

MICAE MEDI AEVA LES

*Tanulmányok
a középkori
Magyarországról
és
Európáról*

2011

MICAE MEDIAEVALES

*Tanulmányok
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

*Tanulmányok
a középkori Magyarországról és Európáról*

SZERKESZTETTE

*Kádár Zsófia, Mikó Gábor,
Péterfi Bence, Vadas András*

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Budapest
2011

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
2. kötet

Sorozatszerkesztő
Székely Gábor

A kötet megjelenését támogatta
az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata

ISBN 978-963-284-223-3
ISSN 2062-2198

A kiadványt tervezte
Kiss Béla
Nyomta és kötötte a Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Kovács Jánosné

A tanulmányok szerzői © Csákó Judit, Jakab Péter, Kelényi Borbála,
Mikó Gábor, Péterfi Bence, Rózsa Márton, Somogyi Szilvia,
Szabó Noémi Gyöngyvér, Urbán Máté, Vadas András

A kötet szerkesztői © Kádár Zsófia, Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András

Tartalomjegyzék

DRASKÓCZY ISTVÁN – NAGY BALÁZS: Előszó	9
Rövidítésjegyzék.....	11
CSÁKÓ JUDIT: III. Béla uralkodása a francia területen keletkezett kútfők tükrében	13
JAKAB PÉTER: „Medvekölykök”. Az Orsini család hatalmi stratégiái a késő középkori Itáliában.....	31
KELÉNYI BORBÁLA: Az öltöztetős Madonna két késő középkori forrás alapján, kitekintéssel a néprajzi párhuzamokra	45
MIKÓ GÁBOR: A Corpus Juris Hungarici és 16. századi törvényhozásunk okleveles emlékei.....	63
PÉTERFI BENCE: Újabb adalékok Árpád-házi Margit középkori csodáinak sorához	83
RÓZSA MÁRTON: Eretnekek az Alexiasban.....	107
SOMOGYI SZILVIA: A Hartvik-agenda és a kánonjog.....	121
SZABÓ NOÉMI GYÖNGYVÉR: Bencés apátságok társadalmi kapcsolatai a 14–16. századi Magyarországon.....	133
URBÁN MÁTÉ: A mennyei topográfia. Remeterendi és ciszterci tájszemlélet a középkorban a hagiográfiai források és a helynevek tükrében	149
VADAS ANDRÁS: Árvizek a kora újkori Magyar Királyságban. Források és lehetőségek.....	167
Köszönetnyilvánítás	195
A szerzőkről.....	197

Table of contents

ISTVÁN DRASKÓCZY – BALÁZS NAGY: <i>Foreword</i>	9
<i>Abbreviations</i>	11
JUDIT CSÁKÓ: <i>The Reign of Béla III in the Narrative Sources of the French Territories</i>	13
PÉTER JAKAB: „ <i>Filii Ursi</i> ”. <i>Power Strategies of the Orsini Family in Late Medieval Italy</i>	31
BORBÁLA KELÉNYI: <i>Dressing Virgin Mary Statues on the Basis of Two Medieval Sources and with References to Ethnographical Analogies</i>	45
GÁBOR MIKÓ: <i>The Corpus Juris Hungarici and the Charter Records of the Hungarian Legislation in the 16th Century</i>	63
BENCE PÉTERFI: <i>Contributions to the Medieval Miracles of Margaret of Hungary</i>	83
MÁRTON RÓZSA: <i>Heretics in the Alexiad</i>	107
SZILVIA SOMOGYI: <i>The Hartvik Agenda and the Canon Law</i>	121
NOÉMI GYÖNGYVÉR SZABÓ: <i>Social Connection of Benedictine Order in 14th–16th-century Hungary</i>	133
MÁTÉ URBÁN: <i>The Heavenly Topography. Landscape Perception of the Cistercians and the Hermit Orders in the Middle Ages as Reflected in Hagiographical Sources and the Place Names</i>	149
ANDRÁS VADAS: <i>Floods in the Hungarian Kingdom in Early Modern Times. Sources and Possibilities</i>	167
<i>Acknowledgements</i>	195
<i>Notes on contributors</i>	197

Előszó

ÖRVENDETES, HOGY HAZAI egyetemeinken megfelelő ismeretekre tehetnek szert a középkor iránt érdeklődő hallgatók. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán nagy hagyományai vannak a középkori történeti képzésnek. A háromszintű – úgynevezett bolognai típusú – oktatási rendszerben már az alapképzésben is meghatározó szerepe van a középkorral foglalkozó kurzusoknak. A 2009 őszén elindult mesterképzésben szintén biztató érdeklődés figyelhető meg a középkori történeti specializáció iránt. Az ebben résztvevő hallgatók négy féléven keresztül számos, a középkori történelem különböző megközelítési lehetőségeit bemutató kurzust hallgatnak, középkori latin forrásokat – így pl. középkori okleveleket – olvasnak, és áttekintést kapnak a középkori gazdaság-, társadalom-, eszme és politikatörténet, valamint az egyház- és vallástörténet jó néhány kérdésköréről.

A hagyományos kurzusokra épülő képzést kiegészíti az elkötelezett hallgatóknak a tudományos diákköri mozgalomban végzett munkája. A kétévenként megrendezésre kerülő országos tudományos diákköri konferenciák eredményei az mutatják, hogy az egyetemünkön folyó középkori történeti oktatás biztos alapokat jelent a hallgatók önálló tudományos munkája számára. Az elmúlt két OTDK díjazottjainak listája szerint az ELTE hallgatói 2009-ben a középkori magyar és középkori egyetemes történeti szekciókban egy első és egy második helyezést, 2011-ben pedig egy első és egy második helyezés mellett két harmadik díjat is szereztek. Az alapszakosként OTDK helyezést elért hallgatók közül többen mesterszakon folytatják a tanulmányaikat, a mesterszakosként eredményes résztvevők közül kerülnek ki a doktoranduszok.

A mesterképzés után a doktori iskolába felvételt nyert hallgatók vehetnek részt az egyetemi keretek között legmagasabb szintű tudományos képzésben. Az ELTE Történettudományok Doktori Iskolában több doktori program keretében folyik középkori történeti képzés. A Középkori Magyar és a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Program mellett a Történelem Segédtudományai Doktori Program is rendszeresen felvesz középkori témákkal foglalkozó hallgatókat.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Történettudományok Doktori Iskolán kívül is több más programban zajlik középkorral foglalkozó doktori képzés. A régészeti és művészettörténeti, valamint a modern és klasszikus nyelvekkel foglalkozó programok is számos kiváló disszertáció megszületéséhez biztosították a megfelelő hátteret.

Korábbi kezdeményezések után – reményeink szerint hagyományt teremtő módon – a középkori történelemmel foglalkozó doktori programok 2010-ben és 2011-ben is

megrendezték a középkort kutató történész doktoranduszok konferenciáját. Ezeken a két-két elismert középkorkutató által tartott plenáris előadás mellett tizenegynéhány fiatal tudós adta elő újabb kutatásai eredményeit.

Jelen kötet az előadások nyomán született tanulmányokból közöl válogatást. A szerzők között megtalálhatók mindhárom említett történeti doktori program hallgatói. A kötet mutatja a doktori képzések nyitottságát és sokrétűségét is. A nyitottság tematikai sokszínűséget is jelent, hiszen ez tükrözi pontosan a doktori képzés jellegét, és egyben jelzi a más egyetemekhez és középkorász programokhoz fűződő kapcsolatok fontosságát. A jelen kötetben olvasható ugyanis a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája egyik hallgatójának a tanulmánya is, egy másik dolgozatot pedig egy mesterképzésben részt vevő hallgató írt. Az írások többsége magyar történeti vonatkozású, de a témák között vannak a középkori Magyarország külkapcsolataira fókuszáló, illetve egyetemes történeti kutatásokon alapuló írások is.

Egyetemünk régi és követendő hagyománya, hogy a legtehetségesebb hallgatóit segíti a tudományos pályán való elindulásban. Ennek egyik legjobb eszköze lehet, ha az Egyetem támogatja a doktoranduszok tudományos publikációinak megjelenését. Jelen kötet a hallgatói önszerveződés jó példája, a kötet szerkesztését, a tanulmányok válogatását és a kiadás előkészítését egyaránt doktorandusz és mesterképzésben részt vevő hallgatók végezték. Köszönettel tartozunk az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának a tanulmánygyűjtemény megjelenéséhez nyújtott támogatásáért.

Örömmel ajánljuk az olvasó figyelmébe ezt a tanulmánykötetet.

Draskóczy István – Nagy Balázs

Rövidítésjegyzék

- ÁMTF Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- ASC AO Archivio Storico Capitolino, Archivio Orsini (Róma)
- ÁÚO Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpádkori új okmánytár*. I–XII. köt. Pest–Budapest: M. Tud. Akadémia Tört. Bizottmánya, 1860–1874.
- BEK Kt. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (Budapest)
- Csánki Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. köt. Budapest: MTA, 1890–1913. repr. Budapest: Állami Könyvtérjesztő Vállalat, 1985.
- DRH 1301–1457. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai (szerk.): *Decreta regni Hungariae 1301–1457*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- DRH 1458–1490. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Geisa Érszegi – Susanna Teke (szerk.): *Decreta regni Hungariae 1458–1490*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 19.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Gombos Albinus Franciscus Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendientium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. I–IV. köt. Budapest: Szent István Akadémia, 1937–1943. repr. Budapest: Nap Kiadó, 2005–2011.
- Erd. Okm. Jakó Zsigmond (szerk.) – Hegyi Géza – W. Kovács András (közreműk.): *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–III. köt. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40., 46.) Budapest: MOL, 1997–2008.
- Fejér Georgius Fejér (szerk.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. köt. Buda: Typis Typogr. Regia Universitatis Ungaricae, 1829–1844.
- KmJkv Jakó Zsigmond (szerk.): *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* (1289–1556). I–II. köt. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

- KMTL Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- MaMűL Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. I–XI. köt. Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2011.
- MGH SS Ottavio Clavuot – Hartmut Hoffmann – Oswald Holder-Egger – Walter Koller – Felix Liebermann – Christian Lohmer – Klaus Naß – August Nitschke – Reinhold Pauli – Georg Heinrich Pertz – Franz-Josef Schmale – Irene Schmale-Ott – Martina Stratmann – Georg Waitz – Wilhelm Wattenbach (szerk.): *Monumenta Germaniae historica. Scriptores*. I–XXXIX. köt. Hannovera–Lipsia: Impensis bibliopolii (aulici) Hahniani, 1826–2009.
- MOL Magyar Országos Levéltár (Budapest)
- MOL DF Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- MOL DL Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
- Mon. Vat. Ipolyi Arnold – Fraknói Vilmos – Pór Antal – Fejérpataky László (szerk.): *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. I–IX. köt. Budapest: [k. n.], 1884–1909. repr. Budapest: METEM, 2000–2001.
- OSzK Kt. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (Budapest)
- PL Jacques-Paul Migne (szerk.): *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. 1–221. köt. Lutetiae Parisiorum: Garnier, 1844–1865.
- PRT Erdélyi László – Sörös Pongrácz (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. I–XII/B köt. Budapest: Szent-Benedek-Rend, 1902–1916.
- Zichy Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. I–XII. köt. Pest–Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1871–1931.
- ZsO Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Zsigmondkori Oklevéltár*. I–XI. köt. (1387–1424) (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.) Budapest: Akadémiai Kiadó – Magyar Országos Levéltár, 1951–2009.

III. Béla uralkodása

*a francia területen keletkezett kútfők tükrében**

Bevezetés

HARMADIK BÉLA (1172–1196) ÖSSZEFOGLALÓ történeti munkákban az Árpád-kori Magyarország egyik legjelentősebb uralkodójaként jelenik meg.¹ A külpolitikáját uralkodása második felében jellemző nyugati orientáció, a II. Fülöp francia király nővérével kötött házasság révén neve egész Nyugat-Európában ismertté vált, országlásának néhány eseményéről – még ha szűkszavúan is – igen távoli területek krónikásai is beszámoltak.² Szintén ismert és a szakirodalomban gyakran hangoztatott tény, hogy a francia–magyar összeköttetések a már Szent István korától jelenlévő egyházi kapcsolatok, illetve a meginduló keresztes hadjáratoknak köszönhető érintkezések után III. Béla korától erősödtek meg igazán.³ Az 1160-as évek belső küzdelmei után konszolidálódó Magyar Királyság és a II. Fülöp (1180–1223) uralkodása alatt megerősödő francia

* Jelen írás előtanulmány Az *Árpád-kori Magyarország a francia területen keletkezett kútfők tükrében* címmel az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának Történelem Segédtudományai Doktori Programján készülő disszertációhoz. Ezúton szeretném megköszönni témavezetőmnek, Dr. Körmendi Tamás egyetemi adjunktusnak munkám során nyújtott segítségét, tanácsait.

¹ Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Budapest: Osiris, 2003. 175–183.

² Kristó Gyula – Makk Ferenc: Bevezető. In: Kristó Gyula – Makk Ferenc (vál., bev., jegyz.): *III. Béla emlékezete*. (Bibliotheca Historica) Budapest: Magyar Helikon, 1981. 5–33., kül. 5., 17–18., 32–33.; Laszlovsky József: *Angol–magyar kapcsolatok Szent Istvántól a 13. század elejéig*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1991. 80.

³ Alexandre Eckhardt: Les jambes du roi de Hongrie. In: Uő: *De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises*. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée 2.) Paris: Les Presses Universitaires de France, 1943. 113–124., kül. 123.; Asztrik Gabriel: *Les rapports dynastiques franco-hongrois au Moyen-Age*. Budapest: Imprimerie Nationale de l'Université, 1944. 21.; Sötér István: *Magyar–francia kapcsolatok*. (Hazánk és a nagyvilág 1.) Budapest, 1946. 25–26.; Szabics Imre: „Chansons d'aventures” ou „chansons de mésaventures”. Florence de Rome. In: Uő: *De Peire Vidal à Bálint Balassi. Études sur les contacts poétiques franco-hongrois du Moyen Age et de la Renaissance*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2003. 19–31., kül. 30–31.

monarchia közötti kontaktusok rövid bemutatása után jelen dolgozatban azt kívánjuk megvizsgálni, hogyan jelenik meg a 12. század végi Magyarország a francia területen keletkezett kútfőkben. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyire tükrözik vissza a korszak magyar–francia kapcsolatainak intenzitását az elbeszélő történeti munkák: a francia király környezetében a 12. század derekától kifejlődő „nemzeti” történetírás és az egyházi, szerzetesrendi központokban születő krónikáshagyomány. A 12. század derekának magyar állama igen negatív színekben tűnik fel Freisingi Ottónál: a hazánk nyugati megítélésével kapcsolatban is sokat idézett szöveghely barbárokként festi le II. Géza alattvalóit.⁴ A francia forrásanyag alapján azt a kérdést is megpróbáljuk megválaszolni, hogyan módosult az Ottó püspök által vadnak mondott magyarságról alkotott kép III. Béla országglásának végére.

Vizsgálatunk tárgyát azok a francia területen keletkezett elbeszélő források képezik, amelyek hazai történelmünk 1172–1196 közötti periódusának vonatkozásában tartalmaznak információt. Górcső alá vesszük nem csupán az egykorú kútfőket, de a gyakran korábbi hagyományt átvevő későbbi beszámolókat is. A 12. század végi Magyar Királyságot említő történeti munkákat Gombos Albinnak a hazai középkorkutatás számára napjainkig megkerülhetetlen *Catalogus fontium*ára támaszkodva vesszük számba. A források modern kritikai kiadásainak felhasználásával kísérletet teszünk az információáramlás útjainak rekonstruálására, és – amennyiben kútfőink ezt lehetővé teszik – elemezzük azt a képet, amelyet a francia krónikások a magyarsággal kapcsolatban őriznek.

Mielőtt a források ismertetésére rátérnénk, szükségesnek látjuk a dolgozatban vizsgált periódusra vonatkozó francia kútfők katalógusát adni:⁵

1. Aegidius Aureaevallensis: *Gesta pontificum Leodensium*⁶
2. Albericus monachus Trium Fontium: *Chronicon*⁷
3. Anonymus Suessionensis: *De terra Iherosolomytana*⁸
4. Balduinus Ninoviensis: *Chronicon*⁹
5. *Chronicon anonymi Laudunensis*¹⁰
6. *Chronicon Belgicum magnum*¹¹

⁴ Rogerus Wilmans (kiad.): *Gesta Friderici I. imperatoris auctoribus Ottone episcopo et Ragewino praeposito Frisingensibus*. In: MGH SS Tom. XX. 369.; Gombos III. 1767. 4121. sz.

⁵ Katalógusunkban a szövegek Gombosnál olvasható, ill. a *Repertorium fontium*ban (Augustus Potthast – Raffaello Morghen – Girolamo Arnaldi [szerk.]: *Repertorium fontium historiae medii aevi*. Tom. I–XI./4. Roma: Istituto Storici per il Medio Evo, 1962–2007.) szereplő címeit közöljük.

⁶ Gombos I. 18–19. 81. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* II. 132.

⁷ Gombos I. 23–34. 103. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* II. 167–168.

⁸ Gombos I. 283. 605. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* II. 362.; Uo. IV. 179–180.

⁹ Gombos I. 389–390. 773. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* II. 440.

¹⁰ Gombos I. 495–496. 1207. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* III. 365.

¹¹ Gombos I. 523–526. 1236. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* III. 283.

7. Chronicon Clarevallense¹²
8. Chronicon S. Martini Turonensis¹³
9. Continuatio Aquicinctina¹⁴
10. Ernoul et Bernard le Trésorier: Chronique¹⁵
11. Gaufredus de Bruil: Chronicon a tempore Roberti Pii regis Francorum usque ad a. 1184¹⁶
12. Gislebertus Montensis: Chronicon Hanoniense¹⁷
13. Guillelmus abbas Andrensis (Andernensis): Chronicon Andernensis¹⁸
14. Guillelmus Brito: Philippidos libri XII¹⁹
15. Guillelmus Brito: Gesta Philippi Augusti²⁰
16. Iacobus de Vitriaco: Historia orientalis (Historia Hyerosolomitana abbreviata)²¹
17. Lambertus Parvus, monachus S. Jacobi Leodiensis: Annales S. Jacobi²²
18. Rigordus (Rigotus): Gesta Philippi II Augusti regis Francorum. A. 1179–1208.²³
19. Robertus Autissiodorensis: Chronicon²⁴

Az itt felsorolt források nagyrészt 13. századi kútfők, mellettük csupán néhány kortárs, 12. század végi szöveget,²⁵ illetve egy későbbi, 15. századi krónikát (*Chronicon Belgicum magnum*) találunk. A francia területen keletkezett beszámolókból – ahogyan azt a későbbiekben is látni fogjuk – legtöbbször az uralkodónak Capet Margittal való házasságkötése (1186), valamint Barbarossa Frigyes keresztesének 1189. évi átvonulása jelenik meg. A katalógusba vett kútfőket dolgozatunkban egyenként mutatjuk be, a csoportosításnál elsősorban területi szempontokat veszünk figyelembe. Külön egységet képezhetnek az uralkodó környezetében keletkezett beszámolók: ezek a szövegek azokon a vidékeken jöttek létre, amelyek közvetlen kapcsolatot ápoltak a magyar királyi udvarral. Az elbeszélő források másik csoportja a francia vidék grófságaiban, különféle egyházi központokban született. Kiemelkedő helyet foglal el közöttük a champagne-i Troisfontaines szerzetesének, Albericusnak a világkrónikája. A munka számos magyar adata a hazai és a francia ciszterci közösségek élénk összeköttetéseivel

¹² Gombos I. 544–1286. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* III. 311.

¹³ Gombos I. 580–581. 1397. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* III. 462.

¹⁴ Gombos I. 756–757. 1730. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* III. 643–644.

¹⁵ Gombos II. 909–914. 2174. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* V. 329–332.

¹⁶ Gombos II. 975–976. 2387. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* IV. 648–649.

¹⁷ Gombos II. 1062. 2547. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* V. 155–156.

¹⁸ Gombos II. 1098–1099. 2634. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* V. 291.

¹⁹ Gombos II. 1100–1101. 2640. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* V. 294.

²⁰ Gombos II. 1101. 2641. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* V. 294.

²¹ Gombos II. 1218–1220. 2993. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* VI. 141–144., kül. 142–143.

²² Gombos II. 1393–1394. 3344. sz.; Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m.* VII. 115.

²³ Gombos III. 2054–2055. 4432. sz.

²⁴ Gombos III. 2058–2059. 4441. sz.

²⁵ Gaufredus de Bruil vagy Lambertus Parvus történeti munkái a 12. század végéről maradtak ránk.

magyarázható.²⁶ A flandriai vagy vallon területek forrásanyagával azért foglalkozhattunk elkülönülő egységben, mert a kútfők közül különösen sok tartalmaz valamiféle – többnyire egymondatos – utalást a hazai történelem vonatkozásában.

Az uralkodó környezetében keletkezett beszámolók

A Saint-Denis-ben a 12. századtól kialakuló francia „nemzeti” történetírás²⁷ megőrizte Capet Margit magyar házasságának emlékét. Ezt a II. Fülöp uralkodásáról beszámoló Rigordus jegyezte le a 12. század végén, és ez a szövegahagyomány került be latin, majd francia nyelven a 13. században összeállított *Grandes Chroniques de France*-ba is.

A magát a francia uralkodó krónikásának és királyi orvosnak (*professione physicus, Regis Francorum chronographus*)²⁸ nevező Rigordus (Rigord) Argenteuil, később Saint-Denis szerzetese volt. Az eseményeket II. Fülöp születésétől (1165) 1206-ig elbeszélő történeti munkája, a *Gesta Philippi Augusti*²⁹ 1179-től évenként halad, és sokszor anekdotikus stílusban, a történetbe csodás elemeket illesztve adja elő a király uralkodásának első huszonnégy évét.³⁰ A mű francia fordítását a 19. században kiadó François Guizot Rigordus előadását meglehetősen pontosnak ítélte,³¹ nemrégiben azonban François-Olivier Touati hangsúlyozta, hogy a szerzetes – bár okleveles forrásokat is beépített a

²⁶ Almási Tibor: Albericus Trium Fontium. In: KMTL 35.

²⁷ A monarchia hivatalos történetírásáról I. Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 50–52.; André Burguière: *L'historiographie des origines de la France. Genèse d'un imaginaire national. Annales. Histoire, Sciences Sociales* 58, No. 1 (2003): 41–62., kül. 43.; Deborah Mauskopf Deliyannis (szerk.): *Historiography in the Middle Ages*. Boston–Leiden: Brill, 2003. 181–182., 191–192., 200. (A nemzeti történetírásról szóló fejezet Norbert Kersken munkája.)

²⁸ *Gesta Philippi Augusti Francorum Regis, Ludovici Iunioris filii. Descripta a Magistro Rigordo, seu Rigoto, ipsius Regis Chronographo*. In: Franciscus Duchesne (szerk.): *Historiae Francorum scriptores coetanei. V. A Philippo Augusto Rege usque ad R. Philippi IV. dicti pulchri tempora*. Lutetia Parisiorum: Sumptibus Sebastiani Cramoisy Regis et Reginae Regentis Architypographi et Gabrielis Cramoisy, 1649. 1.

²⁹ A munka teljes szövegének latin nyelvű kiadását I. *Gesta Philippi Augusti* i. m. 1–67. – *A Gesta Philippi néhány részletét latin nyelven közli: A[u]gustus* Molinier (kiad.): *Ex Rigordi Gestis Philippi II. Augusti*. In: MGH SS XXVI. 288–294. (bevezető: 288–289.) *A gesta francia fordításban olvasható: Vie de Philippe Auguste par Rigord*. In: François Guizot (bev., jegyz.): *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France. Rigord, Vie de Philippe-Auguste – Guillaume le Breton, Vie de Philippe-Auguste – Vie de Louis VIII – Nicolas de Bray, Faits et gestes de Louis VIII*. Paris: J. L. J. Brière, 1825. 1–179.

³⁰ François Guizot: *Notice sur Rigord*. In: *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France. Rigord – Guillaume le Breton – Vie de Louis VIII – Nicolas de Bray* i. m. VII–X.; Auguste Molinier: *Les sources de l'histoire de France – Des origines aux guerres d'Italie (1494)*. Vol. I–VI. Paris: Alphonse Picard et Fils, 1901–1906. III. 3., 2211. sz.; François-Olivier Touati: *Faut-il en rire? Le médecin Rigord, historien de Philippe Auguste. Revue historique* 305, No. 2 (2003): 243–265., kül. 245–252.

³¹ François Guizot: *Notice sur Rigord* i. m. VIII.

*Gesta Philippi*³² – elsősorban hallomásból szerzett értesülésekre támaszkodhatott, és az udvartól távol gyakran tévesen ítélte meg II. Fülöp politikai motivációit.³³

Az 1185. évhez viszonylag hosszabb, hazai históriánk szempontjából is érdekes bejegyzés tartozik.³⁴ Rigordus leírja, hogy Béla, „Magyarország, Pannónia, Horvátország, Avarország, Dalmácia, Horvátország és Ráma királya” elküldte követeit Fülöphöz, hogy feleségül kérje húgát, Margitot, Henrik ifjabb angol király özvegyét. A magyar uralkodó címeinek felsorolása arra enged következtetni, hogy Rigordus esetleg láthatott valamilyen kancelláriai iratot, vagy legalábbis megpróbált tájékozódni a távoli, számára talán ismeretlen királyságról. A szöveg a magyarokkal kapcsolatban a továbbiakban vajmi kevés tájékoztatást ad. Jelző csupán a francia király neve mellett szerepel, és a legkeresztényibb Fülöp, valamint a királyi tanács kegyének tekinthetjük, hogy a messzi ország uralkodója megkaphatja a vallásos buzgalmáról és bölcsességéről híres hercegnő kezét.

A krónikás második magyar adata csupán egy rövid említés. A Szentföldre igyekvő Fülöp 1190-ben a szicíliai Messinában ünnepelte meg a karácsonyt. Mivel minden élelmiszer igen drága volt a városban, az uralkodó húgától és annak férjétől kért segítséget.³⁵ A forrás nem árulja el, szállított-e ételmet Béla a keresztes csapatoknak, de szövegiünk mutatja, hogy a 12. század végén gazdag országgént tekintettek a Magyar Királyságra – ugyanúgy, ahogyan VII. Lajos korában is, akinek Magyarországon való átkelését és keresztes hadjáratát Odo de Deogilo (Odon de Deuil) is elbeszélte.³⁶

A II. Fülöp uralkodásról szóló *gestát* Guillelmus Brito (Guillelmus Armoricus, Guillaume le Breton) folytatta, aki felhasználta, de jelentősen le is rövidítette Rigordus szövegét, és ehhez illesztette saját beszámolóját. A *Gesta Philippi regis*³⁷ harmadik redakciója az 1220. évig haladt előre elbeszélésében, de a krónikát Guillelmus 1224 táján bekövetkezett halála után ki is egészítették. Míg a korábbiakban bemutatott Rigordust inkább független szellemként tartja számon a forráskutatás, addig a Bretagne-ban, majd a Párizshoz közeli Senlis-ban kanonoki méltóságot viselő Guillelmust már túlságosan is részrehajlónak ítéli: mind prózában írt krónikája, mind pedig *Philippis* című költeménye uralkodója kritika nélküli dicséretét zengi.³⁸ Az 1206-ig terjedő időszak vonatkozásában Rigordust kivonatoló Guillelmus egyetlen mondatban foglalja össze mindazt, amit elődje Capet Margit és a magyar uralkodó házasságával kapcsolatban

³² Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 3. 2211. sz.

³³ François-Olivier Touati: *Faut-il en rire?* i. m. 252., 245–246.

³⁴ *Gesta Philippi Augusti* i. m. 20.

³⁵ Ex Rigordi Gestis Philippi II. Augusti i. m. 291–292. L. még: *Gesta Philippi Augusti* i. m. 31–32.

³⁶ Gombos III. 1718–1722. 4068. sz.

³⁷ *Historia de vita et gestis Philippi Augusti Francorum Regis post Rigordum*. Auctore Guillelmo Armorici ipsius Regis Capellano. In: Franciscus Duchesne (szerk.): *Historiae Francorum scriptores i. m.* 68–92.; A[ugustus] Molinier – A[lbertus] Pannenberg – G[eorgius] Waitz (kiad.): *Ex Willelmi Brittonis operibus*. In: MGH SS XXVI. 295–389.; *Vie de Philippe Auguste par Guillaume le Breton*. In: *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France. Rigord – Guillaume le Breton – Vie de Louis VIII – Nicolas de Bray* i. m. 181–351.

³⁸ A szerzőről, ill. a gestáról l. Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 3–4. 2212. sz.

leír. A szöveg Bélát immár a magyarok jeles királyaként említi:³⁹ a Guillelmus forrásában még nem szereplő jelző használata mutatja, hogy a frigyről talán még a 13. század elején is beszéltek, és tisztelettel emlékeztek II. Fülöp sógorára.

A bretagne-i származású szerző tollából ránk maradt egy II. Fülöp uralkodásáról szóló költemény, a *Philippis* (*Philippidos*) is.⁴⁰ Bár említettük, hogy irodalmi művekkel dolgozatunkban nem kívánunk foglalkozni, a *Gesta Philippi regis Franciae* címen is ismert forrásszöveget sokkal inkább tekinthetjük történeti, mint irodalmi alkotásnak.⁴¹ A kútfőben két szöveghelyet találunk, ahol a krónikás említi a magyarokat. Az 1185. évi dinasztikus házasságról beszámoló passzus nem hoz újdonságot a fent elemzett szövegekhez képest, csupán arra figyelhetünk fel, hogy Rigordushoz hasonlóan Guillelmus is külön említi Béla országainak sorában Magyarországot és Pannóniát.⁴² A másik utalást egy olyan részletben találhatjuk, amelyet a szerző az irodalmi hatás fokozásának kedvéért épített be munkájába. A király flandriai hadakozásait előadó Guillelmus leírja, hogy amikor Fülöp hadvezére, Savary Damme kikötőjébe érkezett, ott igen távoli területek értékes árucikkeivel megrakott hajókat talált. A magyar prémeket a krónikás a föníciai és kínai területek, valamint a görög szigetek szövetei mellett említi.⁴³

A 13. század közepén a különböző historiográfiai munkákból Saint-Denis-ben összeállított *Grandes Chroniques de France*⁴⁴ II. Fülöp uralkodásának első évtizedeivel kapcsolatban Rigordus hagyományát vette át, és a Margit magyar házasságát elbeszélő szövegrész,⁴⁵ valamint az 1190. évre vonatkozó megjegyzés csaknem szó szerinti fordításban a krónikakompozíció francia nyelvű változatába is bekerült.⁴⁶

³⁹ Historia de vita et gestis Philippi Augusti Francorum Regis post Rigordum i. m. 73.

⁴⁰ Willelmi Britonis, Armorici, Philippidos libri XII. sive Gesta Philippi Augusti Regis Franciae, versibus heroicis descripta. In: Franciscus Duchesne (szerk.): *Historiae Francorum scriptores i. m. 93–257*; Ex Willelmi Brittonis operibus i. m. 319–389.; Octave Delepierre (bev., jegyz.): *Philippide de Guillaume le Breton. Extraits concernant les guerres de Flandre. Texte latin et français*. (Recueil de Chroniques, Chartes et autres Documents concernant l'Histoire et les Antiquités de la Flandre-Occidentale, publié par la Société d'Émulation de Bruges. Deuxième série. Chroniques générales de la province) Bruges: Imprimerie de Wandecastele-Werbrouck, 1841.

⁴¹ Auguste Molinier: *Les sources i. m. III. 2212. sz., 4.*; Octave Delepierre: Introduction. In: *Philippide de Guillaume le Breton i. m. VII–XXII*.

⁴² Willelmi Britonis, Armorici, Philippidos libri XII i. m. 118.

⁴³ *Philippide de Guillaume le Breton i. m. 28–31. L. még*: Ex Willelmi Brittonis operibus i. m. 346.; Willelmi Britonis, Armorici, Philippidos libri XII i. m. 206.

⁴⁴ Nem szerepel önálló forrásként a *Catalogus fontium*ban. Augustus Potthast et al. (szerk.): *Repertorium i. m. III. 338–339*. Kiadását l. Paulin Paris (kiad.): *Les Grandes Chroniques de France, selon qu'elles sont conservées en l'église de Saint-Denis en France*. Vol. I–VI. (Histoire de France) Paris: Techner, 1836–1840. A *Grandes chroniques* keletkezéséről l. Auguste Molinier: *Les sources i. m. III. 97–101. 2530. sz.*; Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás i. m. 50–52*.

⁴⁵ *Les Grandes Chroniques de France i. m. IV. 43*.

⁴⁶ *Les Grandes Chroniques de France i. m. IV. 75–76*.

III. Béla uralkodása az egyházi központokban keletkezett beszámolóiban

a) Világkrónikák

A középkor korábbi évszázadainak historiográfiájára jellemző, az emberiség történetét a világ teremtésétől a szerző koráig bemutató krónika műfaja a 13. század folyamán is továbbélt. A lotharingiai Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux) *Chronographiáját*⁴⁷ mintának tekintő kompilátorok munkái elszórtan ugyan, de tartalmaznak magyar vonatkozásokat is.

A Laoni Névtelen munkáját (*Chronicon Anonymi Laudunensis canonici*),⁴⁸ amely a világ kezdetétől 1218-ig jut el elbeszélésében, a hazai szakirodalom elsősorban a balkáni angol lovagok 11. század végi jelenlétét elbeszélő passzus miatt idézi.⁴⁹ Korszakunk vonatkozásában a krónikás nem hoz jelentősebb magyar adatot: 1195-ből csupán arról van tudomása, hogy Richárd angol király a Szentföldről visszatérőben Dalmácián haladt keresztül, de Isztriában fogságba esett.⁵⁰

Robertus Autissiodorensis (Robert d'Auxerre) krónikáját,⁵¹ amelyet az auxerre-i Saint-Marien monostor apátjának kérésére kezdett el írni, a középkor egyik legjobb történetírói munkájának tartja a forráskutatás: a szerző a korra kevésbé jellemző kritikai látásmóddal kezelte kútfőit, harmonikusan építette fel mondanivalóját. A premontrei szerzetes Hugo de Sancto Victore (Hugues de Saint-Victor, Szentviktori Hugó) kronológiáját követte, de számos elbeszélő forrást, hagiográfiai művet vagy költeményt is beépített művébe, amely 1211-ig jutott el az események elbeszélésében.⁵² Vizsgált periódusunk vonatkozásában a krónikában három olyan bejegyzést olvashatunk, amely a magyar történelemmel kapcsolatos. Robertus 1186-nál szól Capet Margit és III. Béla házasságáról,⁵³ az 1189. évnél pedig Barbarossa Frigyes kereszteseinek hazánkon történő áthaladásáról. Leírja, hogy a magyarok királya szívesen fogadta és bőségesen meg is ajándékozta a keletre tartó lovagokat.⁵⁴ A röviden előadott, számos más forrásban is felbukkanó információk jelzik, hogy krónikásunk nem mutatott különösebb érdeklődést a Bulgáriával

⁴⁷ A krónika 893 és 1109 között számos magyar vonatkozású adatot is tartalmaz (CFH III. 2125–2127. 4616. sz.). A teljes krónikaszöveget folytatásaival együtt I. Ludowicus Conradus Bethmann (kiad.): Sigeberti Gemblacensis: *Chronographia*. In: MGH SS VI. 268–535.

⁴⁸ G[eorgius] W[aitz] (bev.): Ex chronico universali Anonymi Laudunensis. In: MGH SS XXVI. 442–457.

⁴⁹ A krónikáról I. Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE, 2008. 147–148.

⁵⁰ Ex chronico universali Anonymi Laudunensis i. m. 452.

⁵¹ O[swaldus] Holder-Egger (kiad.): Roberti Canonici S. Mariani Autissiodorensis Chronicon. In: MGH SS XXVI. 219–276.

⁵² Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 2514. sz., 86–87. A krónikáról, annak 13. századi adatairól I. még: Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András i. m.* 146–147.

⁵³ Roberti Canonici i. m. 458.

⁵⁴ Roberti Canonici i. m. 254.

határos királyság iránt, és a magyar uralkodó nevét sem tartotta szükségesnek lejegyezni. Harmadik szöveghelyünk már 1197-es eseményeket említ ugyan, de témánk szempontjából azért érdekes, mert az özvegyen maradt Margit királynéval foglalkozik.⁵⁵

A tours-i Szent Márton-monostor ismeretlen nevű kanonokjának krónikája (*Chronicon S. Martini Turonensis*)⁵⁶ 249 és 1227 közötti feljegyzéseket tartalmaz. Szerzője elsősorban Robertus Autissiodorensis történeti munkájára támaszkodott, de annak a burgundiai régióra vonatkozó helyi híradásait elhagyta, és a saját vidékével kapcsolatos beszámolókkal helyettesítette. A kútfő VIII. Lajos (1223–1226) uralkodásának egyik legjelentősebb forrása.⁵⁷ Magyar információi – hasonlóan az auxerre-i szerzetes művéhez – az 1186,⁵⁸ illetve az 1189. év⁵⁹ eseményeire vonatkoznak.

b) Ciszterci környezetben keletkezett beszámolók.

Albericus Trium Fontium Chroniconja

A ciszterci források közül a magyar történelem iránt erős érdeklődést mutató Albericus Trium Fontium (Albéric vagy Aubry de Troisfontaines) krónikája⁶⁰ vizsgált korszakunkkal kapcsolatban is igen bőbeszédű.⁶¹ Az 1227 és 1251 között keletkezett, az elbeszélésében az 1241. évig terjedő világkrónika⁶² magyar adatainak eredete a 19. század óta foglalkoztatta a hazai forráskutatást. A szakirodalomban megfogalmazott, gyakran egymással ütköző álláspontok⁶³ alapján elmondhatjuk, hogy Albericus magyar értesü-

⁵⁵ Roberti Canonici i. m. 257.

⁵⁶ O[swaldus] Holder-Egger (kiad.): *Ex Chronico S. Martini Turonensi*. In: MGH SS XXVI. 451–476.

⁵⁷ Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 87–88. 2515. sz.

⁵⁸ Gombos III. 581. 1397. sz.

⁵⁹ Gombos III. 581. 1397. sz.

⁶⁰ Paulus Scheffer-Boichorst (kiad.): *Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*. In: MGH SS XXIII. 631–950.

⁶¹ A krónika 837 és 1241 között számos magyar adatot hoz. L. Gombos I. 23–43. 103. sz.

⁶² A forrásszöveget részletesen bemutatja Paulus Scheffer-Boichorst a kiadáshoz fűzött előszavában: *Chronica Albrici i. m.* 631–673. A troisfontaines-i szerzetesről és krónikájáról l. még: Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 90–92. 2521. sz.; Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András i. m.* 151–157., kül. 151–152.

⁶³ Marczali Henrik: *A magyar történet kútfői az Árpádok korában*. Budapest: Franklin Társulat, 1880. 83–85.; Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi lezármozói. Forrástanulmány*. Budapest: MTA, 1925., kül. 5–32.; Latzkovits László: *Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány*. (Kolozsvár–Szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 23.) Szeged: Ferencz József Tudományegyetem, 1934.; Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. (Irodalomtörténeti könyvtár 20.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. 647–672., Kristó Gyula: *Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban*. In: *Üő: Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2000. 195–227., kül. 221–224.; Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. (A történettudomány kézikönyve) Budapest: Osiris Kiadó, 2002. 65–66.

lései – az egyértelműen külhoni krónikákból kölcsönzött passzusokat⁶⁴ nem számítva – háromféle forrásból származhattak. Korai Árpád-kori históriánk vonatkozásában a szerzetes ismerhette – vélhetőleg szóbeli tájékoztatás alapján – a gestaszerkesztmény 13. század eleji redakciójának néhány részletét.⁶⁵ Rendelkezésre állhatott továbbá egy olyan királylista, amely II. Andrásig tartalmazta uralkodóink sorát.⁶⁶ Végül saját korának viszonyait illetően szóbeli értesülésekre, rendtársainak híradásaira támaszkodhatott.⁶⁷

Albericus krónikájában nyolc esztendőnél szerepelnek olyan bejegyzések, amelyek III. Béla uralkodásával kapcsolatosak (1167, 1171, 1185, 1192, 1194, 1195, 1196, 1238). 1167-ben arról tudósít, hogy II. Gézá (Jheta) ekkor a harminc évig regnáló Béla követte a trónon, aki uralkodása elején győzedelmeskedett trónkövetelő öccse, Géza (Guithardus) felett.⁶⁸ Latzkovits László a németes Guithardus névalak használata miatt külföldi származású információval számolt.⁶⁹ Béla trónra kerülésével kapcsolatban egy másik adat is szerepel a troisfontaines-i szerzetesnél. 1171-nél említi Lukács esztergomi érseket,⁷⁰ majd leírja, hogy Béla innentől kezdve uralkodott huszonöt esztendeig.⁷¹ A krónikás tehát két – egy külföldi és egy magyar forrásból származó – hagyományt is ismerhetett⁷² annak a Bélának a trónra léptével kapcsolatban, akinek Európa-szerte számos forrásban felbukkanó elhalálozási dátuma (1196) pontosan ismert volt előtte.⁷³ Az 1196. évnél még egy olyan adatot jegyez be, amelyről a magyar királylista révén értesülhetett: Béla fia, Imre nyolc esztendeig tartó uralkodását.⁷⁴

A champagne-i történetíró genealógiai érdeklődésének⁷⁵ megfelelően öt alkalommal is közöl leszármazással kapcsolatos információkat. 1167-nél Châtillon Rajnald családjáról beszél, és ekkor említi a későbbi III. Béla görög földön kötött házasságát Rajnald lányával, Ágnessel.⁷⁶ Az 1196. évnél Mária francia királyné meráni familiáját

⁶⁴ Ezeket megjelöli az 1874. évi kritikai kiadás (Chronica Albrici i. m.), de részletesen vizsgálja Albericus külföldi információit Latzkovits is (Latzkovits László: *Alberik i. m.* 21–57.).

⁶⁵ Kristó Gyula: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban i. m. 224.; Kristó Gyula: *Magyar historiográfia i. m.* 66.; Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András i. m.* 152.; Körmendi Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: Uő – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére.* Budapest: ELTE BTK, 2009. 195–205., kül. 201.

⁶⁶ Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum i. m.* 20–22.; Latzkovits László: *Alberik i. m.* 61–70.

⁶⁷ Latzkovits László: *Alberik i. m.* 85–92.

⁶⁸ Chronica Albrici i. m. 849.

⁶⁹ Latzkovits László: *Alberik i. m.* 53., 55.

⁷⁰ Lukácsal kapcsolatban l. Körmendi Tamás: Lukács. In: Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1003–2003.* Budapest: Szent István Társulat, 2003. 59–72.

⁷¹ Chronica Albrici monachi Trium Fontium i. m. 854.

⁷² Latzkovits László: *Alberik i. m.* 55., 66.

⁷³ Chronica Albrici i. m. 873.

⁷⁴ Chronica Albrici i. m. 873.; Latzkovits László: *Alberik i. m.* 66.

⁷⁵ Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 91.; Hóman Bálint: *A Szent László-kori i. m.* 5–6.

⁷⁶ Chronica Albrici i. m. 849–850.

is részletesen tárgyalja, majd 13. századi történetünk vonatkozásában találhatunk adatokat. Szerepel a szövegben II. András és Gertrúd frigye, a királyné öccséről, Bertold kalocsai érsekről pedig krónikásunk azt is megjegyzi, hogy később aquileiai patriarcha lett.⁷⁷ Ezeket az információkat Latzkovits is a vegyes, bizonytalan eredetű külföldi hírek közé sorolta.⁷⁸ Amikor krónikásunk beszámol Bécs 1195. évi égéséről, megemlékezik az ebben az esztendőben elhunyt Leopold osztrák herceg két fiáról, valamint feleségéről, aki III. Béla húga volt.⁷⁹ A negyedik genealógiai adat csupán egy rövid közlés, amelyet 1196-nál olvashatunk ugyan, de szintén a következő évszázad eseményeire utal. Albericus beszámol arról, hogy Imre halála után özvegye, Konstancia Frigyes császárral lépett házasságra, fiuk, Henrik pedig később német király lett.⁸⁰ Jóval később, az 1238. esztendőnél a történetíró még egy alkalommal visszatér III. Béla családjára: a magyar király unokaöccsét említi.⁸¹

A ciszterci szerzetes a francia elbeszélő kútfőekben többször megjelenő magyar-francia dinasztikus kapcsolatról is tud, értesülését azonban nem magyar forrásból szerzi. II. Fülöp királyságának vonatkozásában Guillelmus Brito munkáját használja fel, és az ő rövid közlését illeszti be krónikájába Margitnak és a magyarok jeles királyának frigyét illetően.⁸² A harmadik keresztes hadjárat korából egyetlen magyar vonatkozású információja van: 1192-ben a Szentföldről hazatérő Oroszlánszívű Richárd álöltözetben haladt keresztül Magyarországon, mielőtt osztrák földön fogságba esett.⁸³ 1194-nél egy minden bizonnyal hazai szóbeli közlésből származó adatot olvashatunk: a Dráva–Száva közén egy őszi napon sáskaeső hullott.⁸⁴ A már említett Lukács érseken kívül vizsgált periódusunkból még egy egyházi személyről van Albericusnak tudomása: miután leírja, hogy III. Béla 1196 nagycsütörtökjén meghalt, a hírhez egy olyan információt illeszt hozzá, amellyel egyetlen más kútfőnkben sem találkozhatunk. Beszámol arról a gyanúról, amely Kalán pécsi püspökkel szemben merült fel – azzal vádolták, hogy ő mérgezte meg az uralkodót.⁸⁵

Bár a generális káptalanok statútumai,⁸⁶ illetve a fent bemutatott troisfontaines-i krónika információi is tanúsítják a francia apátságok és a magyar közösségek közötti rendszeres kapcsolattartást, Albericus munkáján kívül csupán egyetlen ciszterci kútfő utal a magyar és a francia rendházak intenzív kapcsolattartására. Az 1223 után keletke-

⁷⁷ *Chronica Albrici* i. m. 873.

⁷⁸ Latzkovits László: *Alberik i. m.* 51–52., 55.

⁷⁹ *Chronica Albrici* i. m. 872.

⁸⁰ *Chronica Albrici* i. m. 873.

⁸¹ *Chronica Albrici* i. m. 944.

⁸² *Chronica Albrici* i. m. 858. A házasságról szóló rövid tudósítás Gombosnál nem szerepel.

⁸³ *Chronica Albrici* i. m. 869.

⁸⁴ *Chronica Albrici* i. m. 872. Az adatról l. Latzkovits László: *Alberik i. m.* 74., 81.

⁸⁵ *Chronica Albrici* i. m. 873.

⁸⁶ Gombos III. 2161–2165. 4659–4674. sz.; Keglevich Kristóf: A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 20, No. 1–2 (2008): 9–41.

zett *Clairvaux-i krónika* (*Chronicon Clarevallense*)⁸⁷ arról tájékoztat, hogy 1182-ben a magyarok a champagne-i monostortól kaptak szerzeteseket a szövegben *Boccan* néven említett bakonyi vagy zirci apátság alapításához.⁸⁸

c) Egyéb forrás

Külön szeretnénk említést tenni Gaufredus de Bruil (Geoffroi de Vigeois) történeti munkájáról,⁸⁹ amely Ademar Cabennensis (Adémar de Chabannes, Chabannes-i Adémar) *Chronicon*ját folytatva Jámbor Róbert uralkodásától (972–1031) az 1184. esztendőig jut el elbeszélésében. A szerző a limoges-i monostor szerzetese, 1177-től pedig a közeli vigeois-i apátság előjárója volt.⁹⁰ A forrás egyetlen magyar adatot tartalmaz. Gaufredus az 1160-as évek eseményeinek elbeszélésébe illeszti be Béla magyar király uralkodását, akinek származását is előadja.⁹¹ Krónikásunk egyetlen pontos értesüléssel rendelkezhetett: a munka keletkezésének idejében az a III. Béla ült Magyarország trónján, akinek fiát, Imrét még apja életében megkoronázták.⁹² Nem csupán a szertartás dátumát jelöli meg, de tudomása van arról is, hogy ebben az időben Lukács utódja, Miklós töltötte be az esztergomi érseki széket.⁹³ A magyar királyok genealógiáját azonban igen hézagos információk alapján próbálja felvázolni: biztosan mindössze annyit tud, hogy a szövegében eltorzult, latinosított névalakban szereplő II. Géza volt III. István és III. Béla apja. Nem csupán az 1160-as évek ellenkirályairól nincs információja, de a Géza királyságát megelőző egy évszázad történetéről sem. A 11. század uralkodóinak, Istvánnak, Salamonnak, Andrásnak, illetve Bélának a nevét valamely forrásában olvashatta, de nem ismervén a magyar belpolitika fordulatait, őket egymás fiainak és II. Géza közvetlen elődeinek tette meg. Az államalapítás korával kapcsolatos adatokat – a Géza állítólagos királyságáról és a keresztségben kapott István nevééről, valamint a Brúnó szerepéről szóló híreket – Ademar Cabennensis

⁸⁷ Auguste Molinier: *Les sources i. m. II.* 248. 2027. sz.

⁸⁸ „Anno Domini 1182, a Claravalle missus est conventus, ad fundandam abbatiam de Boccan, in Hungaria.” – *Chronicon Clarevallense*. Ab anno Christi 1147 usque ad annum 1192 perductum. Auctore anonymo Clarevallensi monacho. In: PL Tom. CLXXXV. 1247–1252. Az idézetet l. 1250. Az apátság alapítását említi: Hervay Ferenc: A ciszterci rend története Magyarországon. In: Lékai Lajos: *A ciszterciek. Esemény és valóság*. Budapest: Szent István Társulat, 1991. 474.

⁸⁹ A krónika néhány részlete olvasható: O[swaldus] Holder-Egger (bev.): *Ex Gaufredi de Bruil prioris Vosiensis Chronica*. In: MGH SS XXVI. 198–203.

⁹⁰ A forrást Holder-Egger mutatja be: *Ex Gaufredi de Bruil i. m.* 198–199. A munkáról l. még: Auguste Molinier: *Les sources i. m. II.* 187–188. 1859. sz.

⁹¹ *Ex Gaufredi de Bruil prioris Vosiensis Chronica i. m.* 202.

⁹² Erről l. Kristó Gyula: Imre. In: Uő – Makk Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*. Szeged: Szukits Könyvkiadó, 2000. 242–245., kül. 242.

⁹³ Thorockzay Gábor: I. Miklós. In: Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek i. m.* 72–75., kül. 73.

(Adémar de Chabannes) művéből⁹⁴ meríthette. A 12. századi kútfő érdekessége, hogy Albericus beszámolója mellett ez az egyetlen olyan forrásunk, amely a hazai történelemmel kapcsolatban pontos, feltehetőleg közvetlenül magyar földről szerzett értékeléseket tartalmaz.

A keresztes hadjáratok kútfői

Míg a 13. század elejének francia historiográfiája nagy figyelmet szentelt a II. Fülöp alatt megszülető francia monarchiának, illetve az albigensek elleni keresztes hadjáratoknak,⁹⁵ addig kevés olyan történeti munka született, amely kifejezetten az Oroszlánszívű Richárd, Barbarossa Frigyes, valamint a francia uralkodó vezette harmadik keresztes hadjáratot állította középpontjába.⁹⁶ Bár a francia egyházi központokban íródott krónikák és a II. Fülöp uralkodását elbeszélő *gesták* természetesen tartalmaznak a szentföldi vállalkozással kapcsolatos híradásokat is, az 1189–1190. évek eseményeinek magyar vonatkozásairól bősegebb tájékoztatást nyerhetünk az angol, valamint a német birodalmi területek forrásanyagából.⁹⁷ A következőkben két olyan francia keresztes kútfőt kívánunk megemlíteni, amelyekben magyar vonatkozású adatot is találunk.

A Soissons-i Névtelen (Anonymus Suessionensis) munkája,⁹⁸ amelyet elsősorban a negyedik keresztes hadjárat forrásaként tartanak számon, csupán annyit közöl, hogy Barbarossa Frigyes csapatai – útban Jeruzsálem felé – hazánkban haladtak keresztül.⁹⁹ Szintén egyetlen rövid említést tartalmaz Iacobus de Vitriaco (Jacques de Vitry) *Historia Orientalis*: a császár német földről Magyarországon és Makedónián

⁹⁴ Gombos I. 15–17. 72. sz.; Makk Ferenc (ford., bev., jegyz.): Chabannes-i Adémar: Az angoulême-i főpapok és grófok története. In: Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 163–169.; Pascale Bourgain – Richard Landes – Georges Pon (szerk.): *Ademari Cabannensis Chronicon*. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 129.) Turnhout: Brepols, 1999.

⁹⁵ Auguste Molinier: *Les sources i. m. III.* 54–58., ill. 63–70. 2430–2455. sz.

⁹⁶ Steven Runciman: *A keresztes hadjáratok története*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 996. Az események magyar vonatkozásáról l. Borosy András: A keresztes háborúk és Magyarország. I. [rész]. *Hadttörténelmi Közlemények* 109, No. 1 (1996): 3–41., kül. 28–34.

⁹⁷ Barbarossa Frigyes csapatainak átvonulásáról részletes beszámolót ad Lübecki Arnold (Arnoldus Lubecensis: Gombos I. 302–308., 687. sz.), magyar fordítását l. Lübecki Arnold a német keresztesek magyarországi átvonulásáról. In: *III. Béla emlékezete i. m.* 76–77.), de tájékoztat az eseményekről Londoni Richárd is (Ricardus canonicus S. Trinitatis Londoniensis: *Itinerarium peregrinorum et Gesta regis Ricardi*, l. Gombos III. 2045–2046. 4414. sz.).

⁹⁸ A munkáról és a krónikásról l. Auguste Molinier: *Les sources i. m. III.* 47.; Alfred J. Andrea: *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*. (The Medieval Mediterranean 29.) Leiden: Brill, 2000. 223–238.

⁹⁹ Gombos I. 283. 605. sz.

keresztül érkezett meg az örmény területekre (1189).¹⁰⁰ Az 1217. esztendő eseményeivel, a II. András szentföldi vállalkozásával kapcsolatban már jóval bőbeszédűbb,¹⁰¹ a 13. század első felében keletkezett mű a keresztes hadjáratok történetének egyik legértékesebb forrása.¹⁰²

A harmadik keresztes hadjáratban a magyarok nem vettek részt, és végül Béla sem indított önálló hadi vállalkozást a Szentföldre.¹⁰³ Míg a 11. század végi magyar állam megismeréséhez nagyban járul hozzá az első keresztes hadjárat gazdag irodalma,¹⁰⁴ addig az általunk vizsgált periódusra vonatkozó francia keresztes kútfők nem foglalkoznak Magyarországgal.

Flandriai és vallon kútfők

Írásunkban területi alapon különítjük el a flandriai és vallon területek kútfőit. Döntésünket az a tény indokolja, hogy az észak-francia források közül – a más francia vidékeken keletkezett elbeszélő munkákhoz képest – meglehetősen sok említi a magyarokat. Bár itt is rövid, hazai históriánkkal kapcsolatban kevésbé érdekes szöveghelyekről van

¹⁰⁰ Gombos II. 1218. 2993. sz.

¹⁰¹ Az 1217. év eseményeiről beszámoló passzust l. Gombos II. 1218–1220., 2993. sz.

¹⁰² A kútfő az általunk vizsgált *corpus*ban kivételt képez, hiszen Keleten keletkezett (SHF III. 24–50., 2384. sz.; F[rançois] G[uiot]: Notice sur Jacques de Vitry. In: Uő (kiad.): *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France. Histoire des croisades par Jacques de Vitry*. Paris: J. L. J. Brière, 1825. VII–XII.; Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András i. m.* 205–206.). A keresztes hadjáratokkal kapcsolatban még egy forrásról kívánunk szólni. A szakirodalomban *Ernoul és Kincstartó Bernát krónikájaként* (*Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*) szereplő, ófrancia nyelvű szöveg az 1101. évtől 1230-ig mutatja be a Tengerentúl történéseit (Guillelmi Tyrensis Continuata Belli Sacri Historia Gallico idiomate ab antiquo auctore ante annos 500 conscripta 893–1060. In: PL Tom. CCI. 893–1060.; Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 29–30. 2313. sz.; L[ouis] de Mas Latrie: Avertissement. In: Uő (kiad.): *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*. Paris: Renouard, 1825. I–XXXIII.; Catherine Croizy-Naquet: Y a-t-il une représentation de l'Orient dans la Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier? *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes* 5, No. 1 [2001]: 263–274.) A negyedik keresztes hadjárat, ill. az 1217. esztendővel kapcsolatban számos magyar vonatkozást tartalmazó kútfő egy Bizáncról szóló passzusban megemlíti a 12–13. század fordulójának Magyar Királyságát is (Guillelmi Tyrensis Continuata Belli Sacri Historia i. m. 901–902.). A forrásrészlet azt beszéli el, hogy II. Iszaakiosz Angelosz megvakíttatása után a császár gyermekét anyja, Margit – aki III. Béla lánya volt – Magyarországra küldte. Bár a bizánci császár megvakíttatása 1195 tavaszán történt (Georg Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. [Osiris tankönyvek] Budapest: Osiris Kiadó, 2001. 348.), a gyermek Alexiosz már Imre uralkodása (1196–1204) idején érkezhetett a királyi udvarba. A keresztes kútfő tehát csupán közvetetten utal a Magyar Királyság és Bizánc között az 1180-as második felétől a kisebb konfliktusok ellenére is újra erősödni látszó, dinasztikus kötelékkel is megpecsételt kapcsolatokra (Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Bevezető i. m.* 18., 21.).

¹⁰³ Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Bevezető i. m.* 18–20.

¹⁰⁴ Erről pl. Borosy András: *A keresztes háborúk i. m.* 11–25.

szó, a III. Béla Magyarországról valamiféle hírt adó francia történeti munkák mintegy harmada az északi területeken keletkezett.

Álljon itt most keletkezési idejük rendjében a hazai vonatkozású információt tartalmazó források rövid ismertetése:

1. A ciszterci Aegidius Aureavallensis (Gilles d'Orval) 1245 és 1251 között keletkezett beszámolójában a liège-i egyház történetjével foglalkozik.¹⁰⁵ A harmadik keresztes hadjárattal kapcsolatban elbeszéli, hogy a német-római császár – akivel együtt Rudolf liège-i püspök is útra kelt a Szentföldre – seregével a Magyar Királyságon át vonult Kelet felé.¹⁰⁶

2. A liège-i Szent Jakab-egyház szerzetese, Lambertus Parvus történeti munkájában a 988–1194 közötti időszak vonatkozásában közöl adatokat. Az 1189. évi eseményekkel kapcsolatos passzus nem csupán a német-római császár Magyarországon való áthaladását beszéli el, de többletinformációt is hoz az eseményeket illetően: elmondja, hogy a konstantinápolyiak királyának nevezett bizánci császár és a magyar uralkodó „hűtlenül” („infideliter”) megnehezítették a seregek útját.¹⁰⁷

3. Sigebertus Gemblacensis a korban igen nagy népszerűségnek örvendő *Chronographiáját* 1174 és 1201 között az achini monostorban folytatták (*Continuatio Aquicinctina*): a krónika 1149-től tartalmaz feljegyzéseket.¹⁰⁸ Kútfőnk az 1178. évnél megjegyzi, hogy Fülöp gróf Magyarországon keresztül tért vissza Flandriába jeruzsálemi útjáról, 1189-nél pedig arról tudósít, hogy Barbarossa Frigyes is áthaladt hazánkon. Érdekességképpen megjegyezhetjük, hogy míg az utóbbi, nyilván más munkából kölcsönzött közlésben a *Hungaria* alak szerepel, addig a flandriai történetre vonatkozó passzusban *Pannoniaként* fordul elő az ország: „Fülöp (...) *Hesperian, Trachian és Pannonian vagy Saxonian keresztül tért haza*”.¹⁰⁹

4. Nem sokkal 1200 után írta meg a hainaut-i grófság (*Chronicon Hanoniense*) történetét¹¹⁰ az a Gislebertus Montensis (Gislebert de Mons), aki a namuri Szent Péter-egyház kanonoka volt, de kancellári tisztséget és diplomáciai feladatokat is ellátott V. Balduin mellett. Kútfőnk 1050-től 1095 márciusáig tartalmaz adatokat,¹¹¹ magyar híre pedig 1189-re, a keresztesek átvonulására vonatkozik.¹¹²

5. Guillelmus Andrensis (Guillaume d'Andres) a 13. század első felében jegyezte le krónikáját. Főként Andreas Marichiacensis (André de Marchiennes) történeti

¹⁰⁵ Ioh[annes] Heller (kiad.): *Aegidii Aureavallensis gesta episcoporum Leodensium*. In: MGH XXV. 1–135. (Heller bevezető tanulmányát l. 1–13., a kiadás az Aegidius műve alapján készült *Gesta abbreviatát* is tartalmazza: 129–135.); Auguste Molinier: *Les sources i. m.* II. 155. 1705. sz.

¹⁰⁶ Aegidii Aureavallensis gesta episcoporum Leodensium i. m. 113.

¹⁰⁷ Lambertus Parvi Annales. In: MGH SS XVI. 645–650., 650.

¹⁰⁸ Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 310–312., kül. 312. 2193. sz.

¹⁰⁹ Sigeberti Gemblacensis Chronographia i. m. 417., 425.

¹¹⁰ Wilhelmus Arndt (kiad.): Gisleberti Chronicon Hanoniense. In: MGH SS XXI. 481–601.

¹¹¹ SFH III. 24. 2298. sz.

¹¹² Gisleberti Chronicon Hanoniense i. m. 566.

munkájára¹¹³ támaszkodott – ennek szövegéhez tett kisebb, a *Relatio Willelmi abbatis* megjelöléssel ellátott kiegészítéseket –, majd az 1234. évig folytatta elődje beszámolóját.¹¹⁴ A magyarokkal kapcsolatban egyetlen értesüléssel rendelkezik: a már említett *Continuatio aquicinctinából* veszi át azt a közlést, miszerint Fülöp gróf Pannonián keresztül érkezett haza a Tengerentúlról 1177-ben.¹¹⁵

6. A 13. század végén keletkezett Balduinus Ninovensius (Baudouin de Ninove) világkrónikája.¹¹⁶ A következőtelenségektől, kronológiai hibáktól sem mentes alkotás korai információi elsősorban Sigebertustól származnak. A premontrei szerzetes, akinek 1294-ig terjedő munkáját 1304-ig folytatták,¹¹⁷ III. Béla francia házasságát említi. 1160-ból beszámol Margit és Henrik angol trónörökös eljegyzéséről, majd az elbeszéléshez hozzáfűzi, hogy a megözvegyült francia királynő később a magyar uralkodó felesége lett.¹¹⁸

7. Legkésőbbi kútfőnk a 15. század második feléből származó *Nagy belga krónika* (*Chronicon Belgicum Magnum*), amelyet egy Ágoston-rendi kanonok kezdett el írni, de Liège 1468. évi eleste után elbeszélése megszakadt. A munkát lerövidítette, illetve az 1474-ig terjedő kiegészítésekkel látta el egy ismeretlen szerző, aki az írás befejezésekor a Rajna melletti Neussban tartózkodott.¹¹⁹ A krónika Magyarországgal kapcsolatban a francia kútfők viszonylatában bőséges mennyiségű információt tartalmaz, és a hazai vallon betelepülések kérdését is érinti.¹²⁰ Periódusunkból viszont csak két eseményről van tudomása. Megemlíti, hogy 1189-ben a király és a királyné számos ajándékkal tisztelték meg a kereszteseivel Keletre vonuló Frigyes császárt.¹²¹ 1194-re vonatkozó értesülését Albericustól veszi át: a délvidéki saskajárásról tájékoztat.¹²²

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a flandriai és vallon források nagy számuk ellenére nem sokban járulnak hozzá annak a képnek a megismeréséhez, amely a 12. századi Magyarországról francia földön kialakulhatott. Kútfőinkben csupán rövid, egymondatos értesüléseket olvashatunk, és a híreknek sem III. Béla királysága áll a középpontjában, csupán mellékesen tesznek említést az országról.

¹¹³ Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 88–89. 2517. sz.

¹¹⁴ Ioh[annes] Heller (kiad.): *Willelmi Chronica Andrensis*. In: MGH SS XXIV. 684–773.; SFH III. 89. 2518. sz.; Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András i. m.* 150–151.

¹¹⁵ *Willelmi Chronica Andrensis i. m.* 711.

¹¹⁶ O[swaldus] Holder-Egger (kiad.): *Balduini Ninovensius Chronicon*. In: MGH SS XXV. 515–546.

¹¹⁷ Auguste Molinier: *Les sources i. m.* III. 201. 2887. sz.

¹¹⁸ Balduini Ninovensius *Chronicon i. m.* 534.

¹¹⁹ Vitatható, hogy a krónikát vallon, így francia kútfőnek tekintjük-e, vagy a német birodalmi forrásai közé soroljuk. Auguste Molinier: *Les sources i. m.* V. 51. 4764. sz.; Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András i. m.* 127.

¹²⁰ Gombos I. 524., 1236. sz. A kérdésről l. Bárczi Géza: A középkori vallon–magyar érintkezések kérdéséhez. *Századok* 71, No. 9–10 (1937): 399–416.

¹²¹ Gombos I. 525. 1236. sz.

¹²² Gombos I. 525. 1236. sz.

Zárszó

III. Béla kora – annak ellenére, hogy uralkodását a magyar–francia kapcsolatok alakulásában fontos fordulópontnak tartják – nem jelenik meg reprezentatíván a francia területen keletkezett elbeszélő kútfőkben. Ahogyan azt az uralkodói környezetben keletkezett beszámolók is jelzik, elsősorban a francia király mellett tudhattak többet a Magyar Királyságról. A dinasztikus kapcsolat azonban nem volt elég ahhoz, hogy a távoli ország felkeltsse a krónikások érdeklődését: a kútfők igen szűkszavúan emlékeznek meg III. Béla Párizsban megforduló követeiről. Hazánk megítéléséről csupán annyit árulnak el szövegeink, hogy – a 11–12. század fordulójáról származó, negatívumokat is tartalmazó leírások után – most egyértelműen pozitívan értékeli Nyugaton a magyar államot. A magyarságképpel kapcsolatban adalékokat szolgáltató néhány utalás alapján úgy véljük, hazánkat francia földön gazdag, erős országnak láthatták, uralkodóját tisztelték. A források nagy hányadában azonban III. Béla neve sem jelenik meg, és a kútfők csak mellékesen ejtenek szót népünkről valamely más esemény kapcsán, amely a krónikások érdeklődésének középpontjában áll. Albericus munkáját leszámítva alig tapasztalhatjuk jelét annak, hogy közvetlenül próbáltak volna Magyarországról tájékozódni.

A bemutatott források hazai vonatkozásainak csekély információtartalma azzal is magyarázható, hogy III. Béla kora az 1160-as évek belső küzdelmei után konszolidációt hozott. Nem volt olyan hadi esemény vagy „botrány”, amelyről a nyugati kútfők érdekesnek tartottak volna hosszabban is beszámolni. Eredményeink összhangban állnak Csukovits Enikő megállapításaival. A hazánk külhoni megítélését vizsgáló történész szerint távoli területek forrásanyagában csak két esetben találkozhatunk a magyarsággal. Népünkről akkor adnak hírt a krónikások, ha nagyobb horderejű, külpolitikailag is jelentős eseményről van szó, illetve akkor, ha magyarok tűnnek fel valamely, az országtól messze fekvő vidéken.¹²³

THE REIGN OF BÉLA III IN THE NARRATIVE SOURCES OF THE FRENCH TERRITORIES

Béla III (1172–1196) is described in historical works as one of the most significant sovereigns of the first three centuries of the Hungarian Kingdom. Due to the western orientation of his foreign politics, which was typical for the second half of his reign, and his marriage to the sister of Philip II of France, his name became known in Europe; some events of his reign are mentioned even in chronicles of far countries. Works consecrated to the history of medieval culture know well the fact that the connections

¹²³ Csukovits Enikő: Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei. *Korall* 10, No. 38 (2009): 5–29., kül. 13–14.

existing between Hungary and the French territories since the early period of the Árpáadian Kingdom became especially strong by the end of the 12th century. The present study aims to examine the representation of the consolidating Hungarian state in the French narrative sources. Do our sources reflect the intensity of the intercourses between the two countries? Our intention was to answer this question by investigating some texts of the „national” French historiography in birth and the chronicles written in monasteries and ecclesiastical centres. In the middle of the 12th century, Otto of Freising gave a negative image of the Hungarian Kingdom: in his account, the subjects of Géza II were described as Barbarians. The analysis of some French sources can help us to learn whether this pejorative image had been modified in Europe’s western regions by the end of the reign of Béla III.

We examined the French narrative sources which preserved any information about the period between 1172 and 1196 of the Hungarian history: we studied not only the contemporary sources but also the texts which were redacted after the 12th century. We made the list of the chronicles on the basis of Gombos F. Albin’s *Catalogus fontium historiae Hungaricae*: the volumes collecting the foreign narrative sources of the Árpáadian Kingdom – despite their several faults – are inevitable for researchers in medievalistics even nowadays. We used the modern critical editions of the texts for determining their eventual philological relationship.

After having presented the nearly twenty French sources of the reign of Béla III in a classification according to their places of redaction and their genres, we can conclude that the period of the great ruler does not appear very representatively in the narrative sources. The brevity of the texts containing any information in connection with the Hungarian Kingdom makes them hardly appropriate for examining the image of our state in Western Europe. With the exception of Albericus’ *Trium Fontium*, a Cistercian monk who showed special interest in Hungarian history, there are very few examples of chroniclers trying to get some direct information about the eastern country. The rule of Béla III was a period of consolidation: there were not any military events or scandals the western historiographical works would have found necessary to give an account of. The two most often mentioned facts are the marriage of Béla and Margaret Capet and the passage of the crusaders of Frederick Barbarossa through Hungary.

Keywords Béla III, Rigordus, Guillelmus Brito, Albericus Trium Fontium, Hungarian Kingdom

JAKAB PÉTER

„Medvekölykök”

AZ ORSINI CSALÁD HATALMI STRATÉGIÁI A KÉSŐ KÖZÉPKORI ITÁLIÁBAN

„De ha oly fontos néked, hogy ki voltam,
Hogy csak azért leszálltál e gödörbe,
Tudd meg, hogy én a nagy palástot hordtam.
S valóban ki valék? A medve kölyke.
Bocsaím vágyva gazdagítani, raktam
Fönn pénzt, itt lenn meg magamat vödörbe.”
(Dante: Pokol. XIX. ének, 67–72.)¹

„Filii Ursi”²

AZ ISTENI SZÍNJÁTÉK első részében a lírai én Vergilius kíséretében a simóniákus bűnösök kínszenvedésével is találkozik. A mottóul választott sorok Babits fordításában az „ezüst-arannyal prostituálók” között az egyik lábával felfelé lyukba temetett, tüztől szenvedő lélektől származnak. A megszólaló bűnös a Pokol eredeti nyelvezetében is meglévő szójáték (*l’orso*, vagyis „medve”) alapján minden kétséget kizáróan III. Miklós. A meglehetősen rövid ideig, 1277 és 1280 között uralkodó pápa Dante művében már VIII. Bonifác elkárhozását várja („Itt vagy, elhagytad, Bonifác, a földet?”), de V. Kelemenre is utal („Mert jó utána nagyobb bünteherrel / Egy törvénytelen pásztor napnyugatról...”).³ Nem pozitívabb Giovanni Villani véleménye sem (VII, 54.) III. Miklósról: az egyházfő a nepotizmus tulajdonképpeni bevezetőjeként jelenik meg.⁴

¹ A tanulmányhoz felhasznált kiadás: Dante Alighieri: *Isteni Színjáték*. Ford. Babits Mihály. Budapest: Akkord Kiadó, é. n. – A kurziválás a fordítótól származik.

² Ez a dolgozat az ELTE Történeti Intézetében tartott doktorandusz-konferencián elhangzott előadásom átdolgozott változata. Köszönettel tartozom Novák Veronikának, Falvay Dávidnak és jelen kiadvány szerkesztőinek tanácsaikért, véleményükért.

³ XIX. ének, 53., 82–83.

⁴ Giovanni Villani: *Cronica*. Tomo I–IV. Firenze: Sansone, 1844–1845. Tom. I. 383.

A klasszikus, Burckhardt-féle interpretáció szerint a 14–15. században a Pápai Állam „tűzpróbákat állt ki”, nem utolsósorban III. Miklós családjának, az *Orsinik*nek köszönhetően.⁵ A két legnagyobb római rivális család, a Colonnák és Orsinik már-már shakespeare-i romantikával átszőtt viszállyai a városi történelmi emlékezet részei lettek. Társadalomtörténeti szempontból lényegesebb, hogy a legelőkelőbb famíliák tagjai (*barones Urbis*) már a 12. század második felétől felújítják a *senatus* intézményét, és kifejezik hatalmi igényüket, akár a pápai Kúria rovására is.⁶

Ebben a társadalomtörténeti folyamatban talán nem mellékes szempont vizsgálat alá vetni azt, hogy a rendelkezésünkre álló források alapján milyen hatalmi stratégiák alakultak ki egy-egy családban a város, a közélet irányítására. Tanulmányomban az Orsinik középkori felemelkedésének áttekintése után a família braccianói ágának két, 15. századi főpapját alapul véve a mecénatúrát, illetve a birtok- és jövedelemszerzést mint hatalmi eszközöket elemzem. Giordano Orsini bíboros művészetpártolását a rekonstruálható megrendelések tükrében vizsgálom, Latino Orsini pályáját pedig a római Orsini-fond oklevelei alapján.

Utóbbi dokumentumokat a római Archivio Capitolino őrzi: restaurálásuk és digitalizálásuk néhány éve kezdődött, és a mai napig folyamatban van. A latin nyelvű oklevelek többsége olyan pápai adománylevél vagy tanúsítvány, amelyek alapján karriertörténetek, prozopográfiai elemzések is megrajzolhatók a családról. Ezek a források alapvetően publikálatlanok: noha Christine E. Shaw nagyívű monográfiájában (*The Political Role of the Orsini Family from Sixtus IV to Clement VII.*) feldolgozta az Orsinik történetét, a braccianói ág mélyreható vizsgálatára nem vállalkozott.

Az Orsinik felemelkedése

Az Orsini család felemelkedése III. Celesztinnek köszönhető az 1190-es években, közelebbről a pápa által gyakorolt nepotizmusnak. A jelenségről tehát távolról sem állja meg a helyét Battista Mondin megfigyelése, amely a családtagok és rokonok pozícióhoz juttatásának intézményesülését III. Callixtushoz köti az 1450-es évek második felében.⁷ III. Celesztin – eredeti nevén Giacinto Bobone – Orso Bobone nevű unokatestvérére és annak gyermekeire építette kormányzatát, akiknek leszármazottjait *filii Ursi* vagy *Orsini* névvel illették a későbbiekben.⁸ Egyedi ez a jelenség? Abban az

⁵ Jacob Burckhardt: *A reneszánsz Itáliában*. Ford. Elek Artúr. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadó-vállalata, 1978. 77.

⁶ Sandro Carrocci – Marco Venditelli: *Società ed economia (1050–1420)*. In: André Vauchez (szerk.): *Roma medievale*. Bari: Giuseppe Laterza & Figli Editore, 2001, 2006². 88.

⁷ Battista Mondin: *Pápák enciklopédiája*. Ford. R. Vida Ilona. Budapest: Szent István Társulat, 2001. 367.

⁸ Blake R. Beattie: *Angelus Pacis. The Legation of Cardinal Giovanni Gaetano Orsini, 1326–1334*. (The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400–1500, 67.) Leiden–Boston: Brill, 2007. 58.

értelemben nem, hogy az előkelő római arisztokrata családokhoz még a 11–12. század fordulóján csatlakoztak III. Ince jóvoltából a Contik és az Annibaldik, a 13. század elején pedig a Colonnák, a Savellik és a Romanik.⁹ A 15. században már egyértelműen riválisnak tekinthető Colonna család ereje és legfőbb előnye az Orsinikkel szemben a 12–13. században konstruált antik eredet érvényesítése volt. Bár első bíborosukat, az 1209-ben elhunyt Giovannit az Orsinik jótevője, III. Celesztin kreálta 1192-ben, nem elégedtek meg a kora középkori felmenőikkel. A családi címerben szereplő oszlopot először Traianus császárral, később pedig Julius Caesarral és általa Venus istennővel hozták kapcsolatba.¹⁰ 1222-ben az ifjabb Giovanni Colonna, aki 1217-ben, öt évvel bíborossá kreálása után legátusi megbízatást kapott a Szentföldre, megszerezte Krisztus szegyenoszlopát: azt a relikviát, amelyhez a hagyomány szerint a Megváltót odakötötték az ostromozást végző pribékek. Az ereklyével és a többszörösen újraértelmezett római–őskeresztény gyökerekkel a Colonnák igyekeztek feledtetni a tényt, hogy első – valóban dokumentálható – ősök, Petrus de Columna a Róma falain kívül eső ősi birtokközponttól vette nevét.¹¹

A 13. század második felében III. Miklós – érzékelve többek között a Colonna-vagyon és befolyás által jelentett veszélyeket – több dokumentumban is megpróbálta biztosítani a pápaság és Róma városának integritását. Az apai ágról Orsini-, anyai ágon Caetani-ősökkel rendelkező egyházfő átjátszotta családjának Romagna tartományt, amelynek igényéről Habsburg Rudolf lemondott (még német királyi minőségében), majd *Super electione senatoris* bullájával Anjou Károlyt is elmozdította római szenátori pozíciójából (és toscanai császári helynöki székéből).¹² Döntésétől kezdve a mindenkorai pápa lett Róma szenátora. Képviselőt két vagy három megbízottja látta el, meglátásom szerint ez volt a pápai családi nepotizmushoz vezető út kezdete. Az egyházfőnek a városi közeletbe történő befolyását jelzi az 1278. július 18-án, Viterbóban kiadott *Fundamenta militaris ecclesiae* is. A *Donatio Constantinare* és I. (Nagy Szent) Leó *sermóira* építő dokumentumot Eugenio Dupré Theseider alighanem kissé túlzóan „a pápa és a római nép Magna Chartájának” nevezi.¹³ III. Miklós korában a Colonnák hatalmi pozíciója már jócskán alulmúlta az Orsinikét: 1230 és 1347 között mindössze huszonnégy szenátort adtak Rómának, miközben Orso Bobone leszármazottjai ötvenet (és ekkor még az Annibaldik is megelőzték őket négyvel).¹⁴

⁹ Sandro Carrocci – Marco Venditelli: *Società ed economia (1050–1420)* i. m. 89.

¹⁰ A család városi palotáinak, ingatlanjainak többsége ugyanis Traianus oszlopához közel, a Forum Romanum közelében feküdt. Vö. Anthony Majahlahti: *The Families Who Made Rome. A History and a Guide*. London: Pimlico, 2005, 2006². 29–30.

¹¹ Anthony Majahlahti: *The Families* i. m. 30.

¹² Paolo Rossi: *Storia d'Italia dal 476 al 1500*. Milano: Mursia Editore, 1971, 1974². 328.

¹³ Eugenio Dupré Theseider: *Roma dal Comune di Popolo alla Signoria Pontificia*. Bologna: Cappelli Editore, 1952. 211.

¹⁴ Blake R. Beattie: *Angelus Pacis* i. m. 53.

Az Orsinik a 15. századra már harmincnyolc egyházfői birtokadomány haszonélvezői voltak. Vicovaro után a 13. századtól, Collevocchio, San Polo, Selci, Stimigliano és Torri után az 1368. esztendő követően nem kellett censust fizetniük.¹⁵ A hatalmas kiterjedésű földterületek megszerzését azonban még Avignonban kezdte a család. A pápától különböző kedvezményeket kaptak, így – egyedülként – az Orsinik mások számára tiltott rokoni fokon is házasságot köthettek.¹⁶ Utóbbi engedéllyel XXII. János befolyásos támogatókra lelt a Bajor Lajos német király elleni konfliktusban, a „medvekölkök” kezében pedig generációról generációra jókora birtokállomány koncentráldott.

A római Archivio Storico Capitolino Orsini-fondjában több olyan oklevelet is találtam, amely arról árulkodik, hogy az Orsinik kegyét újabb és újabb birtokadományokkal próbálta meg elnyerni a IX. Bonifác által megkoronázott Nápolyi László (1386–1414). Az uralkodó a dokumentumok tanúsága szerint 1389 november és 1401 decembere között – a pápával versengve – valósággal elhalmozta az Orsini családot földekkel, privilégiumokkal. Már az is rendkívüli kegynek számított, hogy Giovanni di Ugo Orsini és jegyese, Maria Petrio Castalli engedélyt kaptak IX. Bonifáctól, hogy akár bőjti időszakban is házasságot köthessenek.¹⁷ Az apa alig több mint kilenc hónappal a pápai engedély után már rendelkezhetett a Castalli-lány hozományul szánt földjei felett Nápolyi Lászlónak köszönhetően.¹⁸ Tény, hogy a 14. század végére a család igen kiterjedté vált: ekkor az Orsinik már hét ággal rendelkeztek, s egy kivételével mindegyik rendelkezett birtokkal a pápai államalakulat területén.¹⁹ A földek tehát sokfelé oszlottak el, ami nem kedvezett Rómában a Colonnák (és a század elején a Savellik) hatalmának letörésére irányuló szándéknak. Éppen emiatt a 15. században az Orsiniknél is az a gyakorlat alakult ki, hogy a család női tagjai a hozományt kizárólag pénzben kapták.²⁰ A másik lehetséges út egyértelműen kiderül az oklevelekből: a családba beházasodók földjeit viszont mielőbb az Orsini-birtokállomány részévé tették.

A család egy másik tagja, Giacomo Orsini Nápolyi László jóvoltából hozzájutott az abruzzói Tagliacozzo grófságához.²¹ Az 1395 szeptemberében kiállított oklevél tartalmával valószínűleg nem minden családtag értett egyet, mivel az uralkodó többször is kénytelen volt azt megerősíteni. Egy 1395. november 2-i keltezésű adománylevélben – minden bizonnyal helyi pozíciói megerősítése végett – Giacomo Orsini már vala-

¹⁵ Christine E. Shaw: *The Political Role of the Orsini Family from Sixtus IV to Clement VII.* (Nuovi studi storici 3.) Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2007. 41.

¹⁶ Blake R. Beattie: *Angelus Pacis i. m.* 45.

¹⁷ ASC AO II. A. IX. n. 42.

¹⁸ ASC AO II. A. IX. n. 44.

¹⁹ Christine E. Shaw: *The Political Role i. m.* 73.

²⁰ Christine E. Shaw: *The Political Role i. m.* 75.

²¹ ASC AO II. A. IX. n. 47.

mennyi abruzzói vár tulajdonosa is lett Tagliacozzo mellett.²² A következő év elején Giacomo megkapta Squillace grófságát, valamint Sessa, majd Marzano hercegi címét.²³ A javadalmak nem voltak nagyok, számuk viszont az általam vizsgált oklevelek alapján egyre gyarapodott, és a velük járó jövedelem révén Giacomo az Orsinik legbefolyásosabb tagjává vált.

A nagyszámú oklevél kapcsán még egy kérdés feltehető: miért állhatott érdekében Nápolyi Lászlónak az Orsini család birtokokkal történő elhalmozása hosszabb távon? Ezzel kapcsolatban egy hipotézissel élnek. A László által kiadott dokumentumok keltezése igen nagy arányban esik az 1395–1396-os esztendőkre. Nápolyi László – nem is egy alkalommal – trónkövetelőként éppen ezekben az években alternatívát jelentett a IX. Bonifáccal igen hűvös politikai viszonyt ápoló Luxemburgi Zsigmonddal szemben. Zsigmond, aki 1387-ben lett Magyarország királya, az 1390-es évek második felében került konfliktusba Lackfi Istvánnal, az 1392-ben elmozdított nádorral és híveivel. Lackfi 1396-ban a kormányzótanács tagjaként lépett kapcsolatba Nápolyi Lászlóval, ám az uralkodó 1397. február 27-én unokatestvérével együtt megölette a szlavóniai Kőrös városában, a hatalmas Lackfi-vagyont és birtokállományt pedig elkobozta.²⁴ A római adománylevelekben László titulátúrájának első eleme következetesen mindig „Magyarország királya”, vagyis természetesen nem Lackfi István megkeresésekor szánhatta el magát arra, hogy trónkövetelőként lép fel. Mi több, arra is van adat, hogy 1391-ben Kanizsai János esztergomi érsekkel és kancellárral is kapcsolatba lépett.²⁵ Nem tartom kizárhatónak ezért, hogy Nápolyi László – 1397 februárja előtt a Lackfiak mellett, azt követően magyarországi támogatók hiányában – az Orsinik maga mellé állításával képzelte el beavatkozását a magyar ügyekbe. A család által mozgósítható pénzüsszegek, katonák hathatós segítséget nyújthattak volna Zsigmond ellen. A sors finto-ra, hogy a Lackfi-birtokokból félreállításuk támogatásáért cserébe jócskán részesülő Kanizsai János volt annak a Ligának a meghatározó embere, amely 1401–1402 során (még egyszer) felléptette a Siklóson fogva tartott király ellenében Nápolyi Lászlót.²⁶ A folytatás ismert: a Kanizsai által megkoronázott trónkövetelő 1403 júliusában Zárából visszafordult, Zsigmond kiszabadult és folytatta a bárói hatalom átalakítását az országban. Az oklevelek tükrében ez egyelőre hipotézis – az viszont biztos, hogy az Orsinik Nápolyi László adományai nélkül sohasem kerekedtek volna felül a Colonnákon a 15. században.

²² ASC AO II. A. IX. n. 49.

²³ ASC AO II. A. X. n. 1 és n. 3.

²⁴ Draskóczy István: Luxemburgi Zsigmond és Magyarország. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437*. Budapest–Mainz: Szépművészeti Múzeum–Philipp von Zabern Verlag, 2006. 14.

²⁵ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 1984. 37.

²⁶ Csukovits Enikő: Az uralkodói udvar és az új elit. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator i. m.* 285.

Az Orsini-mecenatúra margójára (Giordano Orsini)

A római reneszánsz kezdetét egyértelműen Giannozzo Manetti kötötte össze a *renovatio Urbis* jelenségével V. Miklós pápa életrajzában (*Vita Nicolai V summi pontificis*).²⁷ Ez a kronológiai kiindulópont azonban nem állja meg a helyét, hiszen már jóval az 1450-ben ünnepelt Szentév és V. Miklós pontifikátusa előtt elkezdődött az antik épített örökség átértelmezése, átformálása.²⁸ A Colonnák családjából származó V. Márton az Örök Városba történő végleges átköltözését (1420 ősze) követően a pápai hatalom szimbolikus jelentőségű épületeinek sorát kezdte el átépíttetni vagy helyreállítani, mindenekelőtt a lateráni palotát és a székesegyházat.²⁹

Feltehető a kérdés, hogy a pápai Kúria környezetében volt-e igény, lehetőség művészetpártolásra az avignoni fogság időszakában, illetve az 1420-as években. Úgy gondolom, a válaszhoz nemcsak az egyes egyházfők mecenatúráját kell megvizsgálni, hanem a mindenkor Szent Péter-utód szűkebb környezetét adó családokét is. Az Orsinik és a művészetek kapcsolatának elemzését nehezíti, hogy számos esetben elpusztult alkotásokról van szó. Vayer Lajos Masolino-monográfiájában még az iránt is kételyét fejezte ki, hogy V. Márton uralkodása előtt létezett-e számottevő Orsini-mecenatúra, például az avignoni pápaság idején.³⁰ Ezzel a megfontolással szemben áll viszont Giordano Orsini személye. A bíboros mecenatúráját egyrészt maga Vayer is Branda Castiglioni (más változatban Castogione) művészetpártolásához mérhetőnek tartja, másfelől nehezen elképzelhető, hogy Avignonban semmilyen hagyománya nem volt az Orsini klánban a mecenatúranak. Bár képzőművészeti alkotások jóformán tényleg nem maradtak fenn ezekből az időkől, az 1370-ben kardinálissá emelt Piero Orsini (Firenze egykori érseke) a legutóbbi kutatások tükrében jelentős támogatója volt az antik irodalmi örökség újjáélesztésének. Sajnos, egyelőre nem rekonstruálható, hogy óriási kéziratgyűjteményét Firenzében vagy Avignonban alapozta meg.³¹ A család egy másik tagja, Jacopo viszont ahhoz a körhöz tartozott, amelynek középpontjában Francesco

²⁷ A műből két rövid részlet olvasható magyarul is Kerényiné Bakonyi Eszter és Hajnóczi Gábor fordításában. Vö. Hajnóczi Gábor (szerk.): *A reneszánsz művészet történetének olvasókönyve. I. köt. XV. század.* Budapest: Balassi Kiadó, 2004. 123–128., 271–273.

²⁸ Maria Letizia Gualandi: „Roma resurgens.” Fervore edilizio, trasformazioni urbanistiche e realizzazioni monumentali da Martino V Colonna a Paolo V Borghese. In: Antonio Pinelli (szerk.): *Roma del Rinascimento.* Bari: Giuseppe Laterza & Figli Editore, 2001. 125.

²⁹ Margaret L. King: *The Renaissance in Europe.* London: Laurence King Publishing Ltd., 2003. 119–120. – A helyszín fontosságát tovább növeli, hogy a dekoráció elkészítését az egyházfő Gentile da Fabbrianóra, korának egyik leginkább elismert művészére bízta, aki 1427-ben bekövetkezett haláláig dolgozott a cikluson. Vö. Antonio Pinelli: *La Storia dell'Arte. Istruzioni per l'uso.* Roma–Bari: Editori Laterza, 2009. 110.

³⁰ Vayer Lajos: *Masolino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén.* Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1962. 231.

³¹ Bernard Guillemain: *I papi di Avignone.* Ford. Bruno Pistocchi. Milano: San Paolo Edizioni, 2003. 103.

Bruni állt. Brunit feltehetően V. Orbán pápa bízta meg azzal, hogy fiatal, rátermett értelmiségiekkel újítsa meg a pápai kancelláriát és a könyvtárat. Jacopo Orsini, Giovanni Moccia, Jacopo da Figline és Piero Corsini leveleket váltottak Coluccio Salutati-val, és több mint valószínű, hogy V. Orbán az ő közreműködésükkel alapozta meg az avignoni pápai könyvtár állományát.³²

Az Orsinik közül a 15. században a legkiterjedtebb mecénatúrát Giordano Orsini folytatta. Az 1360–70 körül született családtag befolyása a nyugati egyházszakadás égisze alatt nőtt meg, 1400-ban már Nápoly érseke volt, 1405-től (VII. Ince jóvoltából) pedig bíboros. XII. Gergely a kritikus 1409. esztendő szeptemberében a megbízhatónak tűnő Giordano Orsinit nevezte ki a pécsi püspökség commendatorává, akit 1410. augusztus 13-tól Albeni (II.) János váltott.³³ Orsini rövidre sikerült magyarországi működéséhez meglátásom szerint nemcsak az járult hozzá, hogy képtelen volt érvényesíteni a püspökségre való jogát.³⁴ 1410-től ugyanis az V. Sándor ellenpápa utódjául választott egykori bolognai legátus, XXIII. János mellé állt. Bár 1413. június 8-án Nápolyi László a Colonnák mesterkedéseinek köszönhetően bevonult Rómába, Orsini választása igazolta önmagát, hiszen maga Luxemburgi Zsigmond német és magyar király is János ellenpápát támogatta 1415-ig.³⁵

Giordano Orsini az 1420-as évektől az 1430-as évek elejéig bőkezűen támogatta a művészeteket Róma városában. Az általa összegyűjtött antik kéziratok száma 200–300 közé tehető. Kiemelten érdekelték Seneca művei, illetve Plautus és Terentius komédiái.³⁶ Öntudatos gyűjtő volt, köteteit féltékenyen őrizte, Poggio Bracciolininek például nem engedte meg, hogy a Plautus-komédiákat közreadja.³⁷ A bíboros festészeti megbízásai közül kettő tematikájában egyértelműen az antikvitáshoz nyúlt vissza. A Via Papale és a Via Monterone sarkán álló palotájának első freskódíszítése szibillákból állt. Az ismeretlen provenienciájú, sajnálatos módon csak írott forrásokból ismert ciklus nőalakjai alatt Jézus eljövételére vonatkozott jóslatok sorakoztak.³⁸

Ehhez hasonlóan jelentős Orsini bíboros Monte Giordano-i palotájának egy reprezentatív – talán ténylegesen felolvasások, előadások színhelyéül is szolgáló – terme, a

³² A firenzei származású jogtudós még XI. Gergely szolgálatában is állt. Christine Shaw: *The Political Role i. m.* 171.

³³ Fedeles Tamás: Az Albeniek a pécsi egyházmegye élén. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 21, No. 1–4 (2009): 120.

³⁴ Fedeles Tamás: Az Albeniek a pécsi egyházmegye élén i. m. 121.

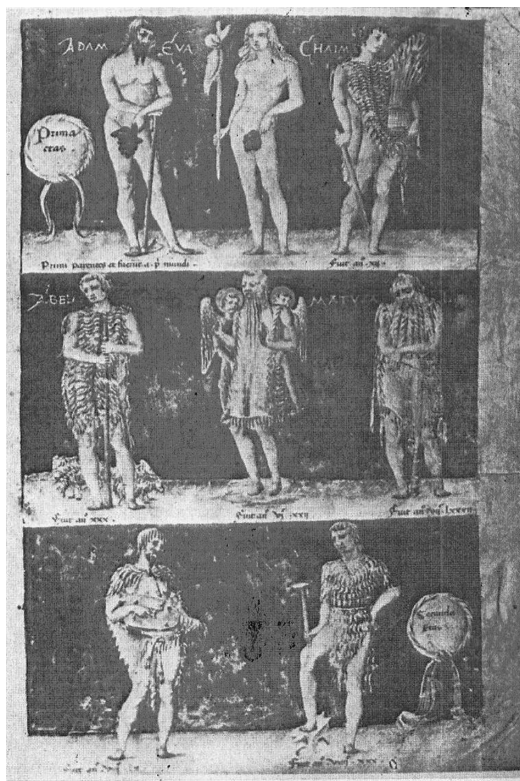
³⁵ Walter Brandmüller: Zsigmond római király, az egyházszakadás és a zsinatok. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator i. m.* 430.

³⁶ Robert L. Mode: Masolino, Uccello and the Orsini 'Uomini Famosi'. *The Burlington Magazine* 114, No. 831 (1972): 377. Giuseppe Lombardi – Flavia Onofri: La biblioteca di Giordano Orsini (c. 1360–1438). In: *Scrittura, biblioteche, e stampa a Roma nel Quattrocento: Aspetti e problemi: atti del seminario 1–2 giugno 1979*. Vatican: Scuola vaticana di paleografia, diplomatica, e archivistica, 1980. 371–382.

³⁷ Vayer Lajos: *Masolino és Róma i. m.* 232.

³⁸ Vayer Lajos: *Masolino és Róma i. m.* 232.

1. kép: Leonardo Besozzo rajza a Giordano Orsini palotáját ékesítő freskókról. Milánó, Collezione Crespi³⁹

sala theatri. Falait történelmi alakok álló portréi díszítették: soruk Ádamtól Timur Lenkig terjedt. A feltehetően 1432-re elkészült sorozat alkotójaként Giorgio Vasari életrajzgyűjteménye első kiadásában még egy Giotto nevű mestert, a másodikban viszont Masolino da Panicale nevét említi (utóbbi esetben azzal is kiegészítve az információt, hogy ezután a művész egészségügyi okokra hivatkozva visszatért Firenzébe).⁴⁰ A kutatás napjainkban egyértelműen Masolino mellett érvel, aki részben valószínűleg Bicci di Lorenzo azóta szintén megsemmisült, Giovanni

Medici megrendelésére készített firenzei falképciklusa nyomán dolgozott.⁴¹ Masolinót valószínűleg a Castiglione d'Olona-beli palotában szintén bibliai és antik hősöket ábrázoló Branda Castiglioni mutatta be Orsininek. Giordano bíboros talán a korszak másik nagy művészt, Pisanelót nem merte a Colonna-pápa, V. Márton szolgálatából elhívni.⁴² A freskóciklus további különlegessége az volt, hogy számos nőalak is szerepelt az ábrázolásokon, ebben viszont a művész Giottonak a nápolyi Castel Nuovóba, Anjou Róbert számára készített sorozatát követte.⁴³ A nem előképek nélküli, 300 alakot tartalmazó freskó monumentalitására napjaink kutatója legfeljebb Leonardo da Besozzo rajzai (1. kép) után tud következtetni, amelyek röviddel a ciklus befejezése után készültek. Robert L. Mode Ádám és Éva alakjában Masaccio hatását ismeri fel, de okfejtésében nem

³⁹ Robert L. Mode: Masolino i. m. 371.

⁴⁰ Giorgio Vasari: *Le Vite de' più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue, insino a' tempi nostri. Volume primo.* Szerk. Luciano Bellosi – Aldo Rossi. Torino: Einaudi Editore, 1986, 1991². 261.

⁴¹ A falképsorozatot Vasari is említi röviden: Giorgio Vasari: *Le Vite* i. m. 205.

⁴² Robert L. Mode: Masolino i. m. 369.

⁴³ Margaret Franklin: *Boccaccio's Heroines. Power and Virtue in Renaissance Society.* Bodmin, Cornwall: MPG Books Ltd., 2006. 16.

találom logikusnak, hogy miért az ő halálának évéhez (1428) köti Masolino munkájának kezdetét.⁴⁴ Az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha Masolino közvetlenül a római San Clemente Szent Katalin-kápolnájának elkészülte után állt Orsini szolgálatába.⁴⁵ E helyen nincs szándékomban részletezni, milyen egyéb, korántsem mellékes művészettörténeti szempontok merültek fel a Giordano Orsini részére készített freskókkal kapcsolatban, többek között azért, mert számos új, érdekes eredmény még publikálás alatt áll.⁴⁶

Püspökből camerlengo – Latino Orsini (1411–1477) birtokszerzési politikája

Az Orsini család pozíciója a 15. századi Rómában tovább erősödött, a család ugyanekkor szintén egyre több taggal és oldalággal gyarapodott (1. ábra). Noha Christine Shaw csak előzményként és tömören utal rá, az a véleményem, hogy a Latino Orsini részére kiállított pápai oklevelek alapján egyértelműen erre a tényezőre vezethető vissza az Orsinik „főpapi ágának” karriertörténete is. Carlo Orsini két házasságából például öt fiúgyermek próbált osztozkodni a családi örökségen. Közülük a harmadik, Napoleone katonai pályára lépett: érdemeiért ő kapta és tette a család talán legfontosabb székhelyévé a braccianói erődöt.⁴⁷ Az 1480-ban elhunyt condottiere rövid ideig a pápai csapatok generálisa is volt testvérenek, Latinónak köszönhetően.⁴⁸

Latino Orsini viszonylag fiatalon egyházi pályára lépett. Az Orsini-birtokok fentebbiekben említett, előnytelen aprózódása miatt valószínűleg nem is volt más választása, hasonlóan legidősebb bátyjához, Giovannihoz, aki Trani érseke lett (a két Roberto nevű gyermek sorsáról viszont semmit nem tudunk). Az öt testvér közül a két egyházi pályára lépett Orsini egymást segítették a különböző javadalmak megszerzésében. Erre utal, hogy amikor 1450 decemberében Latino lemondott a farfai apátságról, V. Miklós pápa az ősi bencés monostort és birtokait az apáti címmel együtt

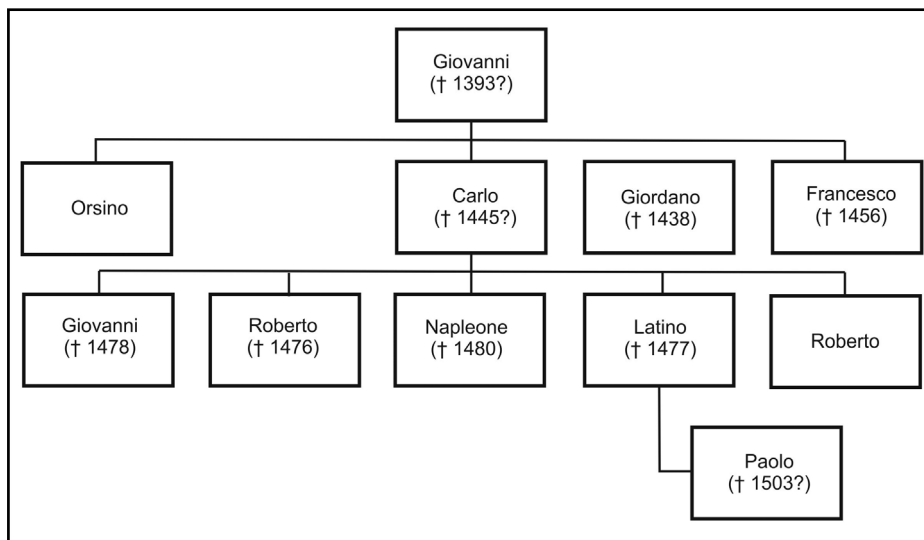
⁴⁴ Robert L. Mode: Masolino i. m. 373.

⁴⁵ Pietro C. Marani: *Tecnica e stile degli affreschi di Masolino nel battistero della collegiata di Castiglione Olona*. In: Laura Maggioni (szerk.): *Masaccio e Masolino, pittori e frescant*. Dalla tecnica allo stile. Milano: Skira Editore, 2004. 123.

⁴⁶ A hazai szakirodalmat természetesen elsősorban Masolino magyarországi működése kapcsán érdekli a Monte Giordano *uomini illustri* sorozata. A művész 1427-ben, egy évvel a római freskók feltételezett elkezdése előtt hagyta el Magyarországot, s közvetített Ozorai Pipó örökösei és Filippo Lippi között. Vö. Prajda Katalin: Hölgy a képen. Fra Filippo Lippi Kettős portréja és a firenzei Scolari család. In: Tüskés Anna (szerk.): *Ars Perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája*. (CentrArt Művészettörténeti Műhely: Tanulmányok. Primus Gradus: Tanulmányok) Budapest: CentrArt Egyesület, 2010. 58. – Jékely Zsombor legújabb (még publikálás alatt álló) kutatásai szerint Masolino a korban Váradon őrzött Szent László-herma vonásaival ábrázolta Théseus királyt a falképcikluson. Vö. Zsombor Jékely: *Masolino in Hungary*. Online dokumentum: <http://jekely.blogspot.com/2010/08/masolino-in-hungary.html#more> (letöltés ideje: 2011. június 5.)

⁴⁷ Christine Shaw: *The Political Role* i. m. 39.

⁴⁸ Christine Shaw: *The Political Role* i. m. 172.

1. ábra: Giordano és Latino Orsini közvetlen felmenői és rokonai
a család braccianói ágáról

átruházta Giovannira, akinek 1477-ben bekövetkezett halála után Latino visszakapta IV. Sixtustól.⁴⁹ Az Orsinik főpapi ága kapcsán szintén felmerül, hogy bizonyos javadalmakat egyszerűen megörökölték a hierarchiában feljebb lépett vagy elhunyt családtagoktól. V. Márton pápa 1419. április 13-ai keltezésű adománylevelében arról biztosította Giordano Orsini bíborost, hogy Farfát és környékét garantálja ő és testvérei számára.⁵⁰ Úgy gondolom, ennek a dokumentumnak a többszöri megújításaként maradhatott egészen Latino koráig a család püspök tagjainak kezén a commendatori jogkör és az apátsági birtokokból származó bevétel.

Hány éves korban kezdődhetett el egy prelátusi karrier a 15. századi Rómában? Egy 1437. március 10-ei keltezésű oklevélből arról értesülünk, hogy IV. Jenő Latino Orsinit, a Szent Péter-székesegyház kanonokját és szubdiakónusát 27 éves korában nevezte ki Conza (a kora középkorra visszanyúló, de egyházszervezetileg ma már nem önálló) püspökségének az élére.⁵¹ A dokumentumból következik, hogy Latino feltehetően 1410 körül született, és az alsóbb papi rendeknek – a korban nem egészen megszokott módon – már birtokában volt. Az egyházfő valószínűleg átlátta, hogy a kényelmes római életet a fiatal Orsini nem szívesen cserélte le a kies Campania egyik püspöki katedrájára, így ahhoz is hozzájárult, hogy eddig meglévő commendatori jövedelmeit megtarthassa.⁵²

⁴⁹ Christine Shaw: *The Political Role i. m.* 36.

⁵⁰ ASC AO II. A. XII. n. 19.

⁵¹ ASC AO II. A. XV. n. 9.

⁵² ASC AO II. A. XV. n. 10.

Latino Orsini pályájának a fennmaradt források tükrében az volt az egyik jellegzetessége, hogy jövedelemforrásait (különbéle apátságokat) a pápa újra és újra megerősítette. Bíborosként egészen 1448-ig megtartotta 1439-ben szerzett trani érseki székét, amit ezt követően viszont testvére, Giovanni kapott meg.⁵³ Ehhez hasonló módon, 1468-ban Bari érsekeként Albano helyett egy másik püspökség, Frascati javait élvezhette II. Pál jóvoltából.⁵⁴ Megélhetési forrásait befolyásos főpapként Latino úgy bővítette, hogy egyre több apátság commendatori tisztségét szerezte meg (ezek közül talán a legjelentősebb az 1449-ben megkapott Fossanova).⁵⁵ Kutatásaim során rendkívül érdekes dokumentumot találtam 1463-ból is: november 30-án Latino minden javainak kezelőjeként testvérei közül Giovannit nevezi meg, mivel ő maga részt vesz a pápa által szervezett keresztes hadjáratban.⁵⁶ II. Piusz azonban 1464. augusztus 15-én Anconában meghalt, ez a lépése utóbb feleslegesnek bizonyult.⁵⁷

1464-ben II. Pál pápától kapott legátusi megbízatását követően Latino Orsini karrierjének csúcsára camerlengói kinevezésével ért el (1471), ezt a posztot haláláig (1477) betöltötte.⁵⁸ Az 1471-ben trónra kerülő IV. Sixtus (Francesco della Rovere) néhány nappal megválasztása után nevezte ki Orsinit, akinek Napoleone nevű testvére és annak fiai (Virginio és Giordano) a pápai hadsereg parancsnokaivá emelkedtek.⁵⁹ Túlzásnak tartom Christine Shaw véleményét, aki szerint Francesco della Rovere bíborosként érdektelen lett volna a politika iránt, de az biztos, hogy pápaként a Rovere családdal együtt rászorult az ősi római famíliák némelyikének támogatására. Ennek legmagasabb szintű kifejeződése az volt, amikor IV. Sixtus hozzájárult ahhoz, hogy Latino Orsini természetes fia élethossziglan örökölhessen apja birtokait.⁶⁰

A balkézről született utódok korántsem számítottak tabunak a 15. század második felének Rómájában, a prelátusok társadalmában, elegendő itt Giovanni Battista Cibo (a későbbi VIII. Ince) vagy Rodrigo Borgia (VI. Sándor) magánéletére utalni. Ugyanakkor úgy vélem, hogy Latino Orsini Aeneas Sylvius Piccolominivel együtt ahhoz a humanista főpapi generációhoz tartozott, aki gyermekével nem is nagyon kérkedett. Piccolomini egy férjétől elhagyott, angol származású nővel ismerkedett meg feltehetően 1442-ben, akitől egy fia született, erről az eseményről viszont a „jó Enea” a *Feljegyzé-*

⁵³ ASC AO II. A. XVI. n. 22.

⁵⁴ ASC AO II. A. XVIII. n. 29.

⁵⁵ ASC AO II. A. XVI. n. 6.

⁵⁶ ASC AO II. A. XVII. n. 52.

⁵⁷ Tovább kutatást igényel, hogy Latino Orsini ott volt-e a pápával elinduló hat bíboros kíséretében, bár az oklevél kései keltezése alapján nem valószínű. Vö. Else Hocks: *Pius II. und der Halbmond*. Freiburg im Breisgau: Herder & GmbH. Verlagsbuchhandlung, 1941. 107.

⁵⁸ ASC AO II. A. XVIII. n. 32. – A *camerlengo* (bíboros kamarás) egészen 1800-ig az Apostoli Kamara irányítója volt, azonkívül a pápai szék megüresedésekor mind a mai napig az új egyházfő megválasztásának lebonyolításáért felelős tisztségviselő.

⁵⁹ Christine Shaw: *The Political Role i. m.* 172.

⁶⁰ Christine Shaw: *The Political Role i. m.* 76.

2. kép: Latino Orsini mellszobra a római San Martino in Lauro falán⁶¹

sek lapjain hallgat.⁶² Orsini bíboros – mintegy saját neposaként – nem bízta a véletlenre Paolo fia sorsát, aki végül 1503-ban hunyt el. Lehet-e ezt a típusú nepotizmust bűnbánó apai gondoskodásnak nevezni? Tény, hogy Orsini újjáépítette Rómában a San Salvatore in Lauro monostorát, életének utolsó éveit itt is töltötte szerzetesi magányban, epitáfiuma is itt található, és a camerlengo bíboros emlékét őrzi továbbá egy 1621-ben készült mellszobor (2. kép). Ritoókné Szalay Ágnes Piccolomini bűnbánatával kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy a korábbi, „bűnös” életmódból való megtérés a humanista életpálya „kötelező fordulata” volt, amelyhez már Berthe Widmer Petrarca, Boccaccio, Marsilio Ficino és Lorenzo Valla nevét kapcsolta.⁶³

Egy másik emlék viszont arra utal, ha Latino Orsini kapcsán nincs is forrásunk élete végének bűnbánó éveire, a monasztikus élet és a reprezentáció bizonyos aspektusai kifejezetten vonzótták. Bár Latino bíboros mecénatúrája nem mérhető nagybátyjához, Giordanóéhoz, nem múlt el nyom nélkül.⁶⁴ A fiastrai Santa Maria Chiaravalle ciszterci monostor freskódíszítésének költségeit Orsini mint apát-commendator állta. A presbiterium Jézus keresztfeszítését ábrázoló jelenetén magát is ábrázoltatta. Az 1473-ra datált alkotáson tonzúrával, egyszerű

⁶¹ Online dokumentum: <http://rubens.anu.edu.au/htdocs/bycountry/italy/rome/popolo/pics/0054/P5417.JPG> (letöltés ideje: 2011. június 5.)

⁶² Zweder von Martels: The Fruit of Love. Aeneas Sylvius Piccolomini about His Illegitimate Child. In: Zweder von Martels – Arjo Vanderjagt (szerk.): *Pius II, 'el più expeditivo pontefice'. Selected Studies on Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464)*. Leiden–Boston: Brill, 2003. 233.

⁶³ Ritoókné Szalay Ágnes: Aeneas Sylvius, mint a humanisták megtérésének mintája?. In: Uő: *„Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVII. századi magyarországi művelődés köréből.* (Humanizmus és reformáció 28.) Budapest: Balassi Kiadó, 2002. 65.

⁶⁴ Az általam vizsgált okleveles anyagban az egyik dokumentum a római Campo dei Fiorin álló palotáját írja le 1444-ből: ASC AO II. A. XV. n. 64. A rendkívül rossz állapotban fennmaradt oklevél további kutatást igényel, ezért az előkelő palazzo bemutatására e tanulmányban nem vállalkozom.

apáti öltözetben láthatjuk, amint térdelve imádja a Megváltót. Elkészültekor talán maga sem sejtette, hogy e valóságtól igen távoli freskórészlet marad fenn róla hiteles ábrázolásként.⁶⁵

Epilógus: Kié az *Urbs*?

IV. Sixtus – saját neposai mellett – kormányzatát az Orsinikre építette Rómában, akik Latino halála után nem sokkal elérkezettnek látták az időt a Colonnákkal való leszámolásra. A firenzei Pazzi-összeesküvést követően a pápa korábbi szövetségeseivel, I. Ferdinánddal is háborúra kényszerült Firenze mellett az 1480-as években. Ezt az instabil politikai helyzetet próbálták a „medvekölykök” saját javukra fordítani.⁶⁶

A pápa – nepotista gyakorlatát folytatva – három Orsinit, Virginiót, Niccolò-t és Giordanót nevezett ki a hadsereg élére, ezzel egyidőben – nyilván tanácsosai sugallatára – lefogatott és az Angyalvárba záratott két Colonna-bíborost (Giovannit és Gianbattista Savellit), valamint egyikük Mariano nevű unokatestvérét.⁶⁷ 1484 májusában az események drámai fordulatot vettek: az Orsinik túlhatalma elleni tiltakozásul Lorenzo Oddone Colonna pápai protonotárius híveivel együtt elbarikádozta magát házában. Girolamo Riario, IV. Sixtus unokaöccse egy Orsinivel kénytelen volt megostromolni a palotát; a hűtlen Colonnát elfogták, és június 30-án nagy nyilvánosság előtt lefejezték.⁶⁸ Az erődemonstráció üzenete mindenki számára nyilvánvaló volt, ennek dacára az Orsinik felemás eredménnyel kerültek ki a leszámolásból. Ennek egyik oka az, hogy nem sikerült a rivális családot végleg megsemmisíteni, mi több, Girolamo Riario nyújtotta be igényeit a Colonna-birtokokra.⁶⁹ Ennek végrehajtására azonban nem került sor, mivel augusztusban IV. Sixtus meghalt. Utóda, VIII. Ince bizalmasa a Della Rovere család egy másik nagyhatalmú tagja, Giuliano volt, aki viszont nem szimpatizált az Orsinik városi, illetve állami hatalmának megnövekedésével. A következő Szent Péter-utód, VI. Sándor egy Colonna-condottiere, Fabrizio sorozatos áru-lásai révén ismét hajlott a Colonna-vagyon kisajátítására, ám Giuliano della Rovere II. Gyula pápaként már azzal szembesült 1511-ben, hogy Pompeo Colonna bíboros az Orsinikkal szövetségben az ő hatalma ellen lázad.⁷⁰

⁶⁵ Giancarlo Andenna: I priorati cluniacensi in Italia durante l'età comunale (secoli XI–XIII). In: Nicolangelo D'Acunto (szerk.): *Papato e monachesimo "esente" nei secoli centrali del Medioevo*. Firenze: Firenze University Press, 2003. 65. (E-Book Reading 2) Online dokumentum: http://centri.univr.it/RM/e-book/dwnld/Esenzione_ebook.pdf (letöltés ideje: 2011. október 1.)

⁶⁶ George L. Williams: *Papal Genealogy. The Families and Descendants of the Popes*. Jefferson, N. C.: McFarland & Co., 1998. 54.

⁶⁷ Christine Shaw: *The Political Role* i. m. 173.

⁶⁸ Anthony Majahlahti: *The Families* i. m. 37.

⁶⁹ Christine Shaw: *The Political Role* i. m. 174.

⁷⁰ Anthony Majahlahti: *The Families* i. m. 37.

A végeláthatatlan hatalmi játszma időről időre alábbhagyott, majd ismét a felszínre bukkant a kora újkorban. Mindkét család gyorsan rájött arra, hogy a városi tér kisajátításával akár a mindenkori egyházfőre is nyomást lehet gyakorolni.⁷¹

Tanulmányomban azt próbáltam érzékeltetni, hogy az Orsinik főpapi ágában hogyan érvényesülhetett egy prelátus a 15. században. Az eddig nem vizsgált okleveles anyag alapján úgy vélem, a mecenatúra mellett a földbirtokok generációkon át történő megtartása, gyarapítása és a főpapi ág címhalmozása, *commendatura*-rendszere játszottak ebben kiemelkedő szerepet. Miközben a téma számos, a hazai kutatás számára is fontos mellékszálal bír (például az Orsinik és Nápolyi László kapcsolata), talán nem érdektelen a kutatás társadalomtörténeti–várostörténeti folytatása, amelyből kirajzolódhat e család egyedi kapcsolatrendszere.

„FILII URSI”

POWER STRATEGIES OF THE ORSINI FAMILY IN LATE MEDIEVAL ITALY

The roots of the power of the Orsini family go back to the papal nepotism of the 12th century. The members of the Orsini had 38 estates without census. Based on the research carried out, one might suppose that Ladislaus, king of Naples also wanted to resort the forces of the family against Sigismund of Luxemburg.

In this paper I also examine the career of two prelates: Cardinal Giordano Orsini, a great patron of the arts which is reflected in his palace “Monte Giordano” and Cardinal Latino Orsini, camerlengo and admiral of the papal fleet in the middle of the 15th century. The Orsini archives in Rome reveal that Cardinal Latino had an entire strategy to seize the most precious estates, properties and rise of his branch. His power culminated during Sixtus IV’s papacy. As a special grace, donated by the Della Rovere pope, Latino’s illegitimate child (Paolo) could become his father’s legal heir, which clearly demonstrates the success of this prelate in the network of Roman nepotism during the Quattrocento.

Keywords Orsini family, Colonna family, Ladislas of Naples, nepotism, *commendatura*

⁷¹ Christine Shaw: *The Political Role i. m. 8.*

KELÉNYI BORBÁLA

Az öltöztetős Madonna

KÉT KÉSŐ KÖZÉPKORI FORRÁS ALAPJÁN,
KITEKINTÉSEL A NÉPRAJZI PÁRHUZAMOKRA

TANULMÁNYOM KÉT KÉSŐ középkori írott forrás alapján az öltöztetős Madonna szokásának korai megjelenésével foglalkozik. A korabeli végrendeletekben az egyházi adományok között olyan adatokat találtam, amelyek – Magyarországon a barokk korban elterjedté vált – öltöztetős Madonna szokásának hagyományával hozhatók összefüggésbe, ami később a jezsuitáknál kapott jelentős szerepet.¹ Bár ez a szokás leginkább néprajzi példákából vált ismertté, jelentőségére az is felhívja a figyelmet, hogy jóval korábban, a trienti zsinat nyomán maga a pápa külön is foglalkozott vele.²

A források

Az első forrás – amely az öltöztetős Madonnával kapcsolatos, keszthelyi ferences kolostornak tett adományt említi – Gersei Pető Miklós egykori zalai ispán özvegyének, Margitnak 1503-ban készült végrendelete, amely két oklevélben is fennmaradt. Az egyik a zalai konvent által átírt testamentum,³ amelyben a konvent kiküldötte előtt,

¹ Soós Katalin: *Egy 18. századi öltöztetős Madonna és ruhájának restaurálása*. Szakdolgozat. Budapest: Magyar Képzőművészeti Főiskola, 1980. 6. (A kéziratot az Iparművészeti Múzeum könyvtárában használtam.)

² VIII. Orbán 1642. március 15-én kelt konstitúciójában összefoglalta a trienti zsinat rendelkezéseit. Hangsúlyozta az egyház régebbi elvét: csak olyan ábrázolásoknak van helye a nyilvános tiszteletre kihelyezett képeknél és szobroknál, amelyek az egyházban szokásos ábrázolással összhangban vannak. A hagyományos öltöztetési szokásoktól nem szabad eltérni. Az 1642. július 26-án kelt brevéjében a képek és szobrok öltöztetésének kérdését szabályozta. A hagyománytól eltérő ruhák használatát megtiltotta. Különösen egyes szerzetesrendek újabb gyakorlata ellen szólt, akik saját rendi ruhájukba öltöztették Jézust, Máriát és a szenteket. Egyes nemzetek (franciák, spanyolok) saját nemzeti viseletükben ábrázolták őket. Szerinte az egyháznak a történeti igazságot kell bemutatnia. Dám Ince: A „Hordozó Mária” vallási szerepe a Mátraalján. (A Magyar Katolikus Néprajz Kiadványai, B/1.) Gyöngyös: A Magyar Barát Kiadása, 1944. 41–45.

³ MOL DL 93 704.

keszthelyi házában, betegágyán fekvé közölte végakarátát. Ez a Festetics család levéltárában maradt fenn egy 1503 és 1523 közötti másolatban. A másik egy olyan fogalmazvány – szintén a Festetics család levéltárából –, amely némileg módosult a zalai konvent által lejegyzett szöveghez képest.⁴

Gersei Pető Miklós feleségéről vajmi keveset tudunk.⁵ Engel Pál genealógiája csak Miklós első feleségét, Papdi Dorottyát jelöli.⁶ Második feleségét, Margitot először 1499-ben említették hitveseként, amikor a zalai konvent a keszthelyi házában betegen fekvő Gersei Pető Miklós kérésére egy Pongrácz nevű szerzetest küldött ki, aki előtt a beteg ügyvédeket vallott.⁷ Miklóst, akit 1500-ban már csak néhaiként említenek, Mátyás halála után II. Ulászló hívei között találjuk, unokatestvérével, Jánossal együtt.⁸ Horváth Richárd megállapítása szerint Gersei Pető Jánost nem említik a banderális urak közt, csak az 1502-es és 1505-ös rákosi országgyűlésen sorolják a bárók közé.⁹ Miklóst II. Ulászló újra zalai ispánná nevezte ki,¹⁰ e tisztség viselőjének mondja utolsó

⁴ MOL DL 93 710. A végrendelet egyes részleteit említi: Bilkei Irén: A zalai köznemesség tárgyi kultúrája, életmódja a 16. századi hiteleshelyi oklevelek alapján. *Levéltári Szemle* 52, No. 1 (2002): 10–22.

⁵ Margit asszony végrendelet-fogalmazványában végakarata végrehajtóiként Bátor Györgyöt, Pető Jánost és Györgyöt, Butkai Pétert, édestestvérét Simont és Pető György feleségét, Butkai Katalint nevezi meg. Bátor György lovászmester a mohácsi csatában vesztette életét, felesége Gergelylaci Buzlai Katalin volt. Pető György és János Miklós unokatestvérei voltak. Butkai Katalin korábban Buclói Buzlai Balázs feleségeként ismert, Pető Györgynek Katalin második felesége volt. Butkai Péter királyi tárnok volt, Butkai Katalin testvére. (Valószínűleg ebben a körben keresendő Margit családja is; ennél pontosabban egyelőre nem határozható meg Margit asszony családi háttere.) Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft., 2001. Buzlai (buclói); Gútkeled nem 1. Rakamazi ág, 6. tábla: Bátor (ecsed); Gútkeled nem 5. Sárvarmonostori ág, 4. tábla: Butkai; Nádasd nem, 3. tábla: Pető (gersei).

⁶ Engel Pál: *Magyar középkori adattár i. m.* Nádasd nem, 3. tábla: Pető (gersei).

⁷ MOL DL 93 678.

⁸ Miklós királyi lovász- és pohárnokmester volt, János ajtónálló mester. Engel Pál: *Magyar középkori adattár i. m.* Nádasd nem, 3. tábla: Pető (gersei); Sztálóczi Gábor: *A Tátika vár története. A Gersei Pethő család és tátikai váruradalmuk története*. Zalaszentő: [Zalaszentő] Önkormányzat, 2002. 74.; Sztálóczi Gábor (szerk.): *Zala megye archontológiai és genealógiai adattára, 13–16. század*. CD-ROM. Budapest – Keszthely: Arcanum Adatbázis Kft., 2004. III. Nemesi genealógia: Gersei Pethő család: Miklós: László I. fia (1437–1499); Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). Első közlemény. *Századok* 144, No. 2 (2010): 348.; Uő: Második közlemény. *Századok* 145, No. 2 (2011): 308., 329.

⁹ Horváth Richárd: Romantikus história vagy tudományos várkutatás? [Recenzió: Sztálóczi Gábor: *A rezi vár története*. A rezi váruradalomtörténete. Rezi: Rezi község önkormányzata, 2000.]. *Fons* 8, No. 3 (2001): 421.

¹⁰ 1459-ben már volt zalai és vasi ispán (*Zala megye adattára i. m.* III. Nemesi genealógia: Gersei Pető család: Miklós: László I. fia [1437–1499]), ill. vasi ispán 1461-ben Gersei Pető Györggyel. Reiszig Ede: A Kanizsaiak a 15. században. 2. közlemény. *Turul* 55, No. 3–4 (1941): 72.; Sztálóczi Gábor: *A Tátika vár története i. m.* 80.

ismert említése is (1494. november 4.),¹¹ később nem találkozunk vele.¹² Bilkei Irén szerint viszont Gersei Pető Margit családja még 1503-ban is a bárók közé számított.¹³

Rezi és Tátika vára a Gersei Petők birtoka volt. A rezi uradalmat, amelyhez Keszthely is tartozott,¹⁴ 1427-ben szerezték meg.¹⁵ Mivel a család 1440-ben I. Ulászló pártján állt, Erzsébet királyné a kolostort elvette tőlük, majd 1441-ben párthívei megtámadták, és kifosztották. 1532-ben, amikor Szulejmán hadai Kőszeg irányában Bécs felé indultak, a keszthelyi atyák felvitték vagyonukat a Gersei Pető család tátikai várába, azonban ez sem bizonyult biztos őrzőhelynek, ugyanis 1538. január 22-én Kecsehy Márton veszprémi püspök elfoglalta a Gersei Pető családtól Tátikát, és a kolostor értékei is hozzá kerültek.¹⁶

Gersei Pető Miklós özvegye mindkét végrendelet-változat szerint testvérére, Simonra egy kalcedon kőből készül olvasót, a medgyesi vagy aranyosmeggyesi¹⁷ kolos-

¹¹ Molnár András (szerk.): *Zala megye archontológiája 1138–2000.* (Zalai Gyűjtemény 50.) Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2000. 247.

¹² Szatlóczi Gábor: *A Tátika vár históriája i. m.* 82.

¹³ Bilkei Irén: „Magnifica et generosa domina...”. Nemesasszonyok a 16. századi Zalában. In: Mózer Ibo-ly (szerk.): *Női sorsok a történelemben.* (Partes Populorum Minores Alienigenae 7.) Szombathely: BDF Történelem Tanszék, 2002. 127.

¹⁴ Csánki III. 5.

¹⁵ Csánki III. 175. A várost Rezi várának tartozékeként 1360 körül kapta meg I. Lajostól a Kerekegyházi Lackfi család. A keszthelyi ferences kolostort Lackfi István (székely ispán [1367–70], horvát bán [1370–72], majd erdélyi vajda [1389–92]), alapította; az első ferencesek 1367–68-ban érkeztek Keszthelyre. Először a város szélén álló Szent Lőrinc-kápolnát akarták használatba venni, és építkezni is szerettek volna mellé, de a helyi plébános, András ezt ellenezte, és a pápához fellebbezett. Így új egyházat építettek a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére, mely a hagyomány szerint 1386-ban lett kész. Mikor 1397. február 27-én a kolostor alapítóját Kőrösudvarhelyen Zsigmond hívei felkoncolták, holttetését a keszthelyi ferences templomban temették el, síremlékét pedig a templom falába helyezték. Miután a birtokot elvették a Lackfiaktól, királyi tulajdon lett, majd az Albeni családé, végül 1427-től a Gersei Petők birtokába került. Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I–II. köt. Budapest: MTA, 1922–1924. I. 186.

¹⁶ Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története i. m.* I. 187. 1554-ben a török elfoglalta Kaposvárt és Korotna várát, ezért a szerzetesek elmenekültek Keszthelyről, a kolostorból pedig 1569-ben erődítés lett. Ugyan a ferencesek a 17. században már vissza akartak térni, de csak 1723-ban sikerült. II. József 1788-ban oszlatta fel a rendet, a kolostort pedig végleg 1799-ben üritették ki. Később a premontreieké lett, jelenleg Keszthely plébániatemploma. Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története i. m.* I. 188.; Szabó György Piusz: *Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez.* Budapest: Budapesti Hírlap Nyomda, 1921. 286–287.; Romhányi Beatrix (szerk.): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* CD-ROM. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft., [2007].

¹⁷ A medgyesi (Szászöld) obszerváns ferences kolostort Romhányi szerint 1444-ben alapította Medgyes városa. Karácsonyi szerint 1500-ban. L. Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története i. m.* II. 116.; Romhányi Beatrix (szerk.): *Kolostorok és társaskáptalanok i. m.*; Adrian Andrei Rusu (főszerk.): *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș.* Cluj-Napoca: Presa Universitară, 2000. 169–170. Az itteni begina kolostort 1525-ben említik. Az aranyosmeggyesi

torra pedig egy korall olvasót hagyott, hogy azt Szűz Mária nyakába akasszák, azzal a kívánsággal, hogy ha ez nem lenne lehetséges, akkor adják el, és a bevételt lelki üdvére használják fel. Az özvegy egy másik gyöngyházolvasót a keszthelyi Szűz Mária kolostorra úgy hagyományozott, hogy azt ugyanezen kolostor Krisztus szobrának nyakába akasszák. Sőt, ezen felül még egy fátlat is adományozott, hogy azt Szűz Mária fejére helyezzék.¹⁸ A végrendeletben még számos, egyéb, világi tárgyat hagyott a keszthelyi kolostornak, de azoknál is pontosan meghatározta, hogy mit kell tenni velük: általában eladásukat írta elő, hogy valamilyen liturgikus tárgyat vegyenek belőle, vagy valamilyen liturgikus tárggyá való átalakításukat kérte. Egy övből kazulát készíttetett, vállkendők számára két drágakőből készült pártát, aranygyűrűjét és kis násfa csatotok (edificia) készítésére szánta, fülbevalóját el kellett adni és abból misézni. Öt kárpitot hagyott, hogy azt az oltár elé helyezzék. Ezen felül a kolostor még kapott négy lovat szekérrel, illetve az egyházi munkákra 69 forintot. Egyes szerzeteseket pénzzel külön-külön is megadományozott. Számos tárgyat, birtokot is testált a célból, hogy

(meggyesaljai, Szatmár m.) obszerváns ferences kolostort a Medgyesi Mórocz család alapította 1492 előtt. Először a rend 1516-os jegyzékében szerepelt. 1535-ben 17 szerzetes lakott a kolostorban. 1556-ban idehozták a ferencesek a közgyűlések tartásához szükséges edényeket és felszereléseket. 1563-ban még működött a kolostor, azonban 1565-ben a közeli harcok miatt el kellett hagyni. A templom romjai a település keleti részén még álltak 1764-ben. (Romhányi Beatrix [szerk.]: *Kolostorok és társaskáptalanok i. m.*; Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története i. m.* II. 118.; Adrian Andrei Rusu: *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania i. m.* 170–171.) – Ismert az a tény is, hogy az aranyosmeggyesi Meggyesi István hagyatékáért pereskedő Perényi János és Bátorfi István mellett Kusalyi Jakcs Ferenc is fellépett – sikertelenül –, ami még inkább az aranyosmeggyesi kolostorral való azonosítást valószínűsíti. Horváth Richárd: Az ecsedi Bátorfiak várbirtokai a kései középkorban. *Szabolcs–Szatmár–Bereg Szemle* 44. No. 1 (2009): 319–320. Az előbb említett Kusalyi Jakcs Ferenc felesége pedig nem volt más, mint Gersei Pető Miklós lánya, Anna. Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. I. No. 3134., No. 3135. (MOL DL 36 405.). Gersei Pető Anna Kusalyi Jakcs Ferenc második felesége volt. Engel Pál: *Magyar középkori adattár i. m.* Jakcs(i) (kusalyi), 2. tábla. Kusalyi Jakcs Ferenc Péter fia volt, aki István főkincstartó fának, Lászlónak volt a fia. Emődi Tamás: A Kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. *Turul* 69, No. 3–4 (1996): 63.

¹⁸ „Item unum legibulum vulgo kachadonja dicto Simoni fratri suo legasset. Item consimiliter unum legibulum vulgo clarisolwaso ad claustrum de Megyes legasset ita [tamen ---], legibulum ad collum Beate Marie Virginis [in] eodem claustro imponatur. Si autem illuc mittere non possunt, iidem executores vendant et pro salute anime sue exponatur. Item unum legibulum vulgo gyenghhazolwaso ad claustrum Beate Marie Virginis legasset, ut ibidem ad collum Christi imponatur. Item vulgo fathjöl legasset ad claustrum Beate Marie Virginis, ut in dicta ecclesia ad caput Beate Marie Virginis imponatur.” – MOL DL 93 704. – „Item unum legibulum kachadonia lego Symoni fratri meo. Item unum legibulum vulgo clarisolwaso lego ad claustrum de Megyes, ita tamen in dicto claustro ad collum Beate Marie Virginis imponatur. Si autem illac mittere non possunt, extunc vendant et pro salute anime mee exponatur. Item legibulum vulgo gendhazolwaso lego ad claustrum Keszthel ita, ut collum effigiei Christi imponatur. Item vulgo fathjöl lego ad claustrum Beate Virginis Marie ita, ut in dicto claustro ad caput Beate Marie Virginis ponant.” – MOL DL 93 710. (A szövegek átírásában köszönöm Prof. Dr. Érszegi Géza segítségét.)

azt adják el, és fordítsák lelki üdvére. Margit asszony adományait egy másik forrás¹⁹ is bizonyítja: a keszthelyi templom 1510 és 1520 között készült adományjegyzékében említik, hogy Pető Miklós felesége még életében 27 forintot, a halála utáni időkre pedig 20 forintot hagyományozott. A megyesi vagy aranyosmeggyesi kolostorról a végrendeletben nem esik több szó. Az egyházi adományokon túl hozzá közel álló rokonok (édesanyja és testvére, Simon) és személyek, valamint szolgálok és a végrendelet végrehajtói is részesültek Margit hagyatékából.

A másik forrás Hédervári Katalintól származik, aki Hédervári Miklós és Henning Orsolya gyermeke volt, testvérei pedig Lőrinc (+1492) és Ferenc (1485–1531).²⁰ Katalin 1485–1519 között említik források.²¹ Katalin apja, Hédervári Miklós még gyermek volt édesapja halálakor. 1466-ban, 1467-ben, 1468-ban, majd 1471-ben is asztalnokmesteri tisztségben tűnik fel a forrásokban. Bátyja, Imre halála után, 1481-ben Miklós lett a nádori ág egyetlen felnőtt férfi tagja. I. Mátyás halálakor Korvin János mellett állt, de később Miksához pártolt. 1492-ben Miklóst és két fiát, Lőrincet és Ferencet II. Ulászló is beiktatta birtokaikba. Valószínűleg nem sokkal ezután halt meg, mivel felesége, Orsolya 1493-ban már özvegyként tűnik fel. Leánya, Katalin ekkor már Rozgonyi István – Rozgonyi János és Modrar Margit fia – felesége volt.²² István 1523-ban halt meg, feleségei: Bebek Dorottya, Hédervári Katalin, Mesztegyői Szerecsen Krisztina voltak. Négy gyermeke született: a második feleségétől János, Péter és Kata – aki Bátor András felesége lett –, a harmadiktól szintén egy Kata nevű lány.²³ A Hédervári-

¹⁹ MOL DL 94 048.

²⁰ Jajcai, nándorfehérvári bán, akinek első felesége Csáki Borbála, második Rokonoki Dorottya volt. Engel Pál: *Magyar középkori adattár i. m.* Héder nem, 3. tábla: Hédervári (nádori ág).

²¹ Engel Pál: *Magyar középkori adattár i. m.* Héder nem, 3. tábla: Hédervári (nádori ág).

²² Radvánszky Béla – Závodszy Levente (szerk.): *A Héderváry-család oklevéltára*. I–II. köt. Budapest: MTA, 1909–1922. II. XLIV–XLVI. – C. Tóth Norbert szerint csak 1500-tól mutatható ki bizonyosan a házasságuk, mivel ebben az évben említik őket először oklevélben házasként. C. Tóth Norbert: *Ki kicsoda az ecsedi Bátor családban*. A Bátor család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. *Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle* 44, No. 1 (2009): 29.; Radvánszky Béla – Závodszy Levente: *A Héderváry-család i. m.* I. 490.

²³ Engel Pál: *Magyar középkori adattár i. m.* Bászteley nem, 3. tábla: Rozgonyi (Miklós ága, folyt.) Nagy szerint Rozgonyi János feleségei: Bánfi Dorottya, Pető Dorottya. Rozgonyi István feleségei: Hédervári Katalin, Szerecsen Krisztina, Enyingi Török Orsolya. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–VIII. köt. Pest: Friebeisz István–Ráth Mór, 1857–1868. repr. Budapest: Helikon Kiadó, 1987–1988. V. 788.; C. Tóth Norbert Rozgonyi István és Hédervári Katalin öt gyermekéről tud. C. Tóth Norbert: *Ki kicsoda i. m.* 29. – Keresztes Kálmán szerint Rozgonyi Istvánnak egy fia, Péter és három lánya, Ágnes, Dorottya és Kata született első feleségétől, a másodikától, Krisztinától szintén volt egy Kata nevű lánya (1523–1525), akit néhányan a másik Katával kevernek össze, mivel Bátor Andrásné hol Hédervári Katalintól, hol Szerecsen Krisztinától származtatják. A források azonban világossá teszik, hogy Istvánnak két Kata nevű lánya volt, és hogy ezek közül az idősebb, az első feleségtől származó, Bátor Andrásnak ment férjhez. Bátor Andrásné Rozgonyi Kata – aki még 1533-ban is élt, és csak 1551-ben említik néhaiként – kétségtelenül a nagy Rozgonyi-család utolsó sarja, miután húga, Kata már 1525 után eltűnik a forrásokból, és a Rozgonyi-örökség is kizá-

gyermek, Ferenc és Katalin egymás között szerződéseikkel biztosították, hogyha az egyik család kihalna, akkor a másik örököljön mindent.²⁴

A varannói (Zemplén m.) ferences kolostort a Rozgonyi család akkor építette, amikor Csicsva várát (Zemplén m.) szerezte meg. Védőszentje Szűz Mária lett. 1413-ban Rozgonyi György és István mint királyi kardhordók jártak Itáliában Zsigmonddal, és XXIII. János pápától nagy búcsúengedélyt, azaz hét évi búcsút szereztek a varannói egyház számára a főbb ünnepekre. A család sűrűn adományozott a kolostornak, sőt, 1490-ben egyikük a szőlője után járó tizedet is elengedte.²⁵ 1490 körül az addigra megrongálódott épületeket Rozgonyi Rajnald helyreállíttatta.²⁶ A templom Rákóczi András által alapított Szent Anna-oltárának Rozgonyi István 1490-ben egy telket adott Varannón,²⁷ 1519-ben pedig Rozgonyi Istvánné, Hédervári Katalin adománya gazdagította a kolostort. Újfalusi Kis Miklós 1510 körül Rozgonyi Istvánnak 400 forintot adott kölcsön, cserébe zálogul megkapta Varannó közelében Sókút és Zamutó falvakat (Zemplén m.). Halálos ágyán 100 forintot elengedett, 300-at pedig a varannóiaknak hagyott azzal, hogy amíg azt meg nem kapják, övék a két falu. 1520 után Rozgonyi István kifizette a 300 forintot (valamivel többet is), ezért Segesdi János, az egri órkanonok, Antal provinciális nevében visszaadta a falvakat, és a dávidvágási plébános, Widerzech Antal jelenlétében elismerte, hogy a 300 forintot a ferencesek megkapták. 1550 táján a szerzetesek elhagyták a kolostort, Csicsva ura pedig lutheránus lett. A 17. században Varannó a katolikus Drugeth család kezére került, akik 1673-ban a plébánia-templomot és a roskadozó kolostort a pálosoknak adták.²⁸

Rozgonyi Istvánné Hédervári Katalin 1519 tavaszán halt meg,²⁹ miután Varannón végrendelezett. Testamentuma két változatban maradt fenn. A végrendelet megpecsételt példányát³⁰ a Magyar Kamara Archívumában őrizték. Ezt és közjegyző által hitelesített átiratát (benne a végakarat szövegét), amely majdnem két hónappal a végrendelet kelte után készült, a *Héderváry okmánytár* közölte.³¹ Eszerint Varannón Dávidvágási Wyderzak Antal közjegyző Rozgonyi István kérésére hiteles formába írta át boldogult felesége, néhai Hédervári Katalin végrendeletét. Rozgonyi István azt is kieszközölte, hogy birtokai nagy részét Bátorira irathassa, nehogy a koronára

rólágosan a Bátoriak kezébe kerül. Keresztes Kálmán: *A Rozgonyiak. Turul* 40, No. 1 (1926): 27.; C. Tóth Norbert: *Ki kicsoda i. m.* 47. – Ezt az idősebb Katát 1505-ben említik először. C. Tóth Norbert: *Ki kicsoda i. m.* 29.

²⁴ Radvánszky Béla – Závodszy Levente (szerk.): *A Héderváry-család i. m.* II. XLVII.

²⁵ Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendje i. m.* I. 287.

²⁶ Romhányi Beatrix (szerk.): *Kolostorok és társaskáptalanok i. m.*; Reiszig Ede: *Zemplén vármegye és Sátorajújhely r. t. város. (Magyarország vármegyéi és városai)* [Budapest]: Apollo, [s. d.] 519.

²⁷ Reiszig Ede: *Zemplén vármegye i. m.* 519.

²⁸ Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendje i. m.* I. 288.

²⁹ Radvánszky Béla – Závodszy Levente: *A Héderváry-család i. m.* II. L.

³⁰ MOL DL 23 166. A szöveg alá nyomott pecsétnek ma már csupán a nyoma látszik.

³¹ MOL DL 23 167. Radvánszky Béla – Závodszy Levente: *A Héderváry-család i. m.* I. 564–568.

szálljon a családi vagyon.³² Hédervári Katalin végrendeletében gazdagon megadományozta a varannói kolostort és annak Gyümölcstől Boldogasszony tiszteletére szentelt kápolnáját.³³ Két korall olvasója közül a jobbat azzal a kéréssel adta át, hogy azt a kápolna Szűz Mária képének nyakába helyezzék.³⁴ Egy tunikát is adott, hogy abból kazulát készítsenek, egy subából pedig kappát. Egy másik tunikából palástot vagy oltárterítőt készítettett, egy újabb tunikáról pedig meghagyta, hogy kazulát, palástot vagy oltáröltözőt készítsenek belőle szükség szerint. Ezüsttárgyaiból kelyhet, aranytárgyaiból pedig kis keresztet csináltatott. Ezen kívül még a varannói parochiális egyházat és a homonnai ferences szerzeteseket is megadományozta. Lánya, Rozgonyi Katalin ekkor már Bátor András felesége volt; férje és néhány közelálló személy is az örökösök között található.

Öltöztetős Madonna-szobrok a középkori Európában

Magyarországon főként későbbi – barokk kori – példákat találunk a szokásra. Német területeken korallból vagy más anyagból készült nyaklánc vagy rózsafüzér adományozását számos példa illusztrálja már a 15. században.³⁵ Az öltöztetős szobrok eredetét a kutatók egy része az apácák díszítő tevékenységére vezeti vissza.³⁶ Mások szerint azokat a mozgatható végtagokkal rendelkező színes faszobrokat tekinthetjük előzménynek, amelyeket a húsvéti szertartások során a passiójátékokban használtak,³⁷ és hogy a valóság látszatát fokozzák, a szoborra parókát és az arcára üvegszemet illesztettek.³⁸

³² Horváth Richárd: *Az ecsedi Bátoriak várbirtokai i. m.* 321.

³³ Ferdinand Uličný: *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Mihalovce: Občianske združenie Zemplínska spoločnosť, 2001. 604. a kápolnát a kolostorba helyezi.

³⁴ „Item habeo duo legibula de claris, hec lego, ut melius legibulum dent ad capellam Beate Virginis Marie, ut ad collum imaginis Beate Marie Virginis ponatur. Aliud vero legibulum lego filie mee, videlicet domine Katherine uxori Andree de Bathor.” – MOL DL 23 166. – „Item habeo duo legibula de claris, hec lego, ut melius legibulum dent ad capellam Beate Virginis Marie, ut ad collum imaginis Beate Virginis Marie ponatur. Aliud vero legibulum lego filie mee Katherine uxori Andree de Bathor.” – MOL DL 23 167.

³⁵ Hans Wentzel: *Bekleiden von Bildwerken*. In: Otto Schmitt (szerk.): *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. I–X. Stuttgart–München: J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung–Alfred Druckenmüller Verlag–Verlag C. H. Beck, 1937–2011. II. 220.

³⁶ Lengyel László: 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon. In: Uő (szerk.): *Devóció és dekoráció: 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon*. (Studia Agriensia 7.) Eger: Dobó István Vármúzeum, 1987. 49.

³⁷ Manfred Koller: *Kleider machen Heilige. Über Bedeutung und Pflege bekleideter Bildwerke*. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 99, No. 1 (1996): 21.

³⁸ Verebélyi Kincsó: A kegyesszobrok öltöztetése. In: Farbak Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Kiállítás a Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumban*. 2004. május 28 – szeptember 12. Budapest: BTM, 2004. 427.

További kutatások szerint az öltöztetés hagyománya olyan közösségi rítusra vezethető vissza, amely a rózsafüzér-társulatokhoz kötődik.³⁹

A Mária-kegyszobrok öltöztetése Európa-szerte a gótika idején terjedt el,⁴⁰ amely szokásról csak szórványadataink vannak, és főleg uralkodócsaládokkal kapcsolatban említik.⁴¹ Ilyen például Habsburg Ágnes királyné 1296-ban viselt esküvői ruhája, amelyet a sarneni kolostornak adományozott.⁴² A luccai Volto Santo nevű feszületet már a 13. században díszes ruhákba öltöztették körmenetek alkalmával.⁴³ A 14. században az aacheni dóm Mária szobrának már több koronája volt; számára adományozta 1475-ben Yorki Margit – akinek 1468-ban volt az esküvője Merész Károlyval – a menyasszonyi koronáját.⁴⁴ A nűcheli kis, 6 cm magas elefántcsont Mária-szobrocska (szintén a 14. századból) szintén ruhát visel. Hozzá tartozó kegyszobor nélkül maradt meg a halberstadti dóm múzeumában egy 14. századi Mária-palást. Ekkor már Itáliában is számos szobrot valószínűleg öltöztettek, de ezek ruhái nem ismertek.⁴⁵ Ebben az időszakban a Hanza-városok (Lübeck, Stralsund) Mária-szobrainak már olyan értékes viseletei voltak, amelyeket külön őrizni kellett. Az öltözetek finom kelmékből készített palástokból és fátylaktól, illetve ékszerekből (nyaklánc, gyűrű) álltak. A regensburgi búcsú 1519-ben készült, fametszeten való ábrázolásakor az anyja kezében levő gyermek Jézust egy textilnek látszó köpenyben ábrázolták, ami utalhat a szobor öltöztetésére.⁴⁶ A díszes viseleti darabokkal azt a pompát akarták érzékeltetni, amely Krisztus király környezetét égen és földön megillette, és ebben a pompában Szűz Mária is osztozott – aki a középkorra már nemcsak az ég szolgálóleánya, hanem a királyok királyának édesanyjaként királynő is. A kegyszobrokat a már említett viseleti darabokon kívül koronával is ékesítették. Az öltözékekkel a mennyei hatalmat fejezték ki, az ábrázolással a tisztelet tárgyának testi valóságát, de alkalmas volt az öltözékek adományozójának reprezentációjára is. A kegytárgy értéke miatt a liturgia eszköztárának részévé vált, a vallási és művészeti gyakorlatban pedig a reprezentáció és a figurális megformálás eszköze lett.⁴⁷

A középkorban a korona, az ékszerek és az öltözék Máriáé és Jézusé volt, a trienti zsinat után a kegyszobor kitüntetettségeinek jelévé vált.⁴⁸ A Mária-kegyhelyek több-

³⁹ Füvessy Anikó: A nagyiváni öltöztetős Madonna. *Ethnographia* 116, No. 1 (2005): 36.

⁴⁰ Mansfred Koller: Kleider machen Heilige i. m. 24.

⁴¹ Lengyel László: 18. és 19. századi kolostormunkák i. m. 49. A korabeli ruhák közül is kevés maradt fenn, mivel azokat folyamatosan megújították. Hans Wentzel: Bekleiden von Bildwerken i. m. 219.

⁴² Hans Wentzel: Bekleiden von Bildwerken i. m. 220.

⁴³ Török József: A képtisztelet története. In: Farbak Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország* i. m. 25.

⁴⁴ Verebélyi Kincső: A kegyszobrok öltöztetése i. m. 427.

⁴⁵ Hans Wentzel: Bekleiden von Bildwerken i. m. 221–222.

⁴⁶ Mansfred Koller: Kleider machen Heilige i. m. 24–25.

⁴⁷ Verebélyi Kincső: A kegyszobrok öltöztetése i. m. 427.

⁴⁸ Verebélyi Kincső: A kegyszobrok öltöztetése i. m. 428.

sége ereklyék hiányában a Szent Szűz csodatevő képe vagy szobra körül jött létre.⁴⁹ A barokk korban, amikor a középkori eredetű zarándokhelyek kultusza ismét felvirágozott, a kegykép akkor minősült különösen értékesnek, ha eredete régi korokra volt visszavezethető. A kultusz központja Szűz Mária csodatevő képe vagy szobra lett, amelyhez a szoboröltöztetés is kapcsolódott. A kegykép vagy szobor csodatevő ereje az imádságok meghallgatása révén búcsújáróhelyek létrejöttét idézte elő, ami sokszor a középkori eredetű, nagy nemzetközi vonzáskörzettel bíró zarándokhelyek kultuszának hanyatlásához és az újabb, regionális jelentőségű kegyhelyek számának növekedéséhez kapcsolódott. Ausztriában például nem ismert a gótikus eredetű kegyszobrok öltöztetésének folytatása.⁵⁰

Kitekintés: kora újkori példák és néprajzi vonatkozások

Bár a Mária-szobrok öltöztetése – mint azt az említett példák is tanúsítják – már a középkori Magyarországon megjelent, de általánossá csak a barokk korban, a török kiűzése után vált.⁵¹ Leggyakrabban uralkodók és előkelő nemesi és főnemesi családok adományoztak ruhákat. Szokás volt menyasszonyi ruhát ajándékozni a kegyhelyeknek, mint ahogy korábban I. Lajos és felesége nászruháját Mariazellre hagyta.⁵² A mariazei, fából faragott, román stílusú Madonna-szobrot, amelyet 1300 körül készítették,⁵³ a 16. század második felétől kezdték el felruházni.⁵⁴ A 15. századi pozsonyi és soproni végrendeletek tanúsága szerint ekkor már a magyar zarándokoknak is kedvelt úti célja volt Mariazell.⁵⁵ Egy 1520 körüli zarándokjelvény és egy 1610-es mariazei gyónócédula alapján már a 16. században öltöztették a kegyszobrot. Ez ekkor már olyan hagyománynak számított, ami azóta is megmaradt.⁵⁶ Az ide való zarándoklat 17–18. századi népszerűségét Tüskés Gábor és Knapp Éva igazolta számos adattal.⁵⁷ II. Lajos és Mária királyné esküvői öltözködését adományozta a mariazei zarándoktemp-

⁴⁹ Csukovits Enikő: Zarándoklatok a középkori Európában. In: Farbak Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország i. m.* 16.

⁵⁰ Manfred Koller: *Kleider machen Heilige i. m.* 28.

⁵¹ Lantosné Imre Mária: Öltöztetős Mária-szobrok Magyarországon. In: memorial Bálint Sándor. In: Lovik Sándor – Horváth Pál (szerk.): *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon.* (Vallástudományi tanulmányok 3.) Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 50.

⁵² Diós István: Öltöztetős Mária. In: Uő (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon.* I–XIII. köt. Budapest: Szent István Társulat, 1993–2008. X. 300.

⁵³ Verebélyi Kincső: A kegyszobrok öltöztetése i. m. 426.

⁵⁴ Lantosné Imre Mária: Öltöztetős Mária szobrok i. m. 49.

⁵⁵ Serfőző Szabolcs: „Vera effigies”. A mariazei kegyszobor másolatai Magyarországon. *Ars Hungarica* 33, No. 2 (2005): 258.

⁵⁶ Serfőző Szabolcs: „Vera effigies” i. m. 262.

⁵⁷ Tüskés Gábor – Knapp Éva: Mariazell és a magyarországi zarándoklatok a 17–18. században. In: Farbak Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország i. m.* 84–92.

lomnak, amely ma a Magyar Nemzeti Múzeumban található.⁵⁸ A 18. század közepére már körülbelül 50 ruhája volt a szobornak.⁵⁹ Számos magyar főnemes kápolnát is alapított Mariazellben.⁶⁰ II. Ferdinánd alatt a kegyhely a „centralizált és harcosan katolikus uralkodói politika jelképe lett”,⁶¹ III. Ferdinánd idejére a Mária-szobor Magna Mater Austriae-vé vált.⁶² 1786-ban II. József megtiltotta öltöztetését és koronázását, 1793-ban pedig Bécsben 5190 forintért elárvereztette több mint 50 ruháját. 1797. április 22-én I. Ferenc újra engedélyezte a szobor öltöztetését és koronázását, ami május 15-én, ünnepélyes keretek között történt meg újra, 1798-ban pedig Mária Erzsébet – II. József húga – tett adományokat,⁶³ két lánytestvérével – Mária Amáliával és Mária Karolinával – együtt.⁶⁴ A 18. század végére hat arany és kilenc ezüst koronája volt a szobornak, amelyek azóta megsemmisültek.⁶⁵ A mariazei oltárnak illetve szobornak számos magyarországi másolata ismeretes; ezek közül néhány öltöztetéséről adatok is maradtak fenn. A soproni Szent Mihály-templom Mária-szobrát először Sárkány Miklósné öltöztette fel 1676-ban, arannyal átszőtt menyasszonyi ruhájából készítettve díszes köntöst.⁶⁶ A Pozsony-mélyúti kegyhelyen apácák öltöztetik Mária ülő kegy-szobrát.⁶⁷ A kápolnát Georg Lauer mann pozsonyi polgár építtette 1713-ban, majd remeték gondjaira bízta, akik a mariazei szobor másolatát állították fel itt. Pozsonyban a Szent László-ispotály templomában az 1755-ös egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a főoltáron állt a mariazei szobor másolata. Gazdag ruhatáráról főként nők gondoskodtak. A templom leltárában 30 ruhadarabról van adat, melyek színei változatosak, például egy fekete ruhát vörössel hímzett virágok díszítettek.⁶⁸ A Tihanyban található Celli-oltár Mária-szobra 1762-ben készült el. (Az eredeti szobor elveszett, a jelenle-

⁵⁸ F. Dózsa Katalin: II. Lajos és Mária királyné öltözeke. In: Farbak Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország i. m.* 371–374.

⁵⁹ Diós István: Mariazell. In: Uő (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon i. m.* VIII. 712.

⁶⁰ A példákat l. Galavics Géza: Magyar főurak és a mariazei bazilika magyar kápolnái. In: Farbak Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország i. m.* 93–112.; Galavics Géza: A mariazei kegyoltár és Esterházy Pál. In: Farbak Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország i. m.* 113–124.

⁶¹ Galavics Géza: Magyar főurak és a mariazei bazilika i. m. 94.

⁶² Christian Stadelmann: A Habsburgok Mariazellben. In: Farbak Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország i. m.* 177.

⁶³ Verebélyi Kincső: A kegy-szobrok öltöztetése i. m. 429.

⁶⁴ Christian Stadelmann: A Habsburgok Mariazellben i. m. 181.

⁶⁵ Verebélyi Kincső: A kegy-szobrok öltöztetése i. m. 429.

⁶⁶ Bálint Sándor: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből.* [Budapest:] Veritas, [1944]. 171.

⁶⁷ Liszka József: Egy öltöztetős Szűz Mária-szobor a komáromi Szent András-templomban. In: Uő (szerk.): *Két Duna keríti... Tanulmányok a Csallóköz néprajzához.* (Csallóközi Kiskönyvtár) Pozsony: Kalligram Kiadó, 2005. 212.

⁶⁸ Martin Čičo: A mariazei Szűzanya tisztelet Pozsonyban. In: Farbak Péter – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország i. m.* 217–219.

gi pedig 1889-ben a tiroli St. Ulrichban készült.) Vajda Sámuel 1760-ban a dömölki bencés apátságnál betöltött jószágkormányzói megbízatás után került a tihanyi apáti székbe (1761–1787), az oltár állítása és a kultusz meghonosítása az ő tevékenységéhez köthető.⁶⁹ Számadáskönyve alapján nem egyértelmű, hogy honnan került Tihanyba a szobor, azaz a celldömölkit másolták-e, vagy Mariazellből szereztek be egy másolatot. Az oltár még nem volt teljesen kész, amikor az apát már öltözetet csináltatott a szobor számára.⁷⁰ A kolostor II. József ideje alatti felszámolásakor készült leltárának egyik tétele a legutolsó, a mellékoláron álló Mária-kegyszobor, amely minden bizonnyal öltöztethető volta miatt került az összeírásába.⁷¹

Ami a Mariazelltől független, korábbi példákat illeti, az érsekújvári kegyképnél gyógyult meg 1646-ban Batthyányi Borbálának, Forgách Zsigmond özvegyének egyetlen gyermeke, ezért három értékes egyházi ruhát ajánlott fel a Szűz szobrának.⁷² A hagyomány szerint a hárskúti Mária-szoborra egy rosszéletű nő varratott ruhát, amely leégett, amikor ráadták.⁷³ Csallóközsütörtökön (Pozsony m.) az 1714. évi kánoni vizitáció megemlékezik a Mária-szoborról, melyhez öt palást tartozik. Ruhatárát ma a sekrestyében őrzik.⁷⁴

Az Iparművészeti Múzeumban két öltöztetős Madonna-szobrot is őriznek. Az egyik 1760 körüli, valószínűleg Ausztriából származik.⁷⁵ A szobor a még gyermek Máriát ábrázolja, és feltehetően egy kisebb közösség magánajátosságát szolgálta.⁷⁶ A másik 18. századi, Ausztriából származó, festett, faragott faszobor, valószínűleg egy Piéta-ábrázolás Mária-szobra.⁷⁷ Ruhájának anyaga 1741–1751 körüli német vagy holland selyemszövet.⁷⁸ A pécsi egyházmegyében található Barátúrról (Magyarhertelend) 1864-ben 18. századi polgári viseletű Mária-szobor került elő. Az ilyen szobrok temp-

⁶⁹ Haris Andrea: *A tihanyi bencés apátság műtárgyai és mesterei a 18. században*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE, 2007. 36. Online dokumentum: <http://doktori.btk.elte.hu/art/haris/diss.pdf> (letöltés ideje: 2011. július 6.)

⁷⁰ Haris Andrea: *A tihanyi bencés apátság i. m.* 48.

⁷¹ Haris Andrea: *A tihanyi bencés apátság i. m.* 36.

⁷² Liszka József: *Egy öltöztetős Szűz Mária-szobor i. m.* 212.

⁷³ Bálint Sándor: *Sacra Hungaria i. m.* 171.

⁷⁴ Liszka József: *Egy öltöztetős Szűz Mária-szobor i. m.* 212.

⁷⁵ Iparművészeti Múzeum, Kisgyűjtemények, Leltári szám: 52.3341. Soós Katalin: *Egy 18. századi öltöztetős Madonna i. m.* Kiadva: Soós Katalin: *Egy 18. századi öltöztetős Madonna és ruhájának restaurálása. Múzeumi Műtárgyvédelem 9* (1981): 129–145.; Soós Katalin: *Öltöztetett Madonna a 18. századból. A hónap műtárgya*. Budapest: Iparművészeti Múzeum, 1981.

⁷⁶ Péter Márta (szerk.): *Barokk és rokokó. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Katalógus. Az európai művészet stíluskorszakai. I–II. köt.* Budapest: Iparművészeti Múzeum, 1990. I. 178–179. (Prékopa Ágnes leírása)

⁷⁷ Iparművészeti Múzeum, Kisgyűjtemények, Leltári szám: 52.3340. A két szobor képei közölve: Péter Márta: *Barokk és rokokó i. m.* II. 179.

⁷⁸ Péter Márta: *Barokk és rokokó i. m.* I. 178. (Prékopa Ágnes leírása)

lomi elhelyezését egyébként Szepessy püspök 1828–1838 között többször körlevélben tiltotta meg.⁷⁹

A Mária-szobrok öltöztetésével kapcsolatban a néprajzi szakirodalomban is számos adat található. Bár a néprajzi források jóval későbbiek a fent bemutatott két forrásnál, azért indokolt kissé bővebb ismertetésük, mert az öltöztetős Madonna hagyománya a gyakorlatban mára csak ezekből a forrásokból ismerhető meg. A népi szokások eredete – a szakirodalom szerint – feltehetően a Nyugat-Dunántúl egykori magyarlakta vidékére vezethető vissza, ugyanis az Esterházy-birtokokon volt szokás a kegyszobrokat öltöztetni (Kismarton, Boldogasszony, Loretto, Lajtaszék). Ennek a területnek a szokása hatott többek közt Celldömölkre, Röjtökmuzsajra, Jásdra, Csatkára, Andocsra, Mátraverebély-Szentkútra, Hajósra.⁸⁰ A Szűz Máriát a gyermek Jézussal ábrázoló andocsi szobor 1520 körül készült.⁸¹ Gaál Károly szerint Andocs Loretto legkorábbi filiáléja volt. 1716-tól a ferencesek kezébe került, ezután kezdődött a szobor öltöztetése.⁸² Valódi női ruhákkal az 1760-as években kezdték öltöztetni a Mária-szobrot. 1700 körül készült a Leopold Miklós gyűjteményéből származó palást, amely valószínűleg az andocsi szoborhoz köthető. A szobor festett fából készült, karjai mozgathatók, haja eredeti női haj.⁸³ A ferences hagyományok szerint kezdetben a Mária palástokat menyasszonyi öltözetből készítették, később e célra vett anyagból. Az ajándékozási szertartás során a palástot a búcsú előestéjén Andocsra vitték, az adományozó 2–3 családtagja kíséretében a sekrestyébe vitte, ahol a plébános felszentelte. Az 1950-es évekig minden hónap első – rendszerint újholdra eső – vasárnapján öltöztették a Mária-szobrot. Az úgynevezett nagy és kis ünnepeken használt ruhák anyag szerint voltak csoportosítva. Az öltöztetést 14–16 éves lányok végezték a századfordulótól az 1930-as évekig. Amikor a legutolsó Mária-öltöztető lány férjhez ment, a szentélyt rózsaszirmokkal díszítették fel és a szobrot tiszta fehérbe öltöztették, ezután pedig egy megőzvegyült asszony végezte a teendőket. Andocson az 1940-es évektől múzeumba került a körülbelül 100 darabból álló gyűjtemény.⁸⁴

Bánoson az út menti kőfeszület mellékalakjaként megjelenő Máriát öltöztetik. Dénesen nemrég égették el Szűz Mária ruháit, nehogy valaki profán célokra használja őket.⁸⁵ A dejtári Mária-szobrot (készítőjének, Fodor Ignácnak a nevét is ismerjük) az 1920-as évektől öltöztették.⁸⁶ Magánajtatosság céljából a Fejér megyei Gát köz-

⁷⁹ Füvessy Anikó: A nagyiváni öltöztetős Madonna i. m. 36.

⁸⁰ Lantosné Imre Mária: Öltöztetős Mária szobrok i. m. 51.

⁸¹ Lantosné Imre Mária: Öltöztetős Mária szobrok i. m. 51.

⁸² Gaál Károly: A kelet-közép-európai Loretto-kultuszhoz. In: Barna Gábor (szerk.): *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár. Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis 7.) Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék, 2011. 45.

⁸³ Lengyel László: 18. és 19. századi kolostormunkák i. m. 49.

⁸⁴ Lantosné Imre Mária: Öltöztetős Mária szobrok i. m. 52–53.

⁸⁵ Liszka József: Egy öltöztetős Szűz Mária-szobor i. m. 213.

⁸⁶ Limbacher Gábor: Öltöztetett Mária szobor nyomában. *Múzeumi Mozaik* 1 (1988): 67.

ségben a 18. század vége óta öltöztetik a Mária-szobrot. 1780 körül a Zimmermann család kis kápolnát emeltetett, a fára akasztott Mária-kép helyén, az öltöztetést a család nőtagjai végezték, a ruhákat nem cserélgették, hanem több rétegben adták rá.⁸⁷ A gyöngyöspataiak a mai napig „Öltöztető Máriának” hívják szobrukat.⁸⁸ Itt csak a Jézust öltöztetik, ruhája mindig fehér, az oszlopokra karácsonykor és Kisasszony napján rózsaszín, pünkösdkor piros, az évközi ünnepeken és vasárnapokon fehér, adventkor, nagyböjtben és Gyümölcstől Boldogasszonykor kék, feketehéten fekete szalagot kötnek.⁸⁹ Gyöngyöspüspökiben a Mária karján ülő Jézust öltöztetik, és a mennyboltot jelző keretet vonják be paláttal. Hugyagon a Mária-szobrot húsvétkor csak virágkoszorúval ékesítik,⁹⁰ ám öltöztetése a második vatikáni zsinat után véget ért, ugyanis ekkor a plébános a szobrot eldugta, a ruháit pedig elégette.⁹¹

Korábban a karancseszi Juhász-portán épített kis kápolnában volt felállítva az a szobor, amelyet a tisztelet kifejezéséként öltöztettek is. Legrégebbi öltöztékei falusi leányéhoz vagy menyecskééhez hasonlítottak.⁹² Böjt idején fekete fényes ruhát, nyáron fehér cifra ruhát, húsvétkor tiszta fehér öltözetet kapott. A liturgiai színek szerint lett öltöztetve, azaz pünkösdkor pirosba, karácsonykor fehérbe.⁹³

A komáromi Szent András-plébániatemplom egyik mellékoltárán található Szűz Mária öltöztetett szobra. A hagyomány szerint 1848. szeptember 17-én ez az egy szobor élte túl a nagy tűzvészt, de ekkor még nincs nyoma az öltöztetésének.⁹⁴ A szobor valószínűleg barokk kori, eredetileg is öltöztetés céljából készítették.⁹⁵ Mátraverebély-Szentkúton többen varrták a ruhákat, de csak egy asszony öltöztette a szobrot („Mária dajkája”). A ruhákat általában a templom sekrestyéjében őrizték.⁹⁶

A nagyiványi szobor fából készült, csípőig faragott, testmagasságát háromlábú állvánnyal éri el; karja mozgatható, derékmagasságig festett, hosszú fekete hajú, kék szemű, kezében a kis Jézus. A máriapócsi búcsúban szerezték be a 20. század elején. A Tiszafüredi Múzeum tulajdonában volt még egy szobor, ami azóta elveszett, és a beszámolók szerint kőből készült. Ruháinak színe a liturgiának megfelelő volt. Ezek: fehér madéra, fehér hernyóselyem, almazöld, bordó, fekete. Színük nagyhéten és halottak napján fekete, adventkor bordó, pünkösdkor, Úrnapján és áldozócsütörtökön

⁸⁷ Lantosné Imre Mária: Öltöztető Mária szobrok i. m. 58.

⁸⁸ Dám Ince: A „Hordozó Mária” i. m. 11.

⁸⁹ Dám Ince: A „Hordozó Mária” i. m. 18.

⁹⁰ Limbacher Gábor: Mária-kápolnák és az öltöztetett Mária-szobrok kultusza Nógrádban. *Néprajzi Értéktár* 75 (1993): 183.

⁹¹ Limbacher Gábor: Mária-kápolnák i. m. 191.

⁹² Limbacher Gábor: A népi kultúra becses emléke. Értékes népi Mária-szobrok a Palóc Múzeumban. *Balassagyarmati Honismereti Híradó* No. 1–2 (1989): 112–113.

⁹³ Limbacher Gábor: A népi kultúra becses emléke i. m. 116–117.

⁹⁴ Liszka József: Egy öltöztető Szűz Mária-szobor i. m. 214.

⁹⁵ Liszka József: Egy öltöztető Szűz Mária-szobor i. m. 217.

⁹⁶ Lantosné Imre Mária: Öltöztető Mária szobrok i. m. 53.

kék, rózsaszín „vidám” ruha. Egyházi ünnep nélküli vasárnapokon zöld. A legszebb fehér ruhákat karácsonykor és búcsúk alkalmával adták a szoborra. A ruhákat helyi asszony varrta, a társulat nőtagjai tartották rendben. Az öltöztetés szombaton volt a rózsafüzéres tagok közreműködésével.⁹⁷

Magánajtatossággént figyelhető meg az öltöztetés Őrhalmon. Egy somoskő-újfalui asszony 1983-ban kezdett öltöztetni egy Mária-szobrot.⁹⁸ Szandán a kezdetektől nagybőjtre és húsvétra öltöztették fel a szobrot, ill. időnként pünkösdre, Nagyboldogasszonyra, templomi búcsúkra, adventre és karácsonyra is.⁹⁹ Szűcsiben Mária ruhatára két egyházi ruhából szabott és egy matyóhímzésű öltözetből áll.¹⁰⁰ Zomba plébániatemplomában – amely a Dőry családhoz tartozott –, a kápolnában Bécsből származó, öltöztető, nagyjából életnagyságú Mária-szobor volt. Ennek a szobornak is mozgatható a karja, haja nincs, jobb kezében rózsafüzér, a balban pedig jogar volt az 1950-es évekig.¹⁰¹ A dél- és nyugat-dunántúli, valamint észak-magyarországi kultusz mellett vannak adatok Szegedről és Makóról is.¹⁰²

Az öltöztetett Mária-szobrok kapcsán az a kérdés is felvetődik, hogy mit értünk az öltöztetés alatt. Néhány szobornak – mint például a hasznosi, varsányi, rimóci – a trónusát borítják paláستtal. Terényben a hordozott Mária-szobrot veszik körbe virágokkal az ünnepek alkalmával, a virágokból jut a kezébe és kis Jézus karjaiba is.¹⁰³ Nógrádban több helyen is (Szanda, Szátok, Nógrádmegyer, stb.) menyasszonyként öltöztetik fel a templom Mária-szobrát, Jézus égi jegyeseként. A ludányi irgalmas nővérek kolostorából a felosztáskor a balassagyarmati Bosco Szent János-templomba került, a bölcsőben fekvő pólyás Mária-szobrot évente a lourdes-i kápolnába helyezik. Ez mutatja a faragott és festett képek öltöztetésének az apáca kolostorok díszítő tevékenységével való szoros kapcsolatát.¹⁰⁴ A hordozható Mária-szobrokat gyakran búcsúkon öltöztették fel, ilyen volt a vaskvári domonkos templom szobra is, amelynek a népi elnevezése „Hajas Mária”. Nagyboldogasszony napján és a Mária-napi búcsúkkor öltöztették fehér selyemruhába, világoskék palástba és a kezébe egy szál liliomot adtak. Kisebb falusi plébániákon is öltöztették a Madonna-szobrokat, így Mecsekjánosiban, Kakasdon, Tolnán, Mözsön, Pincehelyen.¹⁰⁵

A Mária-szobrok öltöztetésével kapcsolatban sok hasonlóságot fedezhetünk fel az egyes területek szokásai között, így például a szoborral legtöbbet foglalkozó asszony elnevezését és feladatait: „Mária dajkája”. Ő egy erényekben és vallásosságban kiváló

⁹⁷ Füvessy Anikó: A nagyiváni öltöztető Madonna i. m. 36–38.

⁹⁸ Limbacher Gábor: Mária-kápolnák i. m. 181.

⁹⁹ Limbacher Gábor: Mária-kápolnák i. m. 192.

¹⁰⁰ Dám Ince: A „Hordozó Mária” i. m. 18.

¹⁰¹ Lantosné Imre Mária: Öltöztető Mária szobrok i. m. 55.

¹⁰² Füvessy Anikó: A nagyiváni öltöztető Madonna i. m. 35.

¹⁰³ Limbacher Gábor: Mária-kápolnák i. m. 183.

¹⁰⁴ Limbacher Gábor: Mária-kápolnák i. m. 185.

¹⁰⁵ Lantosné Imre Mária: Öltöztető Mária szobrok i. m. 57.

asszony, aki a szobrot gondozza, öltözteti, ruháit mossa, a Mária-lányokat vezeti. Másik elterjedt neve a „Mária-gondozó”. Általában erős hivatástudata és vezető szerepe van a közösségben. Ő kezeli a „Mária-perselyét” is, Mária értékeit „Mária ládájában” őrzi.¹⁰⁶

A Mária-palástok és ruhák színe a liturgiához kötődik. Így adventkor lila, karácsonykor fehér vagy kék, nagyhéten lila vagy fekete, húsvétkor és pünkösdkor piros, halottak napján fekete, míg az egyszerű évközi vasárnapokon zöld színű volt. A palástok anyaga lehetőség szerint minél értékesebb volt, Andocson például brokát selyem, bársony, stilizált növényi motívumokkal díszített, fémszállal kivarrt szövet.¹⁰⁷

Összefoglalás

Összegzésül megállapítható, hogy az általam fellelt két késő középkori forrás a barokk szokásokkal állítható párhuzamba. Valószínű, hogy a korai példák erősen befolyásolták a hagyomány szélesebb körű megjelenését. Lényeges különbség a későbbi időszakból származó példákhoz képest, hogy a két végrendelet kibocsátója nemesi származású, míg a késői előfordulások általában a népi vallásosság körében fedezhetők fel. Ez alapján a szokás eredete a nemesség körében, esetleg királyi adományokban (lásd Mariazell) keresendő, innen jutott el barokk közvetítéssel a népi vallásosságba. A két adomány abban is hasonlít, hogy mindkettő ferences kolostor javára készült.

A két bemutatott forrásból az öltöztető Madonna hagyományának kezdeti formája állapítható meg. Bár a két oklevél csak a fátyol fejre helyezéséről és az olvasó nyakba akasztásáról emlékezik meg, egyértelműnek látszik ezeket az adatokat a Mária-szobrok később elterjedő öltöztetésével párhuzamba állítani. Nem tudni, hogy nálunk ezekkel a szobrokkal kapcsolatban már ekkor kialakult-e egy olyan kötött szokásrendszer (pl. a ruhák színeivel, az öltöztetés menetével, az öltöztető személyével kapcsolatban), mint amelyet az újkori példák kapcsán láttunk; sem a most feldolgozott szövegekben, sem későbbi adatokban. Mindenesetre az öltöztető Madonna hagyományának fontosságát már a késő középkorban jelzi, hogy mindkét asszony külön kiemeli végrendeletében az e célra szánt tárgyakat – az adott kolostornak szóló adományok között is. Tanulmányomban kora-újkori és újkori példák illetve néprajzi párhuzamok segítségével igyekeztem megvilágítani a kultusz elterjedését.

¹⁰⁶ Dám Ince: A „Hordozó Mária” i. m. 13–16.

¹⁰⁷ Lantosné Imre Mária: Öltöztető Mária szobrok i. m. 54.

**DRESSING VIRGIN MARY STATUES
ON THE BASIS OF TWO MEDIEVAL SOURCES
AND WITH REFERENCES TO ETHNOGRAPHICAL ANALOGIES**

This essay introduces an early appearance of the custom of dressing Virgin Mary while examining two medieval sources. This custom became general in the Baroque but few examples also turned up in the Medieval Ages. The main point of this custom is that the Virgin Mary statue was dressed up with real clothes or with an accessory.

The first source remained in two different copies is the last will of Miklós Gersei Pető's widow, Margit from 1503. There is little known about Margit. The first source about her is from 1499 when she was mentioned as Miklós Gersei Pető's wife. The Gersei Pető family was counted among the barons. Margit left one chalcedony rosary to her brother Simon and another coral rosary to the Franciscan monastery of Medgyes (Mediaș, RO) or Aranyosmeggyes (Meggyesalja) (Medieșu Aurit, RO). (It is not obvious which one, but it can be referred presumably with Aranyosmeggyes because of the connection between the possession of Aranyosmeggyes and Miklós Gersei Pető's daughter, Anna and her husband, Ferenc Kusalyi Jakcs.) Margit ordered the rosary to hang in the Virgin Mary statue's neck or, if it is not possible, she wanted it to be sold and its price to be spent on her salvation. The widow bequeathed a third rosary made of mother-of-pearl to the Virgin Mary monastery in Keszthely to hang in the Christ statue's neck. And moreover she left a veil to be placed on the head of the Virgin Mary statue. Furthermore she left numerous secular objects to the monastery of Keszthely and ordered them to be sold or transformed into ecclesiastical objects.

The second source is the testament of István Rozgonyi's wife, Katalin Hédervári. Both of her and her husband's families belonged to the members of the high-society. According to Pál Engel Katalin was the second wife of István Rozgonyi and they had two sons (János and Péter) and a daughter (Kata). The name of István Rozgonyi's wives and the number and name of his children is debated by other historians. Katalin Hédervári died in 1519 and her last will remained in two copies from this year. Besides her rich donation she left a coral rosary to the Annuciation of the Blessed Virgin Mary chapel in the Virgin Mary monastery in Varannó (Vranov nad Topľou, SK) to hang in the Virgin Mary statue's neck.

There are data of dressed statues from the medieval Europe. The custom became common in the Gothic period but only few data prove it and mention it mostly in connection with ruling families (for example: the wedding cloth of queen Agnes Habsburg which was given to the monastery of Sarnen, some statues in Italy, in the Hanseatic cities, etc.).

The best-known example of the Early Modern Times in Hungary is Mariazell (Mariazell, A). Giving wedding clothes to this monastery was customary. The first donator was King Louis I and his wife. Mariazell was a popular aim of pilgrimages from the 15th

century. Several copies of its statue and altar have been survived and some replicas are dressed too (e. g.: Sopron, Pozsony-Mélyút, Tihany). Two dressed Virgin Mary-statue from the 18th century are exhibited in the Hungarian Museum of Applied Arts.

This custom is mostly known from ethnographical examples in Hungary. One of these with approximately 100 pieces of clothes is shown in the museum in Andocs. The woman who was responsible for the statue in the first place was “the nurse of Mary” or “the caretaker of Mary”. The colour of the clothes and cloaks had a close connection with the liturgy. They used purple at Advent, white or blue at Christmas, purple or black at Passion Week, red at Easter and Pentecost and green on the simple midyear Sundays. The material was as valuable as possible. There are several similarities in the custom of the noblemen and folk.

Summarizing, the two medieval resources can be regarded as the antecedents of the ethnographical examples, but it is worth mentioning that while the first dressed statues appear among noblemen, the later examples occur in folk milieu. It seems quite obvious that the custom originated from nobleman’s milieu and from there it spread to the folk milieu in the Baroque.

Keywords Ecclesiastical history, historical ethnography, dressing statues, Middle Ages, last will

MIKÓ GÁBOR

*A Corpus Juris Hungarici és 16. századi törvényhozásunk okleveles emlékei**

I.

AZ 1584-BEN MEGJELENT Törvénytár – amely a közismert *Corpus Juris Hungarici* címet csak 1696-tól kezdődően viseli – az akkor már több mint fél évezrede fennálló Magyar Királyság törvényalkotásának első, nyomtatásban megjelent szisztematikus összefoglalása volt. A szerkesztők, Mossóczy Zakariás nyitrai és Telegdy Miklós pécsi püspökök munkája kétségkívül impozáns: láthatólag az összes, korukban ismert dekrétumot igyekeztek a kötetben szerepeltetni, amely Szent István *Intelmeivel* kezdődik és az 1583. évi országgyűlés határozataival zárul.¹ Külön ki kell emelni a két jo-

* E helyütt szeretnék köszönetet mondani Solymosi László professzor úrnak, doktori disszertációm témavezetőjének, továbbá Pálffy Gézának, az MTA Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársának és C. Tóth Norbertnek, az MTA – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Országos Levéltár Medieviztikai Kutatócsoportja munkatársának a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségükért.

¹ *Decreta, constitvtiones et articvli regvm inelyti regni Vngariae, ab anno Domini millesimo trigesimo quinto ad annum post sesquimillesimum octogesimum tertium publicis comitijs edita. Cum rervm indice copioso.* Tirnaviae, 1584., vö. Borsa Gedeon et al. (szerk.): *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971. 549. tétel. (A dolgozat írásakor az OSzK Nyomtatványtárának 1. számú példányát használtam.) A Törvénytár megszületésével kapcsolatos legfontosabb szakmunkák az alábbiak: Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás és a Magyar Corpus Juris keletkezése.* Budapest: MTA, 1926.; Illés József: *Bevezetés a magyar jog történetébe. Források története.* Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1930². 272–283.; Uő: *Ünnepi beszéd a Corpus Juris Hungarici első kiadásának 350-ik évfordulóján.* (Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések 1935. január 9-iki számából).; Párniczky Mihály – Bátyka János: *A magyar Corpus Juris. Az első kiadások forrásai.* (Az Illés Szeminárium Kiadványai 4.) Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1936. Ezt követően a Törvénytár egy időre kikerült a jogtörténeti kutatás homlokteréből. Az utóbbi évtizedekben elsősorban az Árpád-kori jogalkotás szemszögéből kezdték újból vizsgálni, bár ez sokszor csupán kritikára szorítkozott. L. mindenekelőtt János Monika: *A Corpus Juris első törvényeinek kézirati hagyományához.* I–II. köt. Doktori értekezés. Szeged: JATE, 1975.; Uő: *Törvényhozás Magyarországon a korai Árpád-korban.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9.) Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1996. 67–129. – Kitér a Corpus Juris összeállítására Érszegi Géza: *Középkori törvényeink szöveg-hagyományozásáról. Jogelméleti Szemle* 8, No. 4 (2007). Online dokumentum: <http://jesz.ajk.elte.hu/eloszo32.html> (letöltés ideje: 2011. szeptember 29.) – Mossóczy – nem csak jogtörténész – tevékenységére újabban l.

gász-püspök filológiai felkészültségét is: a régen megcáfolt – ám mind a mai napig ható – véleményekkel ellentétben ténykedésük nem merült ki egyetlen régebbi kéziratos törvénykollekció plagizálásában, az egyes határozatok textusát ugyanis több forrásból állapították meg.²

Nehezebb feladvánnyal találjuk szembe magunkat, ha arra vagyunk kíváncsiak, konkrétan mely forrásokból dolgozott a két szerkesztő, honnét volt tudomásuk évszázadokkal korábbi törvények szövegéről. Régóta ismert, hogy a nyitrai püspöknek több kéziratot dekrétum-kollekció is a tulajdonában volt, habár ezek közül mindeddig csupán az Ilosvay-kódexet sikerült azonosítani.³ Akár ezt, akár más, korabeli, törvénysszövegeket megőrző kódexet a kezünkbe veszünk, rögtön feltűnik, hogy felépítésük mennyire hasonlít a Törvénytárára. Az alapkoncepció, a magyar állam jogalkotási emlékeinek összefoglalása tehát *nem kizárólagosan* a két püspökhöz köthető, az azonban kétségtelen, hogy ezt a korábbi időkre visszanyúló gyűjtőmunkát ők összegezték először.

Jelenlegi ismereteink a dekrétumok összegyűjtésének folyamatáról meglehetősen hézagosak. Az eddigi kutatások alapján annyi bizonyos csupán, hogy a *Corpus Juris* kiadását megelőző pár évtizedből napjainkig több tucat kéziratot törvénykollekció maradt fenn. Hogy mi lehetett létrejöttük fő mozgatórugója, még nem tisztázott megnyugtatóan. A szakirodalom általában arra hívja fel a figyelmet, hogy II. Ulászló király uralkodása alatt több országgyűlésen is határozatot hoztak az ország törvényeinek összegyűjtéséről, valamint az ő dekrétumainak egy részét már 1514-et megelőzően egy kötetbe szerkesztették.⁴ Nem bizonyítható azonban, hogy a királyság lehetőség szerint összes régebbi törvényt magukban foglaló reprezentatív kollekciók már ekkor, azaz az

még Lakatos Bálint: Mossóczy Zakariás. In: MaMűL VII. 465–466.; Géza Galavics: Martino Rota: Portrét Zachariáša Mossóczyho. In: Ivan Rusina (szerk.): *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom*. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia.) Bratislava: Slovenská národná galéria, 2009. 895–896. (további irodalommal).

² A Batthyány Ignáctól származó „vád” szerint Mossóczy nagyrészt nem tett mást, mint az 1582-ben – bizonyíthatóan – tulajdonába került Ilosvay-kódex szövegét jelentette meg nyomtatásban. A részletesebb ismertetést és a – meggyőző – cáfolatot l. Illés József: *Ünnepi beszéd i. m.* 4–13. Ennek ellenére a plagizációra utal pl. Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt.* (S. a. r. Ritoók Zsigmondné) Budapest: MTA ITI–MTAK, 1975. 127.; Ladislaus Havas (szerk.): *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualis.* (ΑΓΑΘΑ. Series Latina II.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004. LXVIII–LXIX. – Az Ilosvay-kódexre nézve l. még Ladányi Erzsébet: Az Ilosvay kódex keletkezésének körülményei. In: Bertényi Iván (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE, 1980. 169–179.

³ Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás i. m.* 62.

⁴ Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás i. m.* 56.; Párniczky Mihály – Bátyka János: *A Corpus Juris i. m.* 31–32.; Érszegi Géza: *Középkori törvényeink i. m.* Az Ulászló-kori dekrétumokat magában foglaló kódex ma az OSzK Kt.-ban található, jelzete: Cod. Lat. 322., vö. Emma Bartoniek: *Codices Latini Medii Aevi.* (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Címjegyzéke XII.) Budapest: OSzK, 1940. 279–280.; Jánosi Monika: *A Corpus Juris i. m.* I. 114.; Kertész Balázs: *Egy II. Ulászló-kori törvénygyűjtemény: A Kollár-féle első kódex. Magyar Könyvszemle* 126, No. 3 (2010): 321.

1526 előtti évtizedekben (nagyobb számban) készültek volna. Éppen ellenkezőleg: az ilyen jellegű gyűjtemények csaknem mindegyike bizonyosan a mohácsi csatát követően látott napvilágot, nem egyszer – úgy tűnik – főpapi vagy főúri kezdeményezésből.⁵

⁵ A Corpus Juris első kiadását megelőzően létrejött kéziratosszerű joggyűjteményekről először Kovachich Márton György számolt be (részben saját, részben fia neve alatt megjelentetett) munkájában. Összefoglalóan I. Iosephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae praeliminaries ad Syllogem decretorum comitialium*. Pest: Trattner, 1820. 337–368., részletebben pedig OSzK Kt. Fol. Lat. 170. I. f. 36^v–f. 116^v, ahol a szerző 36 ilyen gyűjtemény tartalmát írta le. Ezek közül napjainkban jónéhány lappang, ugyanakkor újabb példányok is előkerültek. A Kovachich-féle lista nyomán elindulva Jánosi Monika (Uő: *A Corpus Juris i. m. I. 6–110.*) összegyűjtötte az elérhető köteteket, és beszámolt újabbról is, igaz, főként a kora Árpád-kori jogalkotás emlékeire koncentrálni, l. uott. 112–141. Később találta meg a – Kovachich korában még lappangó – Gregoriánczi-féle gyűjteményt, l. Jánosi Monika: Gregoriánczi Pál kéziratosszerű joggyűjteménye a XVI. század közepéről. *Magyar Könyvszemle* 104, No. 1 (1988): 54–64. – Újabb felfedezés fűződik Kertész Balázs nevéhez, aki a Bayerische Staatsbibliothek kéziratárában talált egy magyar törvényeket tartalmazó kéziratot: Kertész Balázs: Magyar vonatkozású kéziratosszerű joggyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata. *Magyar Könyvszemle* 127, No. 1 (2011): 30–46. – Szintén nemrégiben bukkant fel több, eltűntnek nyilvánított dekrétumgyűjtemény a lőcsei városi levéltárban (Štátny archiv v Levoči), l. Mikó Gábor: Szent István törvényeinek XVI. századi kézírata Lőcse városi levéltárban. *Fons* 18, No. 2 (2011): 111–145. A nagyszámú kézirat között – a Szent István-i törvényeket izoláltan megőrző Admonti kódexet nem számítva – mindössze két olyanról van tudomásunk, amely bizonyíthatóan 1500 előtt készült. Ezek viszont csupán a kora Árpád-kori törvényhozás emlékeit tartalmazzák, amelyek már legkésőbb a 13. század óta együtt hagyományozódtak, és a 16. századi kompilátorok mindössze saját gyűjtésük élére illesztették őket. Minderről bővebben 2010. december 10-én tartottam „A kora Árpád-kori törvények szöveg-hagyományai” címmel előadást az MTA Történettudományi Intézete és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara Mediavisztika Tanszékének szervezésében lezajlott „Diplomata Hungariae Antiquissima II.” konferencián. Az előadás írott változata megjelenés alatt áll a konferencia anyagát magában foglaló tanulmánykötetben. – A nagyobb 16. századi kollekciók közül az ún. Kollár-féle kéziratot Kertész Balázs (Uő: A Kollár-kódex i. m. 322–323.) II. Ulászló korára datálta. C. Tóth Norbert azonban a „Nádor = helytartó a középkori Magyar Királyságban?” című, 2011. június 21-én az MTA Történettudományi Intézetében tartott előadásában a kötet megszületését vízjelei alapján az 1550-es évek elejére keltezte. Abból, hogy a negyvennél is több joggyűjtemény közül mindössze egy-kettő Mohács előtti, egyértelműnek tűnik, hogy a dekrétumok szisztematikus összegyűjtését nem pusztán a 16. század elejére kell kelteznünk, hanem a Mohács utáni Magyar Királyság politikai elitjének és országgyűlésének történetével is összefüggésbe kell hoznunk.

A kötetek egy része – későbbi felvidéki – városi levéltárakban maradt fenn (l. a fentebb idézett Kovachich-féle lista 8., 12., 18., 27–36. tételeit). Bizonyosan főúri, vagy főpapi kezdeményezésre készült az Ilosvay-kódex, a Gregoriánczi-kódex (Gregoriánczi személyére legújabbán l. Varga Szabolcs: Adalékok Gregoriánczi Pál pécsi püspök életrajzához. In: Erdős Zoltán – Kindl Melinda [szerk.]: *Pécs az egyháztörténet tükrében*. Pécs: Molnár Nyomda és Kiadó, 2010. 125–135.) és az ún. nagyobb Nádasdy-kódex (Jánosi Monika: Gregoriánczi Pál i. m. 54–58.). Az 19. század elejéig Lőcsén, azóta az OSzK Kt.-ban Fol. Lat. 2487. jelzeten őrzött kötet a megszületése után Monoszlóy Miklós, majd Monoszlóy András tulajdonában volt (Mikó Gábor: Szent István törvényei i. m. 122–123.). Az Esterházyak kismartoni könyvtárában a 18. század végén még őriztek egy kéziratot, amelyet nagyrészt Beythe István későbbi dunántúli református püspök állított össze 1580 körül, talán Batthyány Boldizsár számára. Vö. Iosephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae i. m. 352–354.*; Jánosi Monika: *A Corpus Juris i. m. I. 74–76.*;

Kézenfekvő lehetőségként vehető fel, hogy a régi joganyag egybegyűjtésére irányuló törekvés összefüggésben állhat az ország három részre szakadásával, és a királyság Habsburg Monarchiába való tagozódásával.⁶ Ezt a feltevést az is alátámasztani látszik, hogy e törvénygyűjtemények kivétel nélkül a Magyar Királyságban készültek, erdélyi országgyűlési határozatokat pedig – a *Corpus Juris*hoz hasonlóan – nem tartalmaznak. Jól példázzák mindezt továbbá azok a kisebb kollekciók is, amelyek nem reprezentációs, hanem bizonyára pusztán gyakorlati céllal jöttek létre, ennél fogva főként a Mohács utáni országgyűlések határozatait foglalják magukban.⁷

A gyűjtőmunka pontos mozgatórugóinál egyelőre talán még nagyobb homály fedí annak forrásait. Ennek fő oka abban rejlik, hogy a nagyszámú kézirat között reménytelennek tűnik pontos sztemmatikai kapcsolatok rekonstruálása. Néhány szerencsés esetben, amennyiben például két kötet tartalma tételesen megegyezik, egy-egy *codex descriptus* azonosítani lehet.⁸ Ha konkrét szövegegységeket vizsgálunk, természetesen lehetséges a közöttük fennálló kapcsolatok megrajzolása, csak éppen felettébb kétértelmű, hogy az ily módon nyert sztemma egyben az adott szöveget őrző kódexek közti konkrét összefüggést is ábrázolja.⁹ Több okból is szkeptikus vagyok ezzel kapcsolatban. Ügyszólván bármelyik gyűjteményt is lapozzuk fel, feltűnik, hogy több scriptor dolgozott rajtuk, ráadásul sok esetben nyilvánvalóan nem egy időben. Az is gyakran megfigyelhető, hogy a másolók, összeállítók variánsokat, glosszákat jegyeznek fel a margókra, valamint korrigálják is a textust. Mindez arra utal, hogy egy-egy újabb kollekció „szerkesztésekor” a scriptorok több kútfőből kompiláltak: előfordulhatott, hogy egy dekrétumból például okleveles (eredeti) példány állt a rendelkezésükre, más határozatokat egyszerű másolatokból vagy már kész kötetekből vettek át. Joggal számolunk tehát – az elpusztult kéziratok bizonytalan száma mellett – a variánsok kontaminálódásával is, így a kódexek között úgynevezett zárt recenziót feltételezni aligha vagy csupán egyes esetekben lenne helyes.

Mossóczy könyvtárának a püspök halála után készült inventáriuma nem hagy kétséget afelől, hogy dekrétummásolat-gyűjtemények a *Corpus Juris* összeállításakor nélkülözhetetlen kútfőül szolgáltak.¹⁰ Felvethető azonban az a kérdés is, hogy a két szerkesztő ezeken kívül más forrásokkal, jelesül okleveles törvénytárgyakkal rendelkezett-e.

Zvara Edina: Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 127, No. 1 (2011): 53–55. (utóbbi a kódexet nem említi).

⁶ Vö. az 5. jegyzetben idézett adatokat.

⁷ L. pl. a Kovachich-féle lista (5. jegyz. 16., 18., 29., 34–36. tételeit).

⁸ Pl. Jánosi Monika: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. *Magyar Könyvszemle* 94, No. 3–4 (1978): 235–250.; Uő: Gregoriánczi Pál i. m. 64.; Kertész Balázs: Magyar vonatkozású törvénygyűjtemény i. m.; Mikó Gábor: Szent István törvényei i. m. 130–131.

⁹ Kódex-sztemmára pl. Jánosi Monika: Gregoriánczi Pál i. m. 64., konkrét szövegösszevetés alapján megrajzolt kapcsolatokra pl. Ladislaus Havas (szerk.): *Libellus i. m.* LXVIII., LXXVIII., vö. ezzel még Jánosi Monika: *Törvényalkotás i. m.* 67.

¹⁰ Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás i. m.* 103–135.

II.

Elsőként a Mohács előtti dekrétumokkal foglalkozunk. A Törvénytár első kiadásában pár határozat mellett rövid megjegyzések utalnak egy-egy oklevélre, ezek száma azonban a kötetben foglalt összes törvényhez képest elenyésző.¹¹ Mindebből arra következtethetünk, hogy Mossóczy és Telegdy – e régi szövegekmélek esetében legalábbis – csaknem mindig kénytelen volt megelégedni a másolatgyűjteményekben foglalt textussal. Kovachich Márton György és fia, József Miklós voltak az azok, akik a 18–19. század fordulóján számos megyei, városi és főúri levéltárat átkutatva több tucat dekrétum okleveles példányát fedezték fel, illetve vetették össze a *Corpus Juris* adta szöveggel – hangsúlyozva ez utóbbi pontatlanságát.¹² Tevékenységüket méltatták a Törvénytár reprezentatív, úgynevezett „millenniumi” kiadásának szerkesztői is, sőt eredményeiket is igyekeztek hasznosítani.¹³ Középkori törvényeink modern kritikai kiadásai pedig már csak abban az esetben vették figyelembe akár a *Corpus Juris*, akár a 16. századi másolat-

¹¹ Kétségtől elvonva oklevélnek csupán Károly Róbert 1342. és V. László 1453. évi dekrétumai alapulnak – amelyek a kéziratok kódexekből egyébiránt hiányoznak. Illés József: *Ünnepi beszéd i. m. 10. szerint az 1351. és az 1384. évi törvények szövege* is oklevélből származik, azonban az első esetben ezt semmi nem támasztja alá. Mária dekrétumának címe: „Confirmatio decretorum Andree et Ludovici regum per Mariam reginam sub pendentis sigillo duplici facta” igazolhatná a szerző állítását, ha nem tudnánk, hogy a törvény címe egyes másolati kötetekben is ugyanez. L. pl. a Kollár-kódexet (Jánosi Monika: *Kódexek i. m. 233.*).

¹² A Kovachichok szövegösszevetéseire összefoglalóan I. Josephus Nicolaus Kovachich: *Lectiones variantes decretorum comitialium incltyti regni Hungariae*. Pest: Trattner, 1816. és Martinus Georgius Kovachich – Iosephus Nicolaus Kovachich: *Astraea, complectens subsidia literaria ad historiam legislationis et jurisprudentiam Hungaricam*. I–II. köt. Buda: Typ. Univ., 1823. I. 159–253., utóbbit vö. még az OSzKK Fol. Lat. 156. jelzeten őrzött kéziratával, amely a nyomtatott kötetben foglalt *collatiók* eredeti, hitelesített példányait tartalmazza. Forráskutatói tevékenységükre: V. Windisch Éva: Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején. *Levéltári Közlemények* 37, No. 1 (1966): 63–109., ill. Uő: Kovachich Márton György, a forráskutató. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 24.) Budapest: MTA TTI, 1998. (kül. 151–203.)

¹³ Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár I. 1000–1526. évi törvényecikkek*. Budapest: Franklin, 1899. XXXIV. és XXXVIII–XLV. (ez utóbbi nem más, mint a *Notitiae* [vö. 5. jegyz.] kódexlistájának – nem teljesen pontos – magyar fordítása). A két Kovachich kutatási eredményeinek felhasználása sajnos nem mondható teljesen sikeresnek. Bár a főszerkesztő Márkus Dezső a kiadáshoz írt bevezetőjében hangsúlyozta, hogy az egyes dekrétumok szövegét eredeti példányok felhasználásával korrigálták (uo. XVII.), valójában ez – leszámítva az Árpád-kori törvényeket – nem történt meg. Jóllehet a kiadók számos törvényszöveg esetében valóban hivatkoznak – közelebbről nem meghatározott – „eredeti” példányokra, amelyek *lectio varians*ait lábjegyzetekben feltüntették, valójában nem tettek mást, mint Josephus Nicolaus Kovachich: *Lectiones variantes i. m.*-ből egyes, a *Corpus Juris* tradicionális szövege, illetve a Kovachich által lemásolt eredeti oklevél között mutatkozó eltéréseket átemeltek saját lábjegyzeteikbe. Az „eredeti” példány tehát valójában a *Lectiones variantes*ben alapul vett oklevélre vonatkozik. Amennyiben Kovachich a *Corpus Juris* szövegét két eredeti oklevéllel vetette össze, a Törvénytár is két „eredeti” példányról ír (I. pl. Miksa 1575. évi dekrétumát), amennyiben pedig Kovachichnak valamely dekrétumból nem állt rendelkezésére eredeti oklevél, a Törvénytár sem idéz eltéréseket (I. pl.

gyűjtemények szövegét, ha eredeti oklevél nem állt rendelkezésre.¹⁴ Hasonló korszerű kritikai kiadás nem áll rendelkezésünkre sem a Jagelló-kori (1490–1526), sem a kora újkori törvényhozás emlékeiről. Ennek okaira a későbbiekben fogok kitérni.

Kérdés mármint, hogy amennyiben Mossóczy és Telegdy valóban csupán néhány középkori törvény szövegét ismerte oklevél formájában, mi lehetett ennek a fő oka? A neves jogtörténész, Illés József, aki több – e dolgozatban is idézett – munkájában foglalkozott a Törvénytárral, 1930-ban úgy vélte, hogy a 16. században „mind a régi, mind az akkor keletkezett törvények kézirati példányokban voltak meg országszerte a vármegyék és városok levéltáraiban”. Őszerinte a nevezetes, a királyság törvényeinek összegyűjtését sürgető, már említett, Jagelló-kori országgyűlési határozatok mögött az a szándék húzódott meg, hogy „ezek a példányok nem voltak rendszeresen összegyűjtve, egyik vármegyében többet tudtak megőrizni, mint a másikon, az egyik városnak jobb másolata volt, mint a másikonak”.¹⁵ Vajon igaza van a szerzőnek?

Első olvasásra nem tűnik hibásnak az érvelés. A magyarországi jog- és intézménytörténeti irodalomban egyaránt régóta elfogadottnak számít, hogy az országgyűléseken alkotott törvények egyik kihirdetési módja az volt, hogy a megpecsételt dekrétumot megküldték minden megyének.¹⁶ Ezt valóban tanúsítják egyes dekrétumpéldányok hátlapján vagy külzetén olvasható feljegyzések, amelyek nagyobb számban Nagy Lajos 1351. évi törvényének oklevelein bukkannak fel először.¹⁷ Csakhogy, egyrészt felmerül a kétely, hogy azokat a rendeleteket, amelyek nem országgyűlések eredményeképpen születtek, vajon hasonló módon publikálták-e, másrészt pedig – amint erre a középkori megyék működését tárgyaló vagy azt érintő egyes újabb munkák néme-

Zsigmond 1411. évi törvényét). Az egyes „eredeti” példányok lelőhelyeire vonatkozó utalások szintén Kovachich idézett művéből származnak, és nem a XIX. század végi őrzőhelyeket adják meg.

¹⁴ Bónis György: Bevezetés. In: DRH 1301–1457. 63.; Érszegi Géza: Előszó. In: DRH 1458–1490. 41.

¹⁵ Az idézeteket I. Illés József: *Bevezetés i. m.* 273–274. E helyütt utalok arra, hogy a modern jogtörténeti összefoglalások a Corpus Juris összeállítását, előzményeit meglehetősen felületesen kezelik, l. pl. Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. (Osiris Tankönyvek) Budapest: Osiris Kiadó, 2003². 29–35.; Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. Tradicionális jog*. (Dialogus Campus Tankönyvek) Budapest–Pécs: Dialogus Campus, 2009. 25–31.

¹⁶ A teljesség igénye nélkül l. pl. Holub József: *Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi közigazgatás története*. Pécs: Zala Megye Közönsége, 1929. 277–279.; Párniczky Mihály – Bátyka János: *A Corpus Juris i. m.* 13.; Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. (Szerk. Mezey Barna.) (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) Budapest: Osiris, 2000. 113.; Bónis György: Bevezetés i. m. 53.; Teke Zsuzsa: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. *Történelmi Szemle* 29, No. 2 (1986): 210.; Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája. I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001. 182., vö. még uo. 140.; Uő: Megyék a középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40.) Budapest–Piliscsaba: MTA TTI-PPKE BTK, 2009. 504.

¹⁷ DRH 1301–1457. 126–127.

lyike már rámutatott – mai értelemben vett vármegyei levéltárról beszélni még a 16. században is anakronizmus.¹⁸

Hol őrizték akkor a törvénytárgyakat? Kérdésünkre választ – korabeli levéltári jegyzékek hiányában – nem remélhetünk mástól, minthogy a napjainkig fennmaradt eredeti oklevelek provenienciáját próbáljuk feltérképezni. Ez azonban korántsem egyszerű feladat. Hiába van szó középkori dokumentumokról, az okleveles anyag kutatását nagyban megkönnyítő új DL-DF-adatbázistól¹⁹ sok esetben nem remélhetünk segítséget. Mégis, noha általában nem lehetséges a 15. századi vagy még régebbi őrzőhelyek megállapítása, adatainkból viszonylag világos – és logikusnak tűnő – kép rajzolódik ki.

A – bizonyosan vagy vélhetően – vármegyéknek küldött dekrétum-oklevelek egy része olyan családok archívumában marad fenn, amelyek tagja(i) az adott korban az illető vármegyében vezető pozíciót töltöttek be. Ez természetesen sok esetben nem azt jelenti, hogy ma is annak a *familianak* az archívuma őrzi az okleveleket, ahol azok a középkorban is lehettek, hiszen a századok folyamán számos ilyen levéltár olvadt be más családokéba. Mégis, a gondolatmenet helyességét igazolja, hogy a példányok többsége egészen a 19. századig az adott vármegye valamely jelentős családjának archívumában maradt fenn. Nagy Lajos 1351. évi dekrétumából a Szepes vármegyének küldött példány a Görgey-levéltárban, egy másik – vélhetően Abaújszántónak címzett – oklevél a Perényiek archívumában maradt ránk. Ugyanezen törvénynek egy – valamely délvidéki (Valkó?) megyének kiállított – példánya 1424-ben Desnicei Kapitány Balázs tulajdonában volt, aki azt a császári káptalannal átíratta. Mária királynő 1385. évi dekrétumából a Sopron vármegyének címzett oklevél a Kisfaludy család répcelaki levéltárából került a Nemzeti Múzeumba, akárcsak Zsigmond 1421. szeptember 3-án kiadott, valamint I. Ulászló 1444. évi dekrétumának egy-egy diplomája. Habsburg Albert király 1439. évi törvényéből a Nyitra vármegyének címzett példány a Forgách-levéltár részeként, míg a Zemplén vármegyének juttatott oklevél a Kapó család levéltárában maradt fenn. V. László 1454. évi dekrétumából a Szabolcs vármegyének címzett példányt Kovachich Márton György fedezte fel Nagykállón, a Kállay család archívumában. II. Ulászló király 1514. évi dekrétumából a Vas vármegyének juttatott oklevél a Békassy-levéltárban maradt fenn, ahol emellett Ulászló 1498. évi törvényének is ránk maradt egy példánya. Az 1514-es dekrétumból a Közép-Szolnok vármegyének címzett

¹⁸ Borsa Iván: Megyei levéltári fondképződés a 14. században. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest: MTA TTI, 1993. 37–43. (kül. 37. és 41.); C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza: A Szabolcs Községért Kulturális Közhasznú Alapítvány, 2008. 80–81. Összefoglalóan Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. Általános rész. 3. *Megyei levéltárak és forrásközlések*. Budapest: Osiris Kiadó–MOL, 2008. 114–115.

¹⁹ Rác György (szerk.): *Collectio Diplomatica Hungarica*. (DL-DF 5.1) Internetes kiadás, 2010. <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/au0505htm?v=pdf&a=start> (letöltés ideje: 2011. szeptember 17.)

diploma a gyulafehérvári káptalan országos levéltárával került az Országos Levéltárba, de a 16. század végén még Nagyeskülliői Valkai Miklós tulajdonában volt.²⁰

Számos példány utóbb hiteleshelyi levéltárakból bukkant elő, ezeket feltehetően megőrzés céljából helyezték el azokban.²¹ A harmadik csoportba azok az oklevelek sorolhatók, amelyek „állami” archívumokból (pl. kamarai, regnicolaris levéltárak vagy a bécsi titkos levéltár) kerültek az Országos Levéltárba. Ez utóbbiak kapcsán azonban hiba lenne tüstént azt feltételezni, hogy valamely „központi” hatóságnál maradtak fenn, ugyanis – miként e levéltárak régi elenchusai igazolják – nagyrészt családi vagy hiteleshelyi őrzőhelyekről származnak.²²

²⁰ 1351: DRH 1301–1457. 126–127., ZsO XI. 539. sz. – 1385: DRH 1301–1457. 146. – 1421: uo. 242. – 1439: uo. 285. – 1444: uo. 325. – 1454: Josephus Nicolaus Kovachich: *Lectiones variantes i. m. 20.* – 1498: MOL DL 58 196. – 1514: Antonius Fekete-Nagy – Victor Kenéz – Ladislaus Solymosi – Geisa Érsegi (szerk.): *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979. 247., MOL DL 22 639/1. és Fejér Tamás – Rác Etelka – Szász Anikó (szerk.): Báthory Zsigmond királyi könyvei. 1582–1602. (Erdélyi Történelmi Adatok 7.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-egyesület, 2005. 415., 425. sz.

²¹ L. pl. I. Ulászló 1444. évi dekrétumának egy példányát a szentmártoni (ma Pannonhalmi) konventi levéltárban (MOL DF 207 864., DRH 1301–1457. 325.), egy 1466-ban tartott országgyűlés során kiadott, Zemplén vármegyének címzett parancslevelet a leleszi konvent levéltárában (MOL DF 223 182., DRH 1458–1490. 157., 159.). II. Ulászló 1492-ben, 1495-ben (e kettő egy oklevélbe foglaltan), 1498-ban, továbbá 1500-ban kibocsátott törvényei a 19. század elején megvoltak a kolozsmonostori konvent archívumában (vö. Josephus Nicolaus Kovachich: *Lectiones variantes i. m. 21., 113–175.*), ámde ezeket hiába kerestem a MOL DL-DF-adatbázisában. Bak M. János professzor úr szíves közléséből arról is tudomásom van, hogy ezen oklevelek jelenleg ismeretlen helyen kallódnak, ám Döry Ferenc középkori törvényeink kritikai kiadását előkészítve (minderről bővebben l. Bónis György: Bevezetés i. m. 60–65.) az 1492. és 1495. évi dekrétumot magában foglaló oklevelet még felhasználta. A fentebb (l. 20. jegyz.) említett egyik 1514. évi oklevél 1575 és 1790 között valamikor az erdélyi káptalan levéltárába jutott. A 18. század közepén az esztergomi káptalan számos, eladdig birtokába került dekrétum-oklevelet adott át az *Archivum Regni*nek (mai jelzeteik: MOL DL 622., DL 7052/2., DL 12 672/1., DL 15 252/1., DL 15 252/2., DL 15 678/1., DL 15 205., DL 13 848.; az 1755-ben készült jegyzéket l. MOL N 41, Fasc. B., Nr. 1., vö. uo. Nr. 10., amely elenchus tartalmazza még a pozsonyi, a nyitrai és a nagyváradai káptalanok átadott okleveleinek listáját is.)

²² A három közül legrégebbi kamarai irattár – a 18. század közepétől – levéltár 1700 előtt készült regesztraturális elenchusaiban (ezek rövid bemutatását l. Herzog József: A magyar kamarai levéltár története. 1. közméeny. *Levéltári Közlemények* 6, No. 1 [1928]: 25–28.) középkori törvények alig találhatók, és a későbbi országgyűlési iratoktól eltérően nem voltak a hatalmas anyagból kiválogatva, nyilvánvalóan azért, mert már a 16. században sem volt itt semmiféle „egységes” középkori dekrétális anyag. (A Branik-féle *Corpus totius Regestraturae*ben [OSzK Kt. Fol. Lat. 3645. 26–29. kötetek] az országgyűlési iratokat – Herzog szerint – l. az 'F', 'Z' és 'III' jelzésű *capa pensilisek*ben, ahol azonban egyetlen Mohács előtti törvényről sem találtam említést. Ugyanebben a leltárban „Capa 'ooo', fasc. 4., Nr. 44.” jelzet alatt szerepel viszont Zsigmond 1435. évi „második” dekrétuma, számos különböző család iratai közt. Az oklevél utóbb a kamarai levéltár *Acta publica* fondjába, onnan az Archivum Regni 'H' jelű ladulájába, végül a DL-be került, mai jelzete MOL DL 25 064. Ugyancsak különböző családok anyagai közt „Capa 'X', Nr. 16.” jelzetten volt található egy *Articuli dominorum et prelaturum et baronum, in generali conventu editi Pesthini* A. 1407. címmel leírt diploma [mai jelzetét nem tudtam meghatározni].)

Az Illés által 1930-ban említett „városi levéltárak” nyilvánvalóan az egykori szabad királyi városok archívumaira értendők. Ezeknek már a középkorban kétségkívül voltak „levéltáraik”, még ha ezeket sem szabad napjaink modern intézményeinek mintájára elképzelni. Azt a feltevést azonban, hogy a törvényeket e városoknak is megküldték, több okból is kétkedéssel fogadhatjuk. Feltűnő mindenekelőtt, hogy nem ismeretes olyan városi levéltár, ahol középkori dekrétumaink sorozata akár csak megközelítőleg teljes lenne, jóllehet ezt még magyarázhatnánk azzal, hogy ezeket – nem szólván örök érvényre – nem őrizték meg.²³ Súlyosabban esik a latba mindaz, amit a szabad királyi városok országgyűlési szerepéről a középkorban tudunk. Diétai részvételüket csak a XV. század közepétől kezdve lehet igazolni, ám akkor is csupán egyes rövidebb periódusokban. Országrendiségük csak a Mohácsi csatát követően, a XVI. században szilárdult meg. Ugyanakkor nem egy esetben azzal szembesülünk, hogy bizonyos dekrétumok fennmaradtak ezekben a városi archívumokban is, ám nem pecsétes eredeti, hiteles formában, hanem csupán – közel egykorú – másolatokban.²⁴ Ésszerű magya-

Az 1755-ben alapított Archivum Regni dekrétális jellegű okleveleit magánszemélyek adományai révén (pl. MOL DL 13 381/2. [Fodróczy Lászlótól], DL 15 828. [Rhédey Ádámotól], továbbiakat említ még Josephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae i. m.*-beli oklevéljegyzékében), illetve – az 1723. évi országgyűlés törvénykönyve 45. cikkelyének értelmében – különböző hatóságoktól (köztük magától a magyar kamarai levéltártól is – MOL N 41, Fasc. B., Nr. 3.) szerezte be (a hiteleshelyi adományokat l. a 21. jegyzetben). Külön vizsgálatot érdemelne a – szintén a 18. század közepén, Mária Terézia által létrehozott – bécsi házi (az ún. titkos) levéltárba került középkori dekrétumok ügye. Ezek az oklevelek a badeni egyezmény (1927) nyomán kerültek az Országos Levéltárba, de, hogy miként jutottak korábban Bécsbe, tudomásom szerint mindeddig nem vizsgálták. Herzog József érdemtelenül elfeledett tanulmányában azonban – ezzel kapcsolatosan is – fontos eredményre jutott: kimutatta, hogy 1756-ban – a bécsi Udvari Kamara titkos utasítására – Ribics Rudolf György magyar kamarai levéltári igazgató közjogilag fontos okleveleket emelt ki az akkor Pozsonyban őrzött archívum egyes állagaiból. Így került a házi levéltárba pl. Mária királynő 1384. évi, illetve Mátyás 1486. évi dekrétuma, amelyek valójában a Nádasdy-levéltár lefoglalásakor kerültek a kamara kezére. (Uő: A magyar kamarai levéltár története. 2. közlemény. *Levéltári Közlemények* 7, No. 3–4 [1929]: 176. és 189–192.). Végül érdemes megemlíteni, hogy a bécsi Hadilevéltár (Kriegsarchiv) is őriz magyar, erdélyi és horvát–szlavón országgyűlési dekrétumokat, nevezetesen „Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv” elnevezésű fondjában (XVII a–c.), kizárólag a kora újkor időszakából, ám ezek a badeni egyezmény után nem kerültek Magyarországra. (Pálffy Géza szíves közlése.)

²³ Arra, hogy nem őrizték meg minden törvényt „örökre” l. pl. Eperjes városának birtokában volt II. Ulászló 1514. évi dekrétumának pergamenre írt, tehát minden bizonnyal függőpecsétes, hiteles példánya. Később, ismeretlen időpontban, de feltehetőleg a 16. században ennek lapjaival kötötték egybe az 1523 és 1554 közötti számadáskönyveket. Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526.* (Acta litterarum ac scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Iosephinae. Sectio iuridico-politica. Tom. 2.) Szeged: A Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1931. III. sz., fotómásolatban: MOL DF 229 467.

²⁴ A városok országrendiségére pl. Kubinyi András: Rendelkeztek-e országrendiséggel a magyar királyi szabad városok a középkorban. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára.* Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2003. 55–57., 66–70., vö. még Uő: Középkori országgyűléseink és a városok. (Válasz Gerics József professzor tanulmányaira.) *Századok* 141, No. 2 (2007): 471–492.; H. Németh István:

rázatként az kínálkozik, hogy ilyen kópiák készítése olcsóbb lehetett, mint a pergamenre írt oklevelek kiállíttatása. Ezzel a feltevéssel egybevágna Iványi Béla azon, Eperjes számadáskönyveiből idézett adatai is, amelyek szerint a város 1498-ban, illetve 1500-ban is *fizetett* a dekrétum részükre való kiállításáért.²⁵

Mind a vármegyei, mind a városi levéltárakról írtak alapján világosan látható, hogy még ha Mossóczy és Telegdy a 16. század második felében célként is tűzték volna ki maguk elé, hogy a Törvénytárat kizárólag hitelesített, okleveles példányok szövege alapján állítják össze – a középkori törvények esetében legalábbis – leküzdhetetlen akadályokba ütköztek volna. Így mindezek ismeretében az, hogy csak egy-egy alkalommal jelezték, hogy oklevélből dolgoztak, egyáltalában nem meglepő. (Hogy a lelőhelyek szétszórtságával és esetlegességével miként, és milyen eredménnyel küzdöttek meg a kéziratok dekrétumgyűjtemények szerkesztői, külön tanulmány lapjaira fog tartozni.) Újabb kérdésként kínálkozik azonban az is, vajon miféle kútfőkből dolgozott a két püspök akkor, amikor már úgymond a „közelmúlt”, azaz a Mohácsot követő országgyűlések végzéseit tette nyomtatásban közzé.

III.

Döry Ferenc – mint fentebb már utaltam rá – a dekrétumok modern kritikai kiadását előkészítve 1526-ig gyűjtötte össze a forrásokat.²⁶ Mohácsnak mint végpontnak a kijelölését – közismert korszakhatár jellegén túl – magam két dologgal magyarázom. Az egyik, hogy már Döry kora előtt, 1874-től kezdődően, a Tudományos Akadémia megbízásából Fraknói Vilmos, majd Károlyi Árpád szerkesztésében sorra láttak napvilágot egy új sorozat, a Magyar Országgyűlési Emlékek kötetei, bennük az 1526-ot követő *dietákról* tudósító kútfőkkel, közöttük természetesen magukkal a törvénykönyvekkel is.²⁷ A másik, hogy Döry is élhetett azzal a logikus következtetéssel, hogy mivel e kor

A szabad királyi városi rang a kora újkorban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 1. (2006): 113–117.; Dominkovits Péter: Adatok Sopron város 16. századi országrendiségének kutatásához (1526–1536). *Soproni Szemle* 62, No. 2 (2008): 134–136.

Törvénytármásolatokat I.: Zsigmond *Decretum maiusa* Kassa, II. Ulászló 1498. és 1504. évi törvényei Sopron, a II. Lajos-kori törvényhozás egyes emlékei pedig Bártfa, Kassa és Sopron városok levéltáraiban, egykorú másolatokban, I. Iosephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae i. m.* 390–392.

²⁵ Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás i. m.* 53–55., vö. Uő: *Eperjes város levéltára i. m.* 806. sz. és MOL DF 229 165.

²⁶ E helyütt utalok arra, hogy bár az 1490–1526 közti időszak törvényeinek kritikai kiadása még várta magát, a kor dekretális emlékeinek modern edíciója megjelenés alatt áll a *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae c.* sorozatban. Az eddig megjelent kötetek: János M. Bak et al. (szerk.): *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. I–III. Bakersfield–Salt Lake City–Los Angeles: Charles Schlacks Jr., 1989–1997.

²⁷ A sorozatnak 12 kötete készült el; az első, benne az 1526–1536 közti országgyűlések forrásanyagával 1874-ben, az utolsó, az 1606. évi *dietáról* pedig 1917-ben jelent meg. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád

alig pár évtizedre esik Mossóczy és Telegdy művének megszületésétől, így – a korábbi évszázadokkal ellentétben – kisebb lehet az esélye annak, hogy a Törvénytár hiányos vagy megbízhatatlan szöveget tartalmaz. Az Országgyűlési Emlékek összeállítói *nem* kritikai kiadását adták a dekrétumoknak, viszont egyfelől – amennyiben előkerült – szövegét eredeti példányból közölték, másfelől a két Kovachichnál jóval több hazai és külföldi archívum irataihoz hozzáfértek.²⁸ Vizsgáljuk most meg, hogy a dekrétum-oklevelek fennmaradását tekintve *ténylegesen* húzható-e olyan korszakhatár Mohácsnál, ami már indokolatlanná teszi akár a *Corpus Juris*, akár a kéziratos másolati kötetek használatát.

Legelőször is feltűnő, hogy a Törvénytárban az 1526-ot követően kiadott országgyűlési végzések esetében sem növekszik meg az okleveles hivatkozások száma, egyszerűbben fogalmazva: egyetlen ilyen sem találtam. Az ebből levonható következtetés, hogy ti. Mossóczyék számára a Mohács utáni dekrétumok hiteles formában éppoly elérhetetlenek voltak, mint a középkori törvények, bizonyára elhamarkodottnak tűnik. Az országgyűlési határozatok kihirdetése ugyanis – a vonatkozó irodalom szerint legalábbis – továbbra is a bevett szokást követve a törvényhatóságoknak való megküldés útján történt.²⁹ Márpedig, ha így volt, akkor joggal tételezhetjük fel, hogy ezek egy-két évtized alatt kisebb számban kallódtak el, mint a sokkal régebbi középkori oklevelek.

De vajon valóban így volt-e?

Pillantsunk végig a már tárgyalt középkori törvényeken – éppen ellenkező szemszögből, mint ahogyan eddig tettük! Ha ugyanis azt vizsgáljuk meg, milyen arányban maradtak fenn a törvény-oklevelek *mind a mai napig* (a Zsigmond-kortól kezdve, amikor már a *Corpus Juris* is nagyobb számban tartalmaz dekrétumokat), azt tapasztaljuk, hogy ezek jelentős részét – régiségük dacára – hiteles alakban is ismerjük. Még inkább igaz ez a Törvénytárban helyet kapott szövegekre: 1342-től 1514-ig – három kivéte-

(szerk.): *Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. Monumenta comitalia regni Hungariae.* I–XII. köt. (Monumenta Hungariae Historica Ser. III, A, Vol. I–XII) Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1874–1917. (a továbbiakban: MOE)

²⁸ Ezt külön kiemelte a sorozat első kötetének bevezetőjében Fraknói Vilmos is. (MOE I. XV. 1. és 2. jegyz.)

²⁹ Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére.* Budapest: Grill Károly Könyvkiadóhivatala, 1919⁶. 661–662.; Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás i. m.* 55.; Jozef Karpát: *Zákonodarná moc v Uhorsku v rokoch 1526–1604.* (Knížnica Právnickej fakulty Slovenskej univerzity v Bratislave, Nový rad 10.) Bratislava: Slovenská Univerzita, 1944. 243–246., 343.; Csizmadia Andor (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997⁸. 158., vö. még uo. 131–132. Az *dieták* történetét a 17. századtól kezdve feldolgozó modern összefoglalásukban Jean Bérenger és Kecskeméti Károly úgy fogalmaznak, hogy „az országgyűlés által elfogadott és a király által szentesített törvényeket rendszeresen nyilvánosságra hozták és kinyomtatták a XVII. századi Magyarországon.” Uők: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2008. 10. A *dieták* végzéseit 1595-től már nyomtatásban adták ki. A megyei törvényhatóságok a 18. században is megkapták a törvények egy példányát, l. Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Keszthely: Balaton Akadémia Kiadó, 2010⁷. 100.

lével – az összes dekrétumnak maradt fenn eredeti példánya.³⁰ A sorozatban az első nagyobb törést a középkor legvégén, a II. Lajos-kori országgyűlések esetében tapasztaljuk, amelyek végzéseit már Kovachich sem ismerte oklevelekből.³¹ Egy századdal később a korabeli *dieta*k első monográfiája, Szabó Dezső szintén felhívta arra a figyelmet, hogy e dekrétumok közül egyet sem ismerünk eredeti alakjában.³² (Ugyanezt állapította meg utóbb Döry is.)

I. Ferdinánd uralkodása alatt először 1527 novemberében került sor országgyűlésre. A *Corpus Juris* egy nyolc cikkelyre osztott törvénykönyvet tartalmaz, amelynek eredeti példánya nem ismert.³³ Vajon miként változik a helyzet a következő években? A könnyebb áttekinthetőség érdekében az adatokat az alábbiakban táblázatos formában adom meg. (Csak azok a *dieta*k szerepelnek, amelyeken születtek törvények, és a Törvénytárban is szerepelnek.)³⁴

<i>Időpont</i>	<i>Helyszín</i>	<i>Törvénycikkék száma</i>	<i>Hiteles eredeti példány</i>
1527. okt.–nov.	Buda	8	nem ismert
1528. jan.	Buda	8	nem ismert
1535. okt.–1536. jan.	Nagyszombat–Pozsony	60	nem ismert
1537. jan.–febr.	Pozsony	29	nem ismert
1542. febr.–márc.	Besztercebánya	51	nem ismert*

³⁰ Az 1301–1490-ig terjedő időszak forrásanyagát a DRH 1301–1457 és a DRH 1458–1490 alapján állapítottam meg. E helyütt jegyzem meg azt is, hogy az első kötet forrásbázisa – nem lévén még szisztematikusan átvizsgálva a MOL Filmtára, vö. Bónis György: Bevezetés i. m. 48. – nem teljes, így indokolt a Collectio Diplomatica Hungarica adatbázis (I. 19. jegyz.) kritikai kiadással való párhuzamos használata. A Jagelló-kori kútfőket Döry Ferenc gyűjtésének vonatkozó része, illetve az említett adatbázis segítségével tekintettem át. E helyütt (is) köszönetet mondok Bak M. János professzor úrnak, hogy Döry kéziratok kollekciójának felhasználását lehetővé tette számomra.

³¹ Josephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae* i. m. 319–320.

³² Szabó Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1909. 225. Vö. Kubinyi András: Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.): *Honoris causa* i. m. 132–133., 135–136., 144.

³³ Josephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae* i. m. 320.; MOE I. 154–156. A források problémájáról a továbbiakban lesz szó.

³⁴ A táblázat formáját és első három kolumnájának tartalmát teljes egészében Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História könyvtár. Monográfiák 27.) Budapest: MTA TTI, 2010. 290–292. oldalakon található, hasonló táblázatából emeltem át. Az oklevelekre vonatkozó adatokat Josephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae* i. m. 320–321., a MOE vonatkozó köteteiből, valamint a saját gyűjtésemből vettem. (Mindezekről a továbbiakban még szó esik.) A *-gal jelölt szövegeket a MOE-ben „egykorú” másolatból közölték.

<i>Időpont</i>	<i>Helyszín</i>	<i>Törvénycikkék száma</i>	<i>Hiteles eredeti példány</i>
1542. nov.	Pozsony	51	nem ismert
1543. nov.	Besztercebánya	36	nem ismert
1545. febr.–márc.	Nagyszombat	57	nem ismert (a királyi <i>responsio</i> ismert)
1546. febr.	Pozsony	60	nem ismert*
1547. dec.	Nagyszombat	39	nem ismert
1548. okt.–nov.	Pozsony	71	nem ismert*
1550. jan.–febr.	Pozsony	78	nem ismert*
1552. febr.–márc.	Pozsony	46	nem ismert
1553. ápr.–máj.	Sopron	30	fennmaradt
1554. márc.–ápr.	Pozsony	24	fennmaradt

Előljáróban arra kell utaljak, hogy a forrásanyag olyan alapos ellenőrzésére, mint amit a középkori törvények esetében megtehettem a DL-DF-adatbázisnak köszönhetően, nem volt módom. Sajnos azonban annak az esélye, hogy valaki a jövőben mindazon több tucat – jórészt a mai országhatárokon kívül eső – levél- és könyvtár országgyűlési vonatkozású anyagát ellenőrizze, ahol a két Kovachich, illetve Fraknoi és munkatársai (bedolgozói) megfordultak, vagy állományukról tudomást szereztek, igen csekély.³⁵ Éppen azért legnagyobb mértékben az általuk feltárt forrásanyagra támaszkodom. Kiegészítésként átvizsgáltam az *Archivum Regni* országgyűlési vonatkozású anyagait, hiszen itt – mint a középkori dekrétumok esetében láttuk – már a 18. század közepe óta szisztematikusan gyűjtötték a törvénytörvényeket (és nincs ez másként az Országos Levéltár megalapítása óta sem), illetve a magyar kamarai levéltár – egykori – *Acta Dietalia* nevű fondját.³⁶

A három helyről nyert adatok egymást néhány esetben kiegészítik, pontosítják. Ami ennél sokkal lényegesebb, hogy a vizsgált forráscsoportról *lényegében ugyanazt* az áttekintő képet adják. Úgy látszik, szó nincsen arról, hogy Mohácsot követően megugrana a fennmaradt (eredeti) dekrétum-oklevelek száma. Éppen ellenkezőleg, az 1526

³⁵ Kovachich Márton György – amellet, hogy hatalmas másolatgyűjteményre tett szert – 1810 és 1815 között lebonyolított öt kutatóút keretében személyesen is végiglátogatta az ország legfontosabb levél- és könyvtárait. V. Windisch Éva: A levéltári anyag feltárása i. m. 82–94. Az Országgyűlési Emlékek forrásbázisára I. MOE I. XII–XXIX.

³⁶ MOL N 45, Fasc. 2. (eredeti törvénytörvények 1526–1848; filmtári jelzet: MOL X 68, 3663. doboz); MOL N 45, 1. csomó (törvénytörvények 1222–1600); MOL N 120, Elenchus. (A mutatót 1837-ben állította össze Bélik Mihály kamarai levéltári regisztrátor, de utóbb az egyes tételek jelzeteit aktualizálták. Ezeket az elenchusba is bevezették.)

utáni közel három évtized országgyűlési végzéseinek nem ismerjük hiteles példányát, és nem egyszer ez a helyzet még a későbbi esztendőkből is.³⁷ Fraknói – nem lévén feladata a középkori törvények kiadása – a jelenségre természetesen nem reflektált. Az Országgyűlési Emlékek első kötetéhez írt bevezetőjében röviden, egy lábjegyzetben hívta fel a figyelmet arra, hogy amennyiben egy törvénykönyvből nem maradt ránk „egykorú” példány, a Mossóczy-féle *Corpus Juris* szövegét közli újra.³⁸ Így joggal merül fel a kérdés: hová tűntek a hiteles, eredeti oklevelek?

Térjünk csak vissza az Illés által említett vármegyék és (szabad királyi) városok levéltáira. Az utóbbiak anyagát átvizsgálván Kovachich egyetlen eredeti példányra sem bukkant az 1527-től 1557-ig terjedő három évtizedben, annál több *coeva copióra*. Ő maga azt valószínűsítette, hogy ezeket maguk a városok által a diétákra delegált követek készíthették. Ezt a feltevést maximálisan megerősíti a lőcsei levéltár korabeli dekretális anyagának vizsgálata. Itt ugyanis 1552-től 1581-ig csaknem az összes törvény megvan egykorú másolatban, mindegyik példány eltérő kéz által lejegyezve. Ezeket minden bizonnyal a város országgyűlési követei másolták le, amelyet az egyik példány címezése is verifikál.³⁹ Az tehát, hogy a kancelláriától (Mohács után a Magyar Udvari Kancelláriától) mindig megkapták volna a dekretumok egy-egy példányát a szabad királyi városok is, megfelelő számú oklevéllel – a középkorhoz hasonlóan – az 1526 utáni első évtizedekben sem igazolható. Ugyanígy a hiteles dekretumpéldányok hiánya vehette rá e városokat a már említett kéziratos törvénykollekciók elkészíttetésére is.⁴⁰

³⁷ Az Archivum Regni 'H'-ladulájában (l. 36. jegyz.), az 1526 és 1583 között kiadott törvények közül – a film alapján – az alábbiakból van eredeti példány: 1554-ből, 1557-ből, 1575-ből, 1576-ból és 1582-ből. Az 1553. évi dekretum egyetlen ismert hiteles példányára (Josephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae i. m.* 321.) – amelyen egy vörös viaszba nyomott nagy pecsét nyomai még ma is láthatók – a törvény-másolatok között bukkantam rá. – Kovachich az 1555. és az 1556. évi, továbbá az 1559 és 1569 közötti országgyűlési végzéseknek sem tudott hiteles példányáról. Ezek száma az 1570-es évektől mutat némi növekedést, ami 1595-től ugrásszerűvé válik, tekintve, hogy a törvényeket ekkortól nyomtatásban publikálták. Vö. még 29. jegyz.

³⁸ MOE I. XXXI., 2. jegyz. A fenti táblázatban 1527 és 1553 között minden olyan esetben így járt el, amelyet nem jelöltem csillaggal.

³⁹ A kópiák sorozata csak 1552-vel kezdődik, mivel két évvel korábban leégett a városi levéltár, így az 1550 előtti törvények (egy része) egységes másolati kötetben van meg. A törvénykópiákat utóbb egybekötötték, és az említett kötethez fűzték hozzá. Ennek mai jelzete: Státny archiv v Levoči, XXI. Nr. 81. (A *copia coeváka* l. f. 73^r–135^r. Az 1552. évi másolat előzéklapján a következő olvasható: *Pro Republica Leutschoviensi scripti* (sic!) *Posonii per Danielem Turcum Cassouianum notarium Leutschoviensem A. D. Millesimo quingentesimo quinquagesimo secundo*.) Ezeket vö. még Iványi Béla eperjesi adataival (Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás i. m.* 54–55.).

⁴⁰ Az 1570-es évektől a városi levéltárakban őrzött dekretum-oklevelek száma is megnő (vö. még 37. jegyz.). Kovachich pl. Sopronban eredeti példányban látta az 1572. esztendő mindkét országgyűlésének törvényeit, akárcsak az 1578. évből. Az 1572. évi második, és az 1575. évi dekretumokat Körmöcbányán is megtalálta, az 1572. évi első országgyűlés végzéseit Bártfán és Lőcsén is (Josephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae i. m.* 321.). Kassa város levéltárában az 1575. és az 1578. évi törvénykönyvek eredeti

A szakirodalom – mint már utaltam rá – a törvények vármegyéken keresztüli publikálását is elsősorban a középkori gyakorlatból vezeti le. Emellett a vizsgált korszakból is vannak erre utaló adatok.⁴¹ Emlékek azonban az 1526-ot követő évtizedekből nincsenek: jelenlegi ismereteink szerint a legelső, bizonyosan vármegyének küldött, *hitelesített* példány 1575-ből maradt fenn – abból a korból tehát, amikor újra egyre több eredeti dekrétum-oklevelet ismerünk.⁴² A több évtizedes hiátus alapján távolról sem biztos tehát, hogy helyes az az álláspont, amely a II. Ulászló korában még biztosan fennálló törvényt publikálási forma mintegy „automatikus” továbbélésével számol 1526 után is. Nem szabad ugyanis elfeledkezni egyrészt a Mohácsot követő évtizedek gyakran instabil és képlékeny politikai helyzetéről, másrészt arról sem, hogy a Habsburg Monarchiához csatlakozott Királyságban hosszabb időbe tellett az új államszervezet kiépítése, sőt magának az országgyűlés szervezetének a megszilárdulása is.⁴³ Arra, hogy mennyire nem vehető biztosra az, hogy a kancellária az országgyűlések végeztével minden megyének eljuttatta a határozatok hitelesített példányait,⁴⁴ az eddigi érveken túl Kovachichnak egy – igaz, más összefüggésben idézett – adata is rávilágít: az 1556. évi országgyűlés törvénykönyvének egykorú, valamikor a kamarai levéltárba került másolata a *Comitatus Posoniensis* suprascriptiót viselte, „quam apposuerit Notarius vel Ablegatus ejusdem Comitatus, nec enim videtur esse ex Cancellaria Regia”.⁴⁵ Elnézve a hiteles dekrétum-oklevelek hiányát, ugyanakkor szem előtt tartva a ránk maradt számos *coaeva copiát*, könnyen elképzelhető – magam legalábbis efelé hajlok –, hogy az országgyűlések végén kihirdetett határozatokat – a városokhoz hasonlóan – a vármegyei követek is a helyszínen másolták vagy még inkább másoltatták le, ezek szervezett szétküldésére, hitelesítésére pedig – az adatok alapján a Mohácsot követő első évtizedekben legalábbis – aligha került sor.⁴⁶

példányban ma is megtalálhatók. H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség.)* I–II. köt. (Doktori Mestermunkák) Budapest: Gondolat–MOL, 2004. I. 192. A városi archívumok kéziratos törvénygyűjteményeire vö. 5. jegyz.

⁴¹ Jozef Karpát: *Zákonodárná moc i. m.* 245.; Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás i. m.* 55., 85.

⁴² MOL N 45, Fasc. 2., Nr. 63. A példány sérült, előzéklapján *Pro comitatu W[...]* címzés olvasható. (Érdekessé, hogy noha korábban a kamarai levéltárban volt elhelyezve, Kovachich nem ismerte.) Ugyanennek a törvénynek a királyi nagypecséttel ellátott, *Pro Cancellaria Hungarica* címzett példánya megvan abban a nagy dekrétum-kollekcióban is, amelyet korábban a Festetics-könyvtár őrzött. Vö. Mikó Gábor: 16. századi dekrétumpéldányok a keszthelyi Festetics-könyvtárban. *Magyar Könyvszemle*, 126 No. 3 (2010): 360–362. Vö. még 37. jegyz.

⁴³ Ezekre összefoglalóan I. Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia i. m.* 86–93., 189–201., 293.

⁴⁴ Benda Kálmán – Péter Katalin: *Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben.* (Előadások a Történettudományi Intézetben 6.) Budapest: MTA TTI, 1987. 5. szerint a törvények formába öntése a 16. században a királyi kancellária feladata volt. (Benda Kálmán írása.)

⁴⁵ Josephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae i. m.* 393.

⁴⁶ Állításom mellett további érvként a dekrétumok formája is felhozható. 1548 előttről ugyanis a törvénykönyvek egy része praeambulum- és conclusioformulák nélkül maradt fenn (I. pl. 1527. évi végzé-

Mindebből témánk szempontjából két alapvető következtetés adódik. Az egyik, hogy a Törvénytár összeállítóinak, Mossóczynak és Telegdynek bajosan lenne felróható az, hogy még a 16. századi dekrétumok szövegét is másolatokból vették át. A másik pedig – és ez jóval fontosabb –, hogy semmiféle alapunk nincs annak kijelentésére: egykori törvényeink eredeti textusának rekonstruálása tipikus „középkorász probléma”, azaz csak 1526-ot megelőzően lenne feladat. Másként szólva: egy kritikai kiadás szemszögéből, a kútfők száma alapján – legalábbis ami a hiteles dekrétumpéldányokat illeti – hiba lenne elválasztani a (késő) középkori királyság, illetve a Mohács utáni megfogyatkozott területű magyar állam első évtizedeinek törvényalkotását. Hiába az Országgyűlési Emlékek lehetőség szerint teljes körű és kétségtől igen alapos forrásközlései, éppen a törvénykönyveket vették át sok esetben az 1584-ben megjelent *Corpus Juris*ből – amelynek szövege viszont a történeti kutatások számára a bemutatott okokból kifolyólag még ebben a korban sem feltétlenül megbízható. Ennek illusztrálásra idézek még – bevallottan pusztán figyelemfelkeltésül – két példát.

IV.

A következőkben két – a *Corpus Juris*ban, illetőleg a Magyar Országgyűlési Emlékekben egyaránt közzétett – törvényszöveget két, 16. századi kéziratos másolati kötetben foglalt variánssal vetek össze. A gyűjtemények egyike az 1556 körül összeállított Gregoriánczi-kódex, a másik pedig egy, az 1570-es évek elején egy bizonyos N. M. által készített kézirat, amely utóbb a Magyar Kamara irattárába került.⁴⁷ Az előbbi „representatív” kollektív, amely Szent István Intelmeivel kezdve igen sok dekrétumot tartalmaz, az utóbbi pedig csak 16. századi szövegeket foglal magában. A Gregoriánczi-féle kéziratot azért választottam ki, mert – bár korábban is tudtak létezéséről – csak az utóbbi évtizedekben derült fény lelőhelyére, továbbá kora újkori másolatát is ismerjük, N. M. kötetét pedig azért, mert a szerkesztő az 1514. évi törvényből – egyedülálló

seket), másik részüket a király – nem lévén jelen személyesen az országgyűlésen – utóbb, ünnepélyes Responsio formájában erősítette meg. Vö. még Jozef Karpat: *Zákonodarná moc i. m.* 337–339.

⁴⁷ A Gregoriánczi-kódexre l. János Monika: Gregoriánczi Pál i. m., ahol a szerző a kötetre vonatkozó régebbi irodalmat is ismerteti. A kötet jelzete: OSzK Kt. Fol. Lat. 4126. N. M. kéziratának címe: *Articulorum in diversis congregationibus per status et ordines regni tractatorum liber*. Mai jelzete: OSzK Kt. Fol. Lat. 517. Kovachich korában a magyar kamarai irattárban őrizhették, ugyanis *Codex Regestraturalis* névvel illeti (Josephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae i. m.* 352.). A OSzK Kt.-ba Jankovich Miklós tulajdonából került. A magát N. M.-nek nevező scriptor a 350. folió rectójáig bezárólag másolta folyamatosan a szövegeket, e helyütt azonban – az 1567. évi országgyűlés határozatai közben – egy másik kéz azonosítható, amely a továbbiakban még több dekrétumot is a kötetbe másolt. A 350–447. lapok tartalmát legalább három különböző írnok készítette; a kódexben foglalt utolsó törvénykönyv 1593-ban született.

módon – egy fogalmazványhoz is hozzáfért, így forrásbázisa különösképp érdekesnek tűnt fel.⁴⁸

1. Az 1542. évi besztekerbányai országgyűlés törvénykönyvét egyrészt a *Corpus Juris*ban, másrészt az Országgyűlési Emlékekben is kiadták. Utóbbi a szöveget egy, a bécsi titkos levéltárban őrzött korabeli másolatból közölte.⁴⁹ N. M. kéziratában a nyomtatott *editió*kban szereplő 36. és 37. cikkely között az alábbi kapitulum is szerepel: „Item, quod in istam contributionem unius floreni et sexagesimae, nullus dominorum et aliorum violenter manus suas more alias consueto privata autoritate intromittere presumant, contrarium vero facientes per dominos capitaneos tanquam rebelles puniantur.”

A kézirat egy korábbi, minden bizonnyal 19. században élt használója ceruzával írt megjegyzésben jelezte is, hogy e cikkely a Törvénytárban nem szerepel.⁵⁰ És valóban, nem csak a *Corpus Juris* kiadásaiából, hanem a Országgyűlési Emlékekből is hiányzik.

2. Az 1542. évi pozsonyi országgyűlés határozatait az Országgyűlési Emlékekben a *Corpus Juris* alapján közölték. Ebben az egyetlen esetben a kiadó lábjegyzetekben utalt *N. M. kéziratának eltéréseire*. Mivel ezt egyetlen más törvénykönyv esetében sem tette meg, nyilvánvaló, hogy Fraknói ez esetben nem személyesen használta a kódexet, hanem egy bedolgozójától – talán a könyvtár egyik munkatársától – kaphatta a *lectio* variánsokat. Az alábbi szövegösszevetésbe a Gregoriánczi-kódexet is bevonva láthatjuk, hogy ezek nem csupán a *Corpus Juristól*, hanem egymástól is eltérnek.

Corpus Juris (27. cikkely)

Privatarum vero ecclesiarum plebani, altarium et capellarum rectores et aliae personae ecclesiasticae decimam partem proventuum suorum ad ipsam generalem expeditionem contribuere debeant.

Gregoriánczi-kódex (fol. 376^r)

Privatarum vero ecclesiarum plebani, altarium et capellarum rectores et aliae personae ecclesiasticae *beneficia non habentes* decimam partem proventuum suorum ad ipsam generalem expeditionem contribuere debeant.

N. M. kézírata (fol. 94^r)

Privatarum vero ecclesiarum plebani, altarium et capellarum rectores et aliae personae ecclesiasticae *beneficia non habentes* decimam partem *pecuniarum rerum item aurearum, argentearum aliarumque rerum et bonorum mobilium omnium* ad ipsam generalem expeditionem contribuere debeant.

Ezek természetesen pusztán csak példák, amelyeket ráadásul mindössze két kéziratból – tehát e legnagyobb részét feltáratlan forrásbázis apró töredékéből emeltem ki.

⁴⁸ Antonius Fekete-Nagy – Victor Kenéz – Ladislaus Solymosi – Geisa Érszegi (szerk.): *Monumenta i. m.* 247–283.

⁴⁹ MOE II. 359–374.

⁵⁰ OSzK Kt. Fol. Lat. 517. f. 85^v; a ceruzás megjegyzés: „NB: In Corp. J. H. deest”.

A probléma mindkét esetben hasonló, nevezetesen – úgy tűnik – a *Corpus Juris* összeállítói egyéb, a fentiekkel nem teljesen megegyező törvénytáblákból dolgoztak. Hogy mindezek milyen kapcsolatban állhatnak az „eredeti” határozatokkal, azt – ezek hiányában – egyedül filológiai eszközökkel eldönteni nem lehet, mégis vitán felül áll, hogy egy kritikai kiadás készítésekor mindegyikkel számot kellene vetni.

A kéziratos törvénygyűjtemények azonban nem csupán az egyes országgyűlési végzések textusának kiegészítéséhez, pontosításához járulhatnak hozzá. Éspedig azon egyszerű oknál fogva, hogy általában nem csak ezeket tartalmazzák. Összeállítóik más, számukra fontos szövegeket (eskümintákat, leveleket, békeszerződést stb.) is gyakran bemásoltak kollekcióikba. A kutatás az elmúlt években közülük párat már felfedezett, bár ezek nem kötődtek országgyűlésekhez.⁵¹ Ám ilyenek felkutatása sem reménytelen vállalkozás. Az 1543 novemberében Besztercebányán összeült *dieta* követeket küldött mind a speyeri német birodalmi gyűlésre, mind Prágába, a cseh rendek gyűlésére. Utóbbi kapcsán Fraknoi Vilmos megjegyezte, hogy a *legatusok* megbízólevele fennmaradt, de maga a követutastás nem ismert.⁵² Nos, N. M. rejtélyes provenienciájú kéziratának 112–118. lapjain éppen ezt az *instructiót* találjuk.⁵³

THE *CORPUS JURIS HUNGARICI* AND THE CHARTER RECORDS OF THE HUNGARIAN LEGISLATION IN THE 16TH CENTURY

The existing records of legislation of the medieval Hungarian Kingdom between 1301 and 1490 have already been published in modern critical editions, but the related source materials about the Árpád and Jagellonian periods are still waiting to be published. The fate of the kingdom's decrees after the battle of Mohács proved to be more difficult, these have been only known so far as a part of the *editio* from the 19th century which in many cases only copied the texts of the legislative records (*Corpus Juris Hungarici*) written in 1584. Is the text of the *Corpus Juris* credible in case of the decrees from the 16th century? The author was looking for the answers to this question.

⁵¹ Pl. Jánosi Monika: Bírószági döntvények és szokásjogi feljegyzések „Nota”-k a Gregoriánczi-kódexben. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995. 211–220.; Szovák Kornél: Egy kódex két tanulsága. In: Horváth László – Laczkó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László (szerk.): *IENEZIA. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest: Typotex Kiadó, 2004. 145–167., kül. 164–167.; Kertész Balázs: Esküszöveg magyar nyelven 1446-ból. In: Madas Edit (szerk.): *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28. Budapest: OSzK, 2009. 246–247.

⁵² MOE II. 551. 2. jegyz., 572.

⁵³ OSzK Kt. Fol. Lat. 517. f. 112^r–118^r, vö. Josephus Nicolaus Kovachich: *Notitiae i. m.* 383.

Its inaccuracy concerning medieval laws was proved on several occasions by the authors of the critical editions by means of authentic decree-records. We should follow this method, but we are unable to do it, because only a little part of the original parliamentary decrees between 1526 and 1584 are known in an authentic form. On the other hand there are many contemporary copies still existing which in many cases differ not only from each other, but from the later canonised version of the *Corpus Juris* as well. It is not possible to verify this with philological means in the absence of the original records. Therefore the study does not focus on the reliability or non-reliability of the legislative records, but underlines the fact, that textual criticism of the parliamentary decrees of Hungary issued after 1526, the fall of the medieval Hungarian state, has just as much legitimacy as those of before 1526.

Keywords Corpus Juris Hungarici, Zacharias Mossóczy, Miklós Telegdy, legislation, history of law

Újabb adalékok Árpád-házi Margit középkori csodáinak sorához*

Bevezetés

„ÉLETÉBEN ÉS KEGYELEMTELJES halála után is sok csoda tette híressé mind a mai napig, amelyek megmutatták, hogy feddhetetlenül, vallásosan és szentül élt. Szükségtelennek tartom, hogy ezen a helyen megemlítssem ezeket a csodákat, mivel belátom, hogy szándékom ellenére túlzottan eltértem azon dolgok elbeszélésétől, amelyeket érinteni akartam”¹ – ekképp zárta Petrus Ransanus Árpád-házi Margitról szóló, meglehetősen hosszúra sikeredett kitérőjét az *Epithoma rerum Hungararum* című művében. A domonkosrendi szerző 1488–1490 között Beatrix királyné megbízására készített munkája természetesen bőven támaszkodott korábbi legendákra, krónikákra és nem utolsósorban kortárs visszaemlékezésekre.² Azt csak találgathatjuk, hogy Ransanus a 13. századi vizsgálati jegyzőkönyvben és a Margit-legendákban megőrzött esetek mellett (akár valamiféle feljegyzés alapján, akár hallomásból) ismert-e olyan csodás történeteket, amelyek saját korához kötődtek.

Az elmúlt évtizedek Margit-kutatásában elsősorban nem a sokszor elakadó kano-nizációs kísérletek forrásanyagának feltárása vagy épp a fenti idézet mögött húzódó

* A dolgozattal kapcsolatos javaslaataikért, segítségükért hálás köszönetem témavezetőmnek, Draskóczy István professzor úrnak, valamint Érszegi Géza és Klaniczay Gábor professzor uraknak, továbbá Lakatos Bálintnak, Neumann Tibornak és Spekner Enikőnek. – A könyvészeti kutatásokat az ELTE BTK-n elnyert TÁMOP-pályázat („Európai Léptékkal a Tudásért” TÁMOP-4.2.1.B-09/1/KMR pályázat: „Kultúrák közötti párbeszéd” alprojekt) támogatásával végeztem.

¹ „Claruit et vivens post pium ipsius obitum in hanc usque diem multis variisque miraculis, quibus ipsam innocenter et religiose sancteque vixisse manifeste demonstratum est. Ea miracula supervacaneum existimavi, quae hoc loco a me commemorantur, cum satis intelligam me praeter meum institutum nimium excessisse a narratione rerum, quas perstringere decreveram” – Petrus Kulcsár (szerk.): *Epithoma rerum Hungararum. Id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova II.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. 131. (XVI, 103–105.) A magyar fordítás: Blazovich László – Sz. Galánthai Erzsébet (ford., jegyz.): Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. (Millenniumi magyar történet. Források) Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 101.

² Petrus Ransanus: *A magyarok i. m.* 204–208.

tartalom értelmezése volt a cél, a kutatók figyelme sokkal inkább a Margit-legendákra, a fennmaradt vizsgálati jegyzőkönyvre, illetve a két forráscsoport közötti kapcsolatra irányult – európai kitekintésben.³ Fraknói Vilmos és Némethy Lajos nyomába kevesen eredtek, ami nem is csodálható, hiszen a két szerző igen kiterjedt kutatást folytatott mind római, mind pedig magyarországi levéltárakban. Ketten a domonkos rendtörténész Ferrarius, illetve a jezsuita Pray György munkáiból és saját adataikból egy egészében máig érvényes (csupán néhány részletében módosított) történeti hátteret rajzoltak meg. Fraknói ez irányú munkásságának legismertebb része a 18. századi másolatok (elsősorban a gyulafehérvári Batthyaneumban található példány) alapján kiadott 1276. évi tanúkihallgatási jegyzőkönyv.⁴

³ Pl. Lovas Elemér: Boldog Margit történetének részletes forráskritikája. In: *A Pannonthalmi Főapátság Főiskolai Évkönyve az 1915–1916-diki tanévre*. Pannonthalma: [k. n.], 1916. 203–346.; Mályusz Elemér: Árpádházi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október. 7.* Budapest: [k. n.], 1933. 341–384.; Böle Kornél: Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda. (A Szent István Akadémia Hittudomány-bölcséleti Osztályának felolvasásai III. 1.) Budapest: Szent István Akadémia, 1937.; Lovas Elemér: Árpádházi Boldog Margit élete. Budapest: Szent István Társulat, [1939]; Uő: Árpádházi B. Margit első életrajzának írója – Marcellus. In: *A pannonthalmi főapátsági Szt. Gellért főiskola évkönyve az 1941/2. tanévre*. Pannonthalma: [k. n.], 1941. 21–85.; Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. (Irodalomtörténeti füzetek 137.) Budapest: Argumentum Kiadó, 1994.; Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.; Deák Viktória Hedvig OP: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia. Garinus legendája nyomán*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2005.; Klaniczay Gábor: Margit-legendák. In: *MaMűL VII.* 282–286.

⁴ Sigismundus Ferrarius: *De rebus Hungaricae provinciae ordinis praedicatorum partibus quatuor et octo libris distributi commentarii*. Viennae: Matthaei Formicae, 1637. 222–390. (= Borsa Gedeon – Dörnyei Sándor – Szálka Irma [szerk.]: *Régi magyar könyvtár. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. III. köt. Pótlások, kiegészítések, javítások. 4. füzet. Budapest: OSZK, 1993. 1228. 7594. sz.); Georgius Pray: *Vita S. Elisabethae viduae landgraviae Thuringiae, ducis Saxoniae, Hassiae principis et comitis palatinae, nec non B. Margaritae virginis, quarum illa Andreae II., haec Belae IV. Hungariae regum filia erat*. Tyrnaviae: Typis Collegii Academici Societatis Jesu, 1770. 219–249.; Némethy Lajos – Fraknói Vilmos: *Adatok Árpádházi Boldog Margit ereklyéinek történetéhez. Ujabb adatok Árpádházi Boldog Margit cultusa és canonisatiója történetéhez*. Budapest: Rudnyánszky A. könyvnyomdája, 1884. – A 13. századi jegyzőkönyv kiadása: *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára*. I–IV. köt. Edita a Collegio Historicorum Hungarorum Romano. Budapest: [Franklin], 1896–1907. I. 163–383. 198. sz. (Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, ordinis Praedicatorum, Vesprimiensis diocesis). Magyar fordítása: Bellus Ibolya – Szabó Zsuzsanna (ford.): *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Boldog Margit élettörténete. Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodáitairól*. Budapest: Balassi Kiadó, 1999. 59–306. (Szabó Zsuzsanna munkája) – A kolostorban végzett régészeti kutatások legfrissebb összefoglalása: Iránsz Melis Katalin: *A Budapest-Margit-szigeti középkori királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor kutatása. Régészeti, történeti adatok*. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I–II. köt. Budapest: MTA Régészeti Intézete, 2010. I. 421–437.

Az eddigi ismeretek kiegészítése korántsem lehetetlen és reménytelen feladat: a 17–18., sőt a 19. századi kísérletek esetében inkább szisztematikus kutatásokra lenne szükség. Ezek részletei ugyanis – bármennyire hihetetlen – feldolgozóra várnak.⁵ Sajnos Margit 1943. évi szentté avatásakor sem került sor arra, hogy a teljesség igényével felderítsék a korábbi kanonizációs törekvéseket.⁶ Nemcsak a kora újkor, újkor esetében számolhatunk akár újabb, mindeddig nem ismert fejezettel, hanem a középkori századok is tartogathatnak meglepetéseket. Néhány éve például Otfried Krafft jóvoltából újabb oklevéllel gyarapodott a középkori források sora.⁷

A jelek szerint a Margit-kutatók figyelmét mindezidáig elkerülte az Orsini család levéltára (*Archivio Orsini*), amelynek az egyik felét 1904 óta a római Archivio Storico Capitolinóban őrzik, míg a családi iratok másik, később eladott része 1965-ban a tengerentúlra, a Los Angeles-i Charles E. Young Research Library-be (University of California) került.⁸ A családi levéltárra és a benne őrzött, magyar szempontból is igen fontos oklevelekre kutatói szerencsének köszönhetően buk-

⁵ Antonio Sartori 1640-es évekbeli fáradozásaira újabban: Tusor Péter: A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus reform korában. A kongregáció alapításától 1689-ig. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 11, No. 1–2 (1999): 33–64., kül. 41–50., ill. Uő: Magyar szentek liturgikus tisztelete és a római Sacra Rituum Congregatio a korai újkorban. In: Beke Margit (szerk.): *Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért. A Vatikáni Kiállítást Előkészítő Bizottság, az Esztergomi–budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottság és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által rendezett történetész konferencia előadásai 2000. május 4–5.* (Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis I.) Budapest: Esztergom–budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottság, 2001. 107–115. – A 18. századra Némethy Lajos – Fraknói Vilmos: *Adatok i. m. mellett I. még: Békési Emil: Árpádházi b. Margit canonisatiójának ügye a XVIII. században. Új Magyar Sion* 13 (1882): 801–811.; Böle Kornél: *Árpádházi Boldog Margit i. m. 7–8.*

⁶ Vö. *Inquisitio iussu sanctissimi domini nostri Pii Papae XII peracta de vita Beatae Margaritae ab Hungariae sanctimonialis ordinis praedicatorum deque cultu ei praestito.* (Sectio historica [Sacra Rituum Congregatio] Vol. 30) [Città del Vaticano]: Typis Polyglottis Vaticanis, 1943.

⁷ Otfried Krafft: Árpád-házi Szt. Margit szentté avatási perének 1379-es újrafelvétele. *Századok* 140, No. 2 (2006): 455–464. – Erzsébet királyné 1379. évi kérelmének máshol is maradhatott nyoma, ugyanis a 17. század közepének szentté avatási kísérletét részletesen dokumentáló Sartori-féle jelentés is szól erről az esetről („1380. circa expeditur bulla b. Urbano VI ad instantiam Elisabethae senioris Hungariae Reginae pro nova commissione ad effectum Canonisationis”). Böle Kornél: *Árpádházi Boldog Margit i. m. 6.* – A Sartori-féle jelentés részben kiadva: *Inquisitio i. m. 211–226.*

⁸ Vö. Luigi Guasco: *L'Archivio di casa Orsini. Gli Archivi Italiani. Rivista quadrimestrale di archivistica e di discipline ausiliari* 8, No. 3 (1921): 65–70.; Luigi Guasco: *L'Archivio Storico Capitolino.* (Quaderni di Studi Romani 2) Roma: Reale Istituto di Studi Romani, 1946. 38–42.; Franca Allegrezza: *Formazione, dispersione e conservazione di un fondo archivistico privato. Il fondo diplomatico dell'archivio Orsini tra medioevo et età moderna. Archivio della Società Romana di Storia Patria* 114 (1991): 77–99.; Antonella Mazzon: *Il fondo diplomatico e la sezione degli statuti dell'Archivio Orsini presso l'Archivio Storico Capitolino. Archivio della Società Romana di Storia Patria* 128 (2005): 35–64., kül. 35–41. – Az Amerikai Egyesült Államokban őrzött anyag részletes katalógusa: Guendalina Ajello Mahler (szerk.): *Finding Aid for the Orsini Family Papers, ca. 1150–1950 (bulk 1500–1900).* Kézirat. Los Angeles: UCLA Library, Department of Special Collections, 2007. Online dokumentum: <http://www.library.ucla.edu/libraries/special/scweb/> (Letöltés ideje: 2011. október 19.)

kantam rá, amelyeket részben digitális másolatok formájában, részben a helyszínen eredetiben tanulmányozhattam.⁹ Összesen hat eredeti dokumentumról van szó: négy kifogástalan állapotú oklevél, a maradék kettő komolyan megrongálódott, ezek sokszor elmosódó szövegét esetleg modern technikák segítségével lehetne jobban olvashatóvá tenni. Mind a hat esetben hártýára íródott a szöveg, és egy kivételével mindig egy-egy pecséttel látták el az okmányt. A kivételt Imre váradi püspök és a váradi káptalan közösen kiadott oklevele jelenti: ezen a vágások alapján két, egy-egy hártýaszalagra nyomott pecsét függhetett (nyilván külön Imréé és külön a káptalané). A fordultatos évszázadok során a befüggesztésre használt zsinór, (a váradi kiadványnál) a hártýaszalag, illetve az azokon lógó pecsétek elenyésztek. A tartalmi vizsgálat után hamar kiderült, hogy átírásokkal együtt összesen tizenhárom dokumentumról van szó – az egyik ugyanis további hét korábbi kiadványt őrzött meg. Keletkezési idejüket figyelembe véve két csoportot lehet elkülöníteni. X. Gergely pápa napra pontosan keltezhető (1272. május 4.), valamint Imre váradi püspök és a váradi káptalan közösen kibocsátott, datálatlan oklevele egyaránt a szentéletű királylány kanonizációjának közvetlen előmozdítására születtek.¹⁰ Ezzel szemben az 1460–1467 között keletkezett, 11 darabból álló együttes a kanonizációs kísérleteknek egy másik oldalával ismertet meg bennünket: az oklevelekben egy-egy, a budai káptalan előtt tett bevallás olvasható, amelyek egyaránt Margitnak köszönhető csodás eseményekről tanúskodnak.¹¹

Mivel a magyar és a nemzetközi szakirodalomban nem találtam nyomukat,¹² ezért érdekesnek és fontosnak találtam a velük való foglalatosskódást. A két korai oklevél elemzését, a források szövegét, valamint a proveniencia problematikáját nem ebben a tanulmányban, hanem egy közeljövőben megírni kívánt dolgozatban szeretném közzétenni. A jelen, a leletek jelentőségéhez képest rövid írás az 1460-as években kelt oklevelek tartalmát kívánja bemutatni.

⁹ A másolatok beszerzése és/vagy az egyhetes római kutatásom során nyújtott rengeteg önzetlen segítségért az Archivio Storico Capitolino munkatársainak (különösképpen Daniela Ronzittinek), továbbá (betűrendben) E. Kovács Péternek, Mihálik Béla Vilmosnak, Tóth Gábor Mihálynak tartozom köszönettel.

¹⁰ ASC AO Pergamene: II. A. XI. no. 8 (eredeti), ill. II. A. IX. no. 54 (eredeti).

¹¹ ASC AO Pergamene: II. A. XVII. no. 42, ill. II. A. XVII. no. 107, II. A. XXXV. no. 4, II. A. XXXV. no. 40. Részletesebben l. a tanulmány végén lévő 1. táblázatot!

¹² Jóllehet Cesare de Cupisnak az Orsini-levéltárról készített kivonatai között megtalálható a jelen tanulmány tárgyát képező oklevelek egy része is. Vö. Uő: *Regesto degli Orsini specialmente per quanto si riferisce al loro dominio feudale negli Abruzzi e dei Conti di Anguillara. Bollettino della Società di Storia Patria Anton Ludovico Antinori negli Abruzzi* Ser. II, 14 (1902) – Ser. II, 21 (1909), *Bollettino della Regia Deputazione Abruzzese di Storia Patria* Ser. III, 1 (1910) – Ser. IV, 28–29 (1937–1938) – a pontos hivatkozásokat a közeljövőben megjelenő forrásközlő tanulmányomban fogom megadni. Köszönöm Preisz Noéminek, hogy eljuttatta hozzám a vonatkozó közlemények másolatát.

Előzmények

IV. Béla lánya, Margit 1270. január 18-án¹³ visszaadta lelkét Teremtőjének. Többen állították, hogy már életében csodás események történtek vele: több rendtársát, illetve világiakat is meggyógyított, de bizonyos esetekben a természetre is befolyást tudott gyakorolni, képes volt nagy fájdalmat eltűrni. Néhányak tanúsága szerint halálát is rendkívüli események övezték, amelyeknek száma igazán a halála után nőtt meg. Deák Viktória Hedvig az 1276. évi tanúkihallgatási jegyzőkönyv és a legendák alapján 27 olyan esetet regisztrált, amelyek a királynő életében történtek. Halálához kapcsolódóan 7 személy számolt be csodáról. Az összesen 119 esetből 86 *post mortem* következett be.¹⁴

Biztosak lehetünk benne, hogy a csodás történések ilyen számban nem maradtak volna korunkra, ha a királynő halála után annak fivére, V. István, majd unokaöccse, IV. (Kun) László nem karolta volna fel a kanonizáció ügyét. Az első vizsgálatok 1272 júliusában kezdődtek – Fülöp esztergomi érsek, Fülöp váci, később, annak elhalálozásával Lodomér váradi püspök, továbbá a bakonyi (azaz a zirci) ciszterci apát vezetésével. A Marcellus által írt legenda alapján azt sem lehet kizárni, hogy még 1274-ben is zajlottak kihallgatások. Az első vizsgálat kezdő évét Otfried Krafft módosította 1271-ről 1272-re. V. Ince 1276-ban kibocsátott Dudum ex parte kezdetű pápai bullájában elődjét, Gergely pápát nevezte meg a kihallgatás elindítójaként.¹⁵ Az 1271 szeptemberében megválasztott, 1272 márciusában megkoronázott egyházfő azonban nem kezdeményezhette 1271 júliusában az első vizsgálatot, mint ahogy Fraknói állította. Ha azonban ehelyett 1272. júliusi keltezését feltételezünk, az ellentmondásokat is elkerülhetjük.¹⁶ Otfried Krafft érvelésének helyességét az általam megtalált oklevélegyüttes legkorábbi darabja, X. Gergely 1272. május 4-én kelt oklevele igazolja: a pápa megparancsolta az esztergomi érseknek, a váci püspöknek és a bakonyi (zirci) ciszterci apátnak, hogy tartsanak

¹³ Halálának helyes datálásához: Dümmerth Dezső: Árpádházi Szent Margit halála és a legendák. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76, No. 5–6 (1972): 617–620.

¹⁴ A csodák csoportosítására: Deák Viktória Hedvig OP: *Árpád-házi Szent Margit i. m.* 419–454. (86–25–8), ill. némileg eltérő számokkal (86–27–7): Uő: Árpád-házi Szent Margit csodái. In: Illés Pál Attila – Zágórhidi Czigány Balázs (szerk.): *A domonkos rend Magyarországon*. (Művelődéstörténeti műhely: Rendtörténeti konferenciák 3.) Piliscsaba–Budapest–Vasvár: PPKE BTK–METEM–DRGY, 2007. 31–45.

¹⁵ *Monumenta Romana i. m.* I. CIX., 160–161. 197. sz. – A magyar nyelvű Margit-legendában is ugyanezt olvashatjuk. Dömötör Adrienne – Pólya Katalin (átír, jegyz.) – P. Balázs János (bev.): *Szent Margit élete (1510)*. (Régi magyar kódexek 10.) Budapest: [MTA Nyelvtudományi Intézete], 1990. 279. (61r, 121. p.: 8–19. sorok)

¹⁶ A Fraknói-féle álláspont (1271 júliusa): *Monumenta Romana i. m.* I. CX., ill. annak revíziója: Otfried Krafft: Árpád-házi Szt. Margit i. m. 455. 3. jegyz.

tanúkihallgatást, amelynek során megadott szempontok szerint vizsgálják meg Árpád-házi Margit életét.¹⁷

Újabb vélemények szerint az első eljárást nem kudarcként, sokkal inkább helyi vizsgálatként kell értelmezni, amelynek (természetes) folytatásaként került sor 1276 júliusra és októberre között a tanúk és körülmények teljes körű, helyszíni felmérésére (*inquisitio/informatio in partibus*) – Umberto Bianchi és De la Corre pápai legátusok felügyelete mellett,¹⁸ akik 1276 őszén be is mutatták a vizsgálati jegyzőkönyvet a pápának.¹⁹ A tanúkihallgatások elrendelésétől annak néhány hónappal későbbi befejeztéig két pápa (V. Ince, V. Adorján), majd 1277 májusában utóduk, XXI. János is elhunyt, a következő két évtizedben pedig hat egyházfőt választottak meg. A sokszori megszakítottság pedig semmiféleképpen sem válhatott az ügy javára.²⁰

Árpád-házi Margit kanonizációja nem merült azonban feledésbe. Szórványos adattaink vannak arra vonatkozóan, hogy az ügy magasabb szinteken, a magyar királyi udvarban is támogatókra talált: 1306-ban²¹ és 1379-ben.²² Imre váradi püspök és a váradi káptalan frissen felfedezett, keltezetlen kérvénye²³ az írásképe és a váradi püspökök archontológiája alapján egyértelműen a 13–14. század fordulóján élt Imréhez (1297–1317) köthető.²⁴ A további pontosítás az *inscriptió*ban lévő rövidítés alapján lehetséges: Kelemen pápa az oklevél címzettje. Csakis V. Kelemen jöhet szóba, aki 1305–1314 között ült Szent Péter trónján.²⁵ A kérvénynek 1305–1314 között kellett íródnia, vagyis az oklevél az említett 1306. évi adattal, egy András nevű domonkosnak a pápai udvarban tett követségével függhet össze. Ennek legfőbb célja éppen az Árpád-házi királylány szentté avatásának előmozdítása volt.

¹⁷ ASC AO Pergamene: II. A. XI. no. 8. Az oklevél írásképe egyértelműen 13. századi, tehát nem lehet későbbi Gergely pápa (XI. Gergely: 1370/71–1378, XII. Gergely: 1406–1415) kiadványa. Conradus Eubel: *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*. I–VI. köt. Monasterii, Librariae Regensbergianae, 1913–1967². I. 21., 31. – A vizsgálóbizottságra még: Deák Viktória Hedvig OP: *Árpád-házi Szent Margit i. m.* 273–274.

¹⁸ Deák Viktória Hedvig OP: *Árpád-házi Szent Margit i. m.* 277–280.; Klaniczay Gábor: Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására a középkorban. *Századok* 140, No. 2 (2006): 447.

¹⁹ *Monumenta Romana i. m.* I. 384. 199. sz.

²⁰ A kudarc lehetséges okaira: Orbán Imre: Megjegyzések Árpád-házi Szent Margit sikertelen szentté avatási eljárásaihoz. In: Beke Margit (szerk.): *Szentjeink és nagyjaink i. m.* 83–92.

²¹ *Monumenta Romana i. m.* I. CLII., ill. Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége i. m.* 260.

²² Otfried Krafft: Árpád-házi Szt. Margit i. m. 456–464.

²³ ASC AO Pergamene: II. A. IX. no. 54.

²⁴ Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–IV. köt. Nagyvárad: Franklin Társulat, 1883–1935. I. 159–165.; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*. I–II. köt. (História könyvtár: Kronológiák, adattárak 5.) Budapest: MTA TTI, 1996. I. 76.; Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája, 1000–1301*. Budapest: MTA TTI, 2011. (História könyvtár: Kronológiák, adattárak 11.) 99.

²⁵ Conradus Eubel: *Hierarchia catholica i. m.* I. 13.

A Mátyás-féle kanonizációs kísérlet

Maga a tény, hogy Mátyás uralkodásának elején ismét felkarolta az Árpád-házi királylány perét, már több évszázada ismert.²⁶ A 17. században élt domonkos rendtörténész, Sigismundus Ferrarius is forgatta az erre vonatkozó forrásokat, amelyekre egyébként a pozsonyi jezsuita Némethi Jakab irányította rá a figyelmét.²⁷ Többszöri, viszontagságos tulajdonoscseré után jelenleg a Magyar Országos Levéltárban őrzik azt a kötetet (mostani nevén a Héderváry-kódexet), amelyben fennmaradt a magyar király ez ügyben kelt két kérvénye.²⁸ Leveleskönyvről lévén szó, a stílus szempontjából kevésbé lényeges keltezését általában elhagyták.

A két dokumentum vélhetően egy időben keletkezett. Az egyik II. Piushoz, a másik pedig a bíborosi kollégiumhoz szól. Az egyházfőnek címzett darab datálására a legbiztosabb fogódzót (vagyis a *terminus ante quem*-et) a pápa 1464. augusztusi halála jelenti. Alsó határukat Fraknói Vilmos az 1462. évben állapította meg, valószínűleg a Héderváry-kódex más dokumentumainak biztosan keltezhető eseményei alapján. A két levélnek létezik egy 1729. évi kéziratos másolata is. Azért érdemel figyelmet a pápának szóló oklevél ekkori átirata, mivel a *datatio* bővebb a középkori példányoknál, egy 1463-as évszám áll a diploma végén. E két másolat valójában Pálffy János levélének mellékletét alkották, forrásukat a levélíró megadta („*paria literarum [...] ex Ephemeridibus Dominicano-sacris thomi primi descriptarum*”). Nagy biztonsággal állítható, hogy maga Pálffy (vagy egyik szolgálja) Friedrich Steill munkáját használta, amelyben az egyházfőhöz szóló kérvény végén hasonlóképpen az 1463. év szerepel.

²⁶ Legutóbb erre: Gábor Klaniczay: *Matthias and the Saints*. Kézirat (megjelenés alatt a 2008. május 20–25. között Budapesten megrendezett *Matthias Rex 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance* c. nemzetközi konferencia kötetében). Köszönöm Klaniczay Gábor professzor úrnak, hogy önzetelenül rendelkezésemre bocsátotta a tanulmány kéziratát.

²⁷ Sigismundus Ferrarius: *De rebus Hungaricæ i. m.* 379–380. – Talán még a pozsonyi jezsuiták könyvtárában használta maga Kaprinay István is, és nem Ferrariustól emelte át a dokumentumokat. A pontos adatokat l. 32–33. jegyz.!

²⁸ MOL DL 50 404. Színes facsimiléje: *Héderváry-kódex. Mátyás király leveleskönyve a Héderváry család egykori könyvtárából*. Budapest: MOL, 2008. – Itt jegyzem meg, hogy írásképe alapján a 16. század első évtizedeire datálható kötet (*Epistolae Matthiae Corvini et Uladislai II. regum Hungariae*; MOL DF 290 345.) is tartalmazza a két kérvényt. Ez a leveleskönyv valószínűleg megegyezik azzal a példánnyal, amely a 18. század elején Haager Ferenc kamarai titkár tulajdonában volt. Vö. Fraknói Vilmos (szerk.) – Mayer Gyula (repr. s. a. r.): *Mátyás király levelei. Külügyi osztály, 1458–1490*. I–II. köt. Budapest: MTA, 1893–1895. repr. Budapest: Nap Kiadó, 2008. 10. (régi: I. VIII.) – A Magyar Országos Levéltár okleveleit az interneten elérhető digitalizált másolatok formájában használtam: Rác György (szerk.): *Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa*. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2010. Online dokumentum: <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a100323.htm?v=pdf&a=start> (Letöltés ideje: 2011. október 19.)

Sajnos a forrásokat a szerző nem tüntette fel.²⁹ Véleményem szerint Steill e dokumentum esetében is – hasonlóan más, Margit kultuszához kapcsolódó írott emlékhöz (pl. Margit-officium) – Ferrarius munkájából merített, ahogy máshol többször meg is jegyzi. Jelen esetben a bíborosi kollégiumnak küldött kérvény után szereplő mondat alapján foghatunk gyanút, amely nagy hasonlóságot mutat egy Ferrariusnál olvasható megállapítással. Nevezetesen a két dokumentumot Márk tinnini püspök juttatta el Rómába. Az olasz rendtörténész közlése alapján tudjuk, hogy ezt a feltevést (1463–1464 körüli keltezéssel) Némethi Jakab pozsonyi jezsuita fogalmazta meg. Az eredeti leveleskönyvben hiába keresnénk ilyen megjegyzést.³⁰ Ha hipotézisünk helyes, akkor a másolás során talán mindössze figyelmetlenségből kerülhetett az (oda nem illő) évszám a dátumsorba. Márk püspök római követségét kétségkívül tetszetős lenne a kanonizáció ügyével összekapcsolni, azonban ennek igazolására nem rendelkezünk más forrásokkal.³¹

A két kérvényből rendkívül kevés konkrétumot tudhatunk meg. A bíborosokhoz írtak szerint „az említett szűz szent voltáról és csodatetteiről számos súlyos bizonyítékkal” lehet szolgálni, ezért kéri, hogy segítsék az ügyet.³² A pápának címzett kérvény valamivel részletesebb. Hosszas bevezetés után szól a kolostorról, a IV. Béla-féle alapításról, Margit odakerüléséről, illetve példamutató életéről. Majd szó esik a csodatetteiről és a halála utáni vizsgálatokról: „Margit pedig az életbeli erényesség és a szent cselekedetek folytán olyan égi kegyben részesült, hogy mind életében, mind halála után nagyszerű és nyilvánvaló csodákkal tündökölt, amit mostanáig sokak hiteles ta-

²⁹ Friedrich Steill: *Ephemerides Dominicano-sacrae. Das ist Heiligkeit und tugendvoller Geruch, der aus allen Enden der Welt zusammen getragenen Ehren-Blumen deß himmlisch-fruchtbahren Lust-Gartens Prediger Ordens.* I–II. [köt.] Köln–Hildesheim: Johann Baptista Meißner, 1727. I. 107–108. – Az 1729-es másolatok és Pálffy levelének forrása: Prímási Levéltár (Esztergom), Archivum Ecclesiasticum Vetus, No. 1030. Egy irat kivételével (egy Seelhammer nevű domonkos szerzetes 1729. június 5-én kelt, Margit szentté avatását sürgető levele) minden elérhető a MOL DF 278 966. jelzet alatt.

³⁰ Sigismundus Ferrarius: *De rebus Hungaricae* i. m. 379–380., 382.

³¹ Márk tinnini püspök 1463. évi római követségére I. Fraknói Vilmos (szerk.) – Mayer Gyula (repr. s. a. r.): *Mátyás király levelei* i. m. 125., 128–129. [rég: I. 39. 30. sz., 42–43. 33–34. sz.]. – A Király Ilona által idézett források (az általam is forgatott Kaprinay-féle másolatok) alapján nem lehet kijelenteni biztonsággal, hogy 1464-ben Mátyás Márk tinnini püspököt küldte II. Piushoz, illetve hogy a magyar király az egyház fő halála után annak utódjához, II. Pálhoz is menesztett egy küldöttséget a kanonizáció ügyében. Vö. Király Ilona: *Árpádházi Szent Margit és a Sziget.* Budapest: Szent István Társulat, 1979. 143.

³² „de cuius virginis [sc. Margarete] sanctitate et miraculis multa et magna testimonia produci possunt” – Fraknói Vilmos (szerk.) – Mayer Gyula (repr. s. a. r.): *Mátyás király levelei* i. m. 145. (rég: I. 59. 44. sz.) (MOL DL 50 404.: 25r nyomán [nem fol. 26, ahogy Fraknói írja]). 16. század eleji másolata: MOL DF 290 345.: 41–42. 17. századi kiadása: Sigismundus Ferrarius: *De rebus Hungaricae* i. m. 381–382. (nem idézi Fraknói). 18. századi másolata: BEK Kt. Collectio Kaprinayana Ser. B. Tom. LXI, 83–84. No. XXXV.; *Monumenta Romana* i. m. III. 176. 285. sz. [a *Monumenta Romana* i. m. a Fraknói Vilmos (szerk.) – Mayer Gyula (repr. s. a. r.): *Mátyás király levelei* i. m. nyomán vette át]. – A magyar fordítása: V. Kovács Sándor (vál.) – Ballár Piroska (ford.): *Mátyás király levelei, 1460–1490.* (Magyar Levelestár) Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1986. 36. 16. sz.

núságtétele is bizonyított. Ismeretes, hogy nem sokkal halálát követően a különféle római egyházfők által vagy kirendelt, vagy kiküldött vizsgálóbiztosok – számos megfelelő tanút meghallgatván és az egész Magyarország tanúskodása alapján – [minderről] megbizonyosodtak, valamint [mindezt] írásba foglalták.” Az ügy azonban a királyok és a körülmények gyakori változása miatt halasztást szenvedett, a magyar király kéri az egyházfőt, hogy karolja fel az ügyet.³³

Mint alább látni fogjuk, korántsem merész az a feltételezés, ha Ransanus fentebb idézett sorai („sok csoda tette híressé mind a mai napig”), illetve az egyházfőnek címzett kérvény vonatkozó tagmondata („mostanáig sokak hiteles tanúságtétele is bizonyított”) alapján Mátyás-kori csodák megtörténte következtetünk.

Új adatok: a budai káptalan kiadványai

A budai káptalan általam felfedezett oklevelei (1. táblázat) biztos adatokkal és ismeretlen szempontokkal szolgálnak. Mint említettem, 11 kiadványról van szó, amelyek közül kettő csak részleteiben olvasható. Az 1465-ös nagy, átíró oklevél (8. sz.) kivételével mind a megrongálódott, mind pedig az ép példányok egy-egy csodás eseményt tartalmaznak. Maga a forma is figyelemre méltó, hiszen – tudomásom szerint – a Magyar Királyságban a csodák általában csodajegyzék formájában egy kötetben összegyűjtve vagy egy nagyobb műben hagyományozódva maradtak fent.³⁴ Az oklevelek szövege-

³³ „Ea Margareta vite honestate ac sanctis operibus tantum celitus gratiam promeruerit tam in corpore quam post obitum magnis et evidentibus miraculis corruscarit quemadmodum adhuc multorum fidedigna testimonia comprobant et paulo post eius mortem a diversis Romanis pontificibus vel deputati vel missi inquisitores examinatis inde pluribus idoneis testibus et tota proficiente Hungaria comperisse ac scriptum reliquisse dinoscuntur...” – Fraknói Vilmos (szerk.) – Mayer Gyula (repr. s. a. r.): *Mátyás király levelei i. m.* 143–145. (rég: I. 57–59. 43. sz.) [MOL DL 50 404.: 21r–22v nyomán] – a korábbi kiadások adataival. Az idézetből (Fraknói Vilmos [szerk.] – Mayer Gyula [repr. s. a. r.): *Mátyás király levelei i. m.* 144. [rég: I. 58.]) a Fraknói-féle központosítást elhagytam. – 16. század eleji másolata: MOL DF 290 345.: 40–41. 17. századi kiadása: Sigismundus Ferrarius: *De rebus Hungaricæ i. m.* 380–381. (nem idézi Fraknói). 18. századi másolata: BEK Kt. Collectio Kaprinayana Ser. B. Tom. LXI, 81–83. No. XXXIV. *Monumenta Romana i. m.* III. 174–175. 283. sz. (a *Monumenta Romana i. m.* a Fraknói Vilmos [szerk.] – Mayer Gyula [repr. s. a. r.): *Mátyás király levelei i. m.* nyomán vette át). – Itt köszönöm meg Lakatos Bálintnak a forrásrészlet fordításában nyújtott segítségét.

³⁴ Vö. Sarbak Gábor: *Miracula Sancti Pauli primi heremite. Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve, 1511.* (AFAA XIII.) Debrecen: DTE BTK Klasszika-filológiai Tanszék, 2003.; Stanko Andrić: *Kapisztrán Szent János csodái.* Budapest: METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2009. 79–105., 122–135.; Klaniczay Gábor: Szentté avatás (kanonizáció). In: MaMüL XI. 132–135.; Uő: Szentisztelet. In: Uo. 135–147. – A Boldog Ilona-legenda második mondata alapján („Nos, sorores sanctae Katherinae de Vesprius referimus ea ...”) elképzelhető, hogy a legendaíró részben talán korábbi okleveles forrásra is támaszkodhatott. A legenda legújabb kiadása: Szovák Kornél – Veszprémy László (repr. szerk.) – Szentpétery Imre (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. köt., bőv. repr. Budapest: Nap Kiadó, 1999. II. 710–715.

zése a „szokásos” káptalani kiadványok stílusával, fogalmazásmódjával teljesen meg-
egyezik.³⁵ A forrásokból élénk társuló kép leginkább a hiteleshelyek előtt tett bevallá-
sokra emlékeztet: a káptalan emlékeztetül adja, hogy a felsorolt emberek előtte szemé-
lyesen megjelentek, és vallomást tettek. Hogy a káptalan emberei kiszálltak vallomás
felvételére, ritkább, de korántsem szokatlan jelenségnek tartható.³⁶ A nyulakszigeti
apácák esetében azonban – ha nem megbízottjuk jelent meg a káptalan előtt – ez felelt
meg a bevett gyakorlatnak: Anna priorissa kérésére meghatározott kanonokok kiszáll-
tak a kolostorba, ahol elvégezték a kijelölt feladatot, majd onnan visszatérve elmond-
ták a történeteket.³⁷ Néhány nappal a kiszállás után pedig sor került az oklevél szöve-
gének rögzítésére, a szemtanúk által elmondottakat egy elbeszéléssé gyúrták össze.³⁸
A *contextus* után a 6. számúnál már közvetlenül a *datatio* következik, a többi esetben a
kelevezést egy igen rövid, két kivételével (9. és 11. sz.) a pecsételés mikéntjéről szót sem
ejtő *corroboratio* előzi meg.

Az eredetiben fennmaradt okleveleknek (8–11. sz.) a tartalom mellett egy másik,
igen fontos jellemzője, hogy ezeket közjegyzők is hitelesítették, a hét oklevelet ma-
gában foglaló darabot, talán nem véletlenül, ketten is. A kiadványok elsősorban nem
hazai célra, hanem nyilvánvalóan az Apostoli Szentszék számára készültek. Részben
ezért is kerülhetett rájuk a közjegyzői záradék, hiszen ezáltal mind a világi, mind az
ebben az esetben jóval fontosabb egyházi bíróságok előtt hitelesnek számítottak. Az
eljárás a magyar okleveles anyagban nem teljesen szokatlan, alapvető kézikönyvében
Szentpétery Imre is szól röviden róla.³⁹ 1462-ben talán éppen azért írták át a hét ko-

³⁵ Egy kivétel mutatkozik csupán: a táblázat szerinti 10. számú (és szövegtöredékek alapján elképzelhető:
a 9. számú is) különösen kezdődik. Az intitulatio után közvetlenül egy szokásos promulgációra (pl. ad
universorum notitiam tenore presentium) hasonló inscriptiós részt találunk, amely után következik
a valódi promulgatio. Hazai vagy külföldi szövegpárhuzamra egyelőre nem bukkantam. „Capitulum
ecclesie Budensis ad noticiam presentes intencium providencia humana litteras advenit, ut earum
patrocinio res que in tempore aguntur noticie commendaret singulorum rerumque gestarum noticiam
simul et veritatem ita representaret omnibus, ut sicuti accioni rerum presentes sic et absentes rerum
inseri haberent. Proinde ad universorum Christi fidelium tam presencium quam futurorum noticiam
harum serie volumus pervenire quod [...]” – 10. sz. oklevél. A 9. számú oklevél töredékei alapján úgy
vélem, hogy annál is a 10. számúéhoz rendkívül hasonló (ha éppen nem ugyanolyan szövegezésű)
protocollum volt.

³⁶ A pannonhalmi gyakorlatra vö. Dreska Gábor: *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi tevékenysége*. Dok-
tori értekezés. Budapest: ELTE, 2008. 19–20. Online dokumentum: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/dreska/diss.pdf> (Letöltés ideje: 2011. november 5.)

³⁷ Pl. MOL DL 14 436. (1450), DL 14 567. (1452), DL 15 578. (1462).

³⁸ Ez alól a legkétségteljes, az 1467. évi oklevél (11. sz.) mutatkozik kivételnek. Ennél a töredékesség ellenére
is világos, hogy a tanúvallomások nincsenek egybedolgozva. Viszont hosszabb, folyamatos szöveg hí-
ján egyelőre nehéz annak az eldöntése, hogy a vallomástevők ugyanarról vagy pedig más-más esetről
számoltak-e be. Az utóbbi tűnik valószínűnek, körülbelül hat tanúvallomásról lehet szó. Az elmondot-
tak a többi oklevélben megismert gyakorlattól teljesen eltérnek.

³⁹ Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése*.
(A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.) Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1930. repr.

rábbi dokumentumot, mivel azok nem feleltek meg a formai követelményeknek. Az átíró oklevél (8. sz.) egyszer sem szól a pecsételéstről és/vagy közjegyzői záradékról. Mindössze annyit tudunk meg belőle, hogy a hét korábbi oklevél papírra íródott.

Ugyan a 10 csoda alapján értelmetlen statisztikát készíteni, mégis mintha kirajzolódna bizonyos időszakok: 1460 márciusa–júliusa, 1461 [júliusa,] decembere–1462 júliusa, egy oklevélpár 1465 októberéből maradt fent; majd nagyobb szünet után 1467 júniusában kelt az utolsó fennmaradt diploma.⁴⁰ A foghíjasság talán annak szólhat, hogy nem vezettek ekkoriban rendszeresen jegyzőkönyvet, kevésbé a források pusztulását kell keresni a „rendszeretelenség” mögött. A fellépő hiányosságokról tanuszkodhat talán a leghosszabb csoda is (5. sz.). Ebből megtudhatjuk, hogy az egyszer már meggyógyult négyéves kislány betegsége azért tért vissza, mivel a priorissa nem váltotta be fogadalmát: nem jegyeztette fel a csodás gyógyulást. Mindez természetesen csupán találgatás, mivel az 1462 júliusában kelt átíró oklevél (10. sz.) által megtartott, meglehetősen heterogén tartalmú dokumentumok között – egyéb források híján – nem sikerült semmiféle „szelekciós szempontot” fellelni. Elképzelhető, hogy egy „pillanatfelvétellel” van dolgunk.

Érdekes párhuzam mutatkozik Remete Szent Pál közeli, budaszentlőrinci sírja körül történt csodáival. Ha az időben legkorábbi, az 1470–1472 közötti események gazdagon dokumentált korszaka előtti eseteket nézzük, az 1465 és 1468 közötti négy évben a nyulakszigeti történetekhez hasonlóan igen alacsony számban kerültek rögzítésre a csodás esetek (6 darab). Knapp Éva feltételezése szerint azért találni csodákban szűkölködő esztendőket, évtizedeket, mivel azokból az időszakokból hitelességi szempontok alapján megrostált forrásanyag áll rendelkezésre.⁴¹

Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 1995. 241–242. és 13. jegyz. (§ 142.). Az általa idézett oklevelek: MOL DF 207 487., DF 208 094. L. még: Bónis György: A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán. *Levéltári Közlemények* 42, No. 1 (1971): 109–110.; Csukovits Enikő: Közjegyzők a középkori Magyarországon. In: Rokolya Gábor (szerk.): *700 éves a közjegyzőség Magyarországon. A 2008. november 27-i jubileumi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata*. Budapest: Magyar Országos Közjegyzői Kamara, 2008. 67–69. – A többszörös megerősítésre vö. még: Toni Diederich: Ad maiorem cautelam. Zur Kumulation von Beglaubigungsmitteln in einer Urkunde des Kölner Domkapitels von 1480. *Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 52 (2006): 159–190., kül. 171–179. A tanulmányra Solymosi László professzor úr hívta fel a figyelmemet, amit ezúton hálásan köszönök.

⁴⁰ Más adat híján feltételezem, hogy nem sokkal az oklevél írása előtt történtek az elbeszélte események.

⁴¹ Az időrendi jegyzék: Sarbak Gábor: *Miracula i. m.* 130. A budaszentlőrinci jegyzőkönyv és/vagy évkönyv nyomaira, a rendszerességre: Knapp Éva: Remete Szent Pál csodái. A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulumfölgjegyzések elemzése. *Századok* 117, No. 3 (1983): 518–519. és 46. jegyz., 520., 525. 79–81., 84. jegyz., 549.; Sarbak Gábor: *Miracula i. m.* 112–119. (No. 70–78)

A csodák felépítése, tartalma

Először azt érdemes szemügyre venni, hogy mi módon értesülnek a vallomástevők a csodákról. Ha kívülállók tanúskodtak a csodatételről, hangsúlyozták, hogy az események a szemük láttára („ad visum eorum”: 1., 3., 4. sz.) történtek, egy esetben (7. sz.) a tudomásuk szerint („ad scitum [...] eorum”) kitétel is olvasható. Az utóbbi körülmény egy másik, az összes között a legkülönösebb esetben is megtalálható, amely továbbmutat a csodás történésben ilyen vagy olyan módon érintett személyek beszámolójára. A 2. számú dokumentumban hárman jelentek meg a káptalan előtt. Az egyiküknek, Dánóci Benedeknek a szigeti apácák rendkívüli szükségétől hajtva („ex speciali necessitate”) elzalogosították Árpád-házi Margit koronáját, amelyet Margit világi módon viselt („coronam virginis Margarethe [...] quam ipsa virgo Margaretha in habitu seculari ferre solebat”). A férfi egy erős ládikába zárta a becses ékszert, amelyet ágya fejéhez rakott. Annak ellenére, hogy jól be volt zárva a ládika, éjszaka egymás után nagy zajjal háromszor is kinyílt az ágyban alvók nagy ijedelmére. Benedek és felesége úgy vélték, méltatlanok arra, hogy a koronát maguknál tartsák, így azt napkeltekor tüstént visszavitték a kolostorba. Lényeges kiemelni, hogy az eseményt maguk a szereplők tekintették csodának, az ő értelmezésükben kapcsolódott a megmagyarázhatatlan eset a tárgy valaha volt tulajdonosához. Mi több, fontosnak tartották, hogy minderről a budai káptalan előtt be is számoljanak.

További három esetben (5., 6., 10. sz.) biztosan tudjuk, egy alkalommal (9. sz.) valószínűsíthetjük, hogy a csodában valamilyen módon érintett ember állt a káptalan elé: kétszer csak a kísérő tett vallomást (5., 6. sz.), kétszer pedig (9., 10. sz.) a betegségből Margit közbenjárásával felépült személy. Mind a négy között, mind pedig az egész anyagban a legfigyelemreméltóbb az 5. számú oklevél által megőrzött történet. Maga az apácák priorissája, Anna nővér számolt be más, az eseményeket kívülállóként követő nővérekkel együtt arról, hogy egy négyéves kislány miként gyógyult fel hirtelen fellépő betegségéből. A szöveg elbeszélése szerint a főnökaasszony az, aki a nagybeteg kislány mellett a másik főszereplőnek tekinthető, ő segédkezett első helyen a gyermek megmentésében. A többi csodával ellentétben ráadásul két „fordulót” lehet elkülöníteni, mivel első alkalommal a priorissa nem tartotta be fogadalmát (nem íratta le a csodát). Ugyan a szokásos fordulatokat tartalmazza, de a többinél jóval nagyobb igényességgel (és részletességgel) fogalmazták meg ennek a bevallásnak a szövegét, emiatt véleményem szerint egy ún. mirákulum-elbeszélésről lehet szó.⁴²

A koronával történetet rögzítő csodaleíráson kívül, amelynek párhuzamát egyelőre a magyar anyagban nem sikerült fellelnem, a szokásos motívumokat találhatjuk meg. Két esetben (1. és 7. sz.) ördögűzésről van szó. Mind a kétszer Margit vezeklő-övével (7. sz.: „cingulus ferreus, quem [...] Margaretha vivens in suo nudo corpore

⁴² Vö. Knapp Éva: Remete Szent Pál i. m. 526.

ferre solebat”) végezték a kiűzést – oly módon, hogy a megszállott nyakára rakták a vastárgyat. Az efféle gyógyítás nem példa nélküli, mivel már a 13. századi jegyzőkönyvből és az abból merítő *Legenda Maior*ból is ismert a királylány önsanyargató vasövének alkalmazása, csak éppen szülés közbeni fájdalom csillapítására használták.⁴³ Két bénulás fordul elő (3., 4. sz.): egy kislány, illetve egy Péter nevű szerzetes (monachus) esetében. Az előbbinek csak a lába, míg az utóbbinak a kezei-lábai váltak használhatatlanná a fellépő bénulás miatt. A két dokumentum további érdekessége, hogy a kelezésük között mindösszesen tizenegy nap különbség van – igaz, a történetek eredetileg egymástól akár több hónapnyi időközre is lehetnek. Szintén a csodálatos gyógyulások közé sorolandó két apáca esete (9., 10. sz.), akik talán ugyanabban a pontosan nem azonosítható, az egész apácaközösséget megfertőző ragályban betegedtek meg. Az a kislány, aki Anna priorissa segítségével gyógyult fel közelebről nem azonosítható betegségéből, eszméletét veszítette, és leállt a légzése (5. sz.). Egy kisfiú szintén halottnak tűnt („quasi mortuus”), mivel leesett otthon a ládáról (6. sz.).

A csodák mindig Margit sírjánál történtek. Két kivételt lehet említeni: a 2. számú oklevélben rögzített események Dánóciék otthonában, szentfalvai előnevük alapján talán a késő középkori Pest külvárosának számító Szentfalván játszódtak. A 10. számúnál a halálosan beteg apáca valószínűleg kolostori betegségében imádkozott Margithoz. Töredékes információink vannak arról, hogy a sír körüli fohászkodás során, amelyek szövegéből többet is megőriztek az oklevelek, vagy akár előtte vagy utána miféle szertartást követtek. Legtöbbször csak annyit tudunk, hogy a gyógyulás a sírnál tett ima után következett be. Egy esetben arról értesülünk, hogy imádkozáskor a sírt is megkerülték, és ekkor múlt el egy kislány lábbénulása (3. sz.). Az aprólékos 5. számú oklevélben az olvashatjuk, hogy az apácák a templom ajtaját becsukták és a sír körül földre borulván hangosan imádkoztak („circa ipsum sepulcrum lamentabiliter se in oracione prosternens”), a kislány pedig nemsokára hangos sírással jelezte, hogy

⁴³ *Legenda Maior*: „az egyik fráter [...] jószágosan megsajnálta a veszélyben forgó asszonyt, és adott neki abból a ciliciumból, amely Szent Margit szűz hátán volt” – Madas Edit – Klaniczay Gábor (szerk.): *Szentek a magyar középkorból II. Legendák és csodák, 13–16. század*. (Millenniumi magyar történelem. Források) Budapest: Osiris Kiadó, 2001. 283. II. 62. Ugyanez a jegyzőkönyvben: *Monumenta Romana i. m. I.* 289. 198. sz.: L. sz.; Bellus Ibolya – Szabó Zsuzsanna: *Árpád-házi Szent Margit i. m.* 204. XLII. sz. Összefoglalóan: Deák Viktória Hedvig OP: *Árpád-házi Szent Margit i. m.* 423. L. sz., 432. 16. sz. A vezeklőövet napjainkban Esztergomban őrzik: Főszékesegyházi Kincstár, ltsz. 64.202.1. Vö. Cséfalvay Pál (szerk.): *A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium*. Budapest: Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 2002. 33–34. 2.23. sz. – Mi több, a becses Árpád-kori jegyzőkönyvből, illetve a legendákból megtudhatjuk, hogy Margit (valószínűleg levágott) hajához, annak mosadékvizéhez, a királylány vélumához, illetve skapuláréjához is kötődtek csodás történetek. (Az alábbiakban Deák Viktória Hedvig monográfiájában található mindkét lista adatát közlöm, attól függetlenül, hogy nagyrészt átfedésekről van szó.) Haja: Deák Viktória Hedvig OP: *Árpád-házi Szent Margit i. m.* 422. XXVIII. sz., 440. 55. sz., Margit hajának mosadékvize: uo. 421. XXII. sz., 422. XXXVIII. sz., 423. XLIX. sz., 431. 12. sz., 432. 17. sz., 433–434. 24. sz., 442. 62. sz., Margit véluma: uo. 424., LV. sz., 433. 20. sz., 439. 50. sz., Margit skapuláréja: uo. 420. VIII. sz., 442. 62. sz.

visszanyerte eszméletét. Miután pedig egy meggyújtott gyertyát helyezett a sírra, beszélőkészsége is visszatért. Betegségének kiújulásakor még kevesebbet hallunk a meggyógyulás részleteiről. Két világi asszony a beteg kislányt a szentmise idejére a sírhoz kísérte, ahol könnyű álomba merült, majd az áldásosztás után magához tért és ismét egészséges volt.⁴⁴

Az oklevelek szereplői

Lényeges szólni a csodás történetekben említett személyekről is, azonosításuk ugyanis közelebb vihet az oklevelek keletkezési körülményeinek megértéséhez. Legtöbb adat az esetek rögzítését végző kanonokokról áll rendelkezésünkre – hála Köblös József alapvető munkáinak.⁴⁵ A közjegyzők közül Újfalusi Benedeket és Garai Forgács Lászlót is e nagy tekintélyű káptalan tagjai között találjuk. Az előbbinek közjegyzői ténykedése teljesen újdonság; egy 1457-es esetben csupán mint szentszéki jegyző írta alá a nevét,⁴⁶ Garai Forgács László közjegyzőként egy 1453-as és 1458-as oklevélből is ismert.⁴⁷ A harmadik közjegyző, Beckói Máté fia Pál egyelőre azonosíthatatlan.

⁴⁴ A sír körüli ima és annak formája aligha lehetett rendkívüli. A templom ajtajának bezárására azért volt szükség, mivel az apácák elhagyták a zárt, kolostori részt, és világi hívek által is látogatott térbe értek, akikkel nem lehetett találkozniuk. (Többek között ez volt az oka annak, hogy mindig a budai káptalan embere szállt ki a Nyulakszigetére, azokban az esetekben, amikor az apácáknak bevallást kellett tenniük.) – 1499-ben az akkori priorissa, Zsófia számára a domonkos rendfőnök által kibocsátott engedély is hasonló intézkedéseket említ: „a priorissa a materek meghallgatása után Szűz Mária képének meglátogatására bárókat és mágásokat bocsáthat be a monostor falai közé. Meghagyja azonban a generalis, hogy ezek a látogatók ne egyenek a monostorban, hanem ájtatosságuk elvégzése után távozzanak onnan. Ha a monostort látogató matrónák közül valaki éjjelre is ott maradna, az ne az apácák hálótermében kapjon szállást, hanem az épület egészen más részében, az apácáktól teljesen elkülönítve. Egyúttal arra is engedélyt ad a generális, hogy az apácák évenként tíz alkalommal megvizitálhatják Szent (!) Margit sírját; itt azonban az a kikötése, hogy ilyenkor az egyház ajtaja zárássék be, és semmiféle világi ember – asszony se – legyen ott, és az ajtó addig ki ne nyitassék, amíg az apácák a monostorba vezető ajtón át el nem távoztak a templomból.” – Harsányi András: *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen: Nagy Károly grafikai műintézete, 1938. repr. Budapest: Kairosz Kiadó, [1999.] 105.

⁴⁵ Ábránfalvi Miklós, Bátorfi Gál, Bátorfi Pál, Garai (Forgács) Péter, Kalászi Jakab, Pályi Sebestyén, Sárvári László, Újfalusi Benedek kanonokokra I. Köblös József: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája 1458–1526*. (Magyar Országos Levéltár, Forrástudományi segédletek 3.) Budapest: MOL, 1987. passim; Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Budapest: MTA TTI, 1994. passim.

⁴⁶ MOL DF 237 628. (1457). (Köblös József nyomán bukkantam az oklevélre.)

⁴⁷ MOL DL 71 389. (1453), DL 71 390. (a közjegyzői záradék koraujkori másolata, a DL-DF adatbázisban szereplő keresztnév [Péter helyett Pál] véleményem szerint hibás). Egy általa közjegyzői záradékkal ellátott oklevél (nem sorolom fel a példányokat): Nagy Iván – Nyáry Albert (szerk.): *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490*. I–IV. köt. (Monumenta Hungariae Historica

Érdekes módon nemesekről egyáltalán nem esik szó, egyedül az 5. számú oklevél csodájának központi alakjáról, egy négyéves kislányról említik meg, hogy nemesi származású.⁴⁸ Ezzel szemben számos egyházi személlyel, néhány jobbággyal (*providus*) találkozni a forrásokban. Döntő többségében (valószínűleg mezővárosi) polgárt (*circumspectus*) említenek az oklevelek, ők vannak jelen a legnagyobb számban a vallomástevők között. Ugyanakkor mindösszesen egyetlen esetben (2. sz.) ők a csodás események „kedvezményezettjei”.⁴⁹ A kevés számú oklevélből származó történetek alapján sokkal jellemzőbbnek tekinthető, hogy egyházi személy vagy jobbágy betegszik meg.

Legkevésbé éppen a csodák „főszereplőit” ismerhetjük meg: az olykor név nélkül vagy csak keresztnévvel említett személyeket lehetetlenség más forrásban azonosítani. Más a helyzet a vallomástevőkkel. A két nyulakszigeti apáca saját megbetegedéséről és csodás gyógyulásáról számolt be. E két eset nem nyújt személyükre nézve fogódzót. A 11. számú oklevélben több helyen előforduló Szent Mihály-kolostor Benedek nevű prépostjában az apáccal északon szomszédos premontreiek előjáróját kell látnunk. Néhány általa kiadott oklevélen és töredékadaton kívül nem tudunk semmit róla.⁵⁰ Ugyanez a helyzet sajnos az alkeszi plébános, László szerpap esetében is (11. sz.).

Feltűnően sok helyen fordul elő a nyulakszigeti jelző – egy jobbágy és számos *circumspectus*nak mondott személy neve mellett egyaránt olvashatjuk. Praktikus lenne a mára nyomtalanul elpusztult, a kolostortól nem messze fekvő, egyébként névtelen falu (mezőváros?) lakóival azonosítani őket. A forrásokból azonban a 13. század után nincs egyetlen adat sem a település továbbélésére.⁵¹ Az apácák szigeti hegemoniája

IV. osztály, I–IV. köt.) Budapest, 1875–1878. I. 22–25. 16. sz. (milánói példány nyomán). Egy 1454. évi szentszéki perben tanúként van jelen (Petro de Gara notario publico). Balogh Elemér (szerk.): Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon.* (Jogtörténeti tár 1/1.) Budapest: Püski Kiadó, 1997. 336. 2787. sz. (MOL DL 44 737. nyomán)

⁴⁸ Mivel a kislányt a kolostorban érte a betegség, valószínűleg egy, a kolostorba beadott leánygyermekről lehetett szó.

⁴⁹ A fogalmakra vö. Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* 37, No. 2 (1966): 235–242.

⁵⁰ Benedek premontrei prépostra vö. Rupp Jakab: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története.* Pest: MTA Történelmi Bizottsága, 1868. 62.; Kiss Kolos Jenő: *A margitszigeti Szent Mihályról nevezett premontrei prépostság története.* Budapest: Hellas Irodalmi és nyomdai Részvénytársaság, 1932. 45. (MOL DL 16 693., DL 16 948. nyomán) – Továbbá még (mind 1469-ből): MOL DL 12 803., DL 12 804., DL 17 104–106. – A kolostorra összefoglalóan l.: Király Ilona: *Árpádházi Szent Margit i. m.* 29–40.; Koszta László: *Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében.* In: Zsoldos Attila (szerk.) – Torma István (közreműk.): *Pest megye monográfiája. I/2. köt. A honfoglalástól 1686-ig.* Budapest: Pest megye Monográfia Közalapítvány, 2001. 215.

⁵¹ ÁMTF IV. 655.; Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László – Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején.* Budapest: Budapest Főváros Tanácsa, 1973. 29.; Éder Katalin – Kovács Eszter – Viemann Zolt: *Budapest, XIII. kerület Margitsziget. Régészeti hatástanulmány.* Kézirat. Budapest: BTM, 2009. 14–15. (Köszönöm Kovács Eszternek, a BTM régész-főmúzeológusának, hogy a doku-

miatt jó eséllyel feltételezhetjük, hogy a nyulakszigetinek nevezett emberek igen szoros kapcsolatban álltak a női közösséggel.⁵² Jó példa erre a *circumspectus*nak címzett Nyulakszigeti Gályás Tamás esete, akit különféle hatalmaskodások és birtokjogi viták miatt támadt peres ügyekből mint az apácák ügyvédjét ismerjük. A legkésőbbi, 1467-es oklevélben felesége már özvegyként tűnik fel a vallomástevők között (11. sz.).⁵³

A nem nyulakszigetként említett *circumspectus*ok közül kettő szintén az apáccal állhatott kapcsolatban. 1473-ból ismeretes egy hatalmaskodás, amelyben a nyulakszigeti kolostor jobbágjai között egy Zubor Kelemen és egy Szegedi Máté nevű férfit is felsoroltak. Nem lehetetlen, hogy mindketten a 7. számú oklevélben szereplő személyekkel azonosak. Zubort jenőinek (Pest m.) mondták, azaz közvetlenül a pesti oldalon lévő Jenő faluból származott,⁵⁴ Szegedit pedig nyulakszigetinek nevezte a forrás. Ezek az adatok nem mondanak ellent felvetésünknek.⁵⁵ A szintén 7. számú oklevélből ismert Igali Kapthas Barnabás 1462-ben, 1471-ben az apácák officialisaként, 1473-ban ügyvédeként tűnik fel, 1475-ben pedig az apácák hatalmaskodó, igali jobbágjai között szerepel.⁵⁶

További három emberről óbudai kapcsolat bizonyítható. A tanúk között két oklevélben előforduló és mindannyiszor első helyen említett Patika Miklós valószínűleg azonos azzal az óbudai férfival, akit 1451-ben az apácák emberei között említettek.⁵⁷ Rokona lehetett annak a Patika Demeternek, aki 1452-ben Óbuda város bírása volt,⁵⁸ azaz egy jelentős helyi polgárcsalád tagjáról lehet szó. Borbála asszonyt az 1. és 3. számú okleveleken kívül mindösszesen egyetlen forrásból⁵⁹ ismerjük. Ennek alapján csak annyit tudunk megállapítani, hogy ő és hitvese 1476-ban még élt, és volt egy János nevű fiuk. Az óbudai asszony kapcsolatrendszerét jobban megértjük férje, Óbudai Hiddeg Benedek révén. A férfit egyetlen csodás történésben sem találjuk meg, viszont ő volt az, aki 1462 júliusában Anna priorissa kérésére a hét korábbi oklevelet a budai káptalannal átíratta. Nyilvánvalóan ismerte az apácák jobbágyait, familiárisait, hiszen né-

mentumot rendelkezésemre bocsátotta.) Vö. még: Csánki I. 9.: „Ezenkívül a kolostorokhoz tartozó cselédség, szolgák, jobbágyság és kézművesek apró házai álltak a sziget különböző részein, melyeknek az apácakolostorhoz tartozó csoportját «ez szigetbeli falu»-nak nevezi a Margit-legenda.”

⁵² A Nyulakszigetét 1276-ban IV. László a domonkos apácáknak adományozta, mindebből kivéve a premonstrei és a ferences kolostorok kerítésekkel lehatárolt területét. ÁMTF IV. 656.

⁵³ Pl. MOL DL 13 678 (1442), DL 14 097. (1447), DL 1014. (1448), DL 15 282. (1458), DL 1468. (1459), DL 731. (1460). Egy 1458 decemberében keletkezett oklevélben tanúként említik: egy másik férfival együtt szigeti *hospes*ként szerepel („presentibus [...] circumspectis [...] Thome(!) Galyas et Nicolao Magno hospitibus de eadem Insula”).

⁵⁴ Ez is a nyulakszigeti apácák birtoka volt. Csánki I. 29.; ÁMTF IV. 523–525.

⁵⁵ MOL DL 17 474.

⁵⁶ MOL DL 15 743., DL 17 170., DL 17 502., DL 17 726. Az apácák igali birtokaira vö. Csánki II. 578.

⁵⁷ MOL DL 14 451.

⁵⁸ MOL DL 14 583.

⁵⁹ MOL DL 17 822.

hányszor a nyulakszigeti kolostor udvarbírójaként fordul elő a forrásokban. Gályáshoz hasonlóan sok adat maradt fent, hogy az apácák képviselőjében ügyvédként járt el.⁶⁰

Az ép oklevelekből csupán hat személy maradt azonosítatlan (Bogdáni Gergely, Németh Bálint, Kalanday Gergely, illetve három szentfalvai lakos).⁶¹ Mindehhez hozzáveendők a 11. számú oklevélből csonkán ismert nevek is, amelyek legnagyobb része töredékességük miatt nem értékelhető.⁶² Az arányokat tekintve az azonosítás – akár Remete Szent Pál, akár Kapisztrán János csodáival összevetve – jó eredménynek tartható. Ez azzal magyarázható, hogy nyulakszigeti apácák levéltára viszonylag épen megmaradt, és úgy tűnik, hogy a tanúk többségét a hozzájuk valamiféleképpen kötődő személyek (saját rendtagok, jobbagyok, familiárisaik) tették ki.⁶³

Az még további kutatásokat igényel, hogy a nyulakszigeti apácák és a domonkos rend 1459-ben kirobbant és véglegesen csak 1489-ben lezárult viszálykodása⁶⁴ és a kanonizációs kísérlet között az időbeli párhuzamosságon túl kimutatható-e további kapcsolat. Hasonlóképpen vizsgálat tárgyát kell képeznie annak is, hogy Sienai Szent Katalinnak a domonkosok számára rendkívül fontos 1461. évi szentté avatása a magyar

⁶⁰ Pl. MOL DL 429. (1458 – udvarbíró is), DL 15 608. (1461 – udvarbíró is), DL 15 787. (1462), DL 15 389. (1463), DL 16 047. (1464), DL 16 262. (1465), DL 16 421. (1466), DL 16 580. (1467). – 1458-ban a királynéi Óbuda lakosa volt. MOL DL 15 679. – Elképzelhető, hogy Hideg Benedek volt az a „Benedictus de Veteri Budensi laicus Vespremiensis diocesis”, aki két másik egyházzal 1459 márciusában ígéretet tett a priorissa nevében, hogy a kolostor évi egy forintot fog fizetni az Apostoli Kamarának. *Monumenta Romana i. m. III. 441. 376. sz.*

⁶¹ Szentfalva (korábbi nevén Szentersébetfalva) vélhetően a pesti domonkos kolostortól délre felelhetett. A település a késő középkorban mezővárosként is ismert. Nyilván a közelében kellett állnia a több forrásból is ismert domonkos beginaháznak, amelyet hol pestinek, hol szentfalvainak neveznek. Jelenlegi tudomásom szerint ennyi, csupán közvetett kapcsolat mutatható ki a nyulakszigeti apácákkal. A pesti domonkosokra és beginákra (a korábbi szakirodalommal): Romhányi Beatrix (főszerk.): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. CD-ROM. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft., [2007]. (Pest címszó); Kubinyi András: Budapest története i. m. 15., 41. 26. jegyz. Szentfalvára összefoglalóan: Kubinyi András: Budapest története i. m. 15., 41. 27. jegyz.; Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Zsoldos Attila (szerk.) – Torma István (közreműk.): *Pest megye monográfiája i. m. passim* (Szentersébetfalva és Szentfalva néven egyaránt), valamint ÁMTF IV. 557. (Szentersébet címszó).

⁶² A nyulakszigeti apácák embereire összefoglalóan: Kubinyi András: Budapest története i. m. 29–30., 42. 53–55. jegyz.

⁶³ Az arányokból további, messzemenő következtetéseket még korai levonni. – A Kapisztrán János sírjához zárandokolók származási helyeinek elemzése során Fügedi Erik felvetette, hogy Újlaki Miklós vajda saját birtokain a ferences szerzetes kultuszát propagálta volna. Később ezt a feltételezést – megfelelő megalapozottság híján – elvetette. Fügedi Erik: Kapisztrán János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In: Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest: Magvető Kiadó, 1981. 7–56., kül. 19–46.; Stanko Andrić: *Kapisztrán Szent János i. m. 235.*

⁶⁴ Az apácák közvetlenül a Szentszék joghatósága alá kerültek, a domonkosok csupán gyóntatókat adhattak a közösségnek. Minderről a viszály jelentőségéhez képest igen vázlatosan: Király Ilona: *Árpád-házi Szent Margit i. m. 154–156.*; Harsányi András: *A domonkos rend i. m. 105–107.*

kezdeményezésre milyen hatással is lehetett. Aligha vitatható, hogy a magyar királyt Árpád-házi Margit kanonizációjának szorgalmazásában egyaránt vezérelhették személyes és politikai érdekek. A másik, szintén Mátyás uralkodásának elején felkarolt ügy hasonlóképpen koldulórendi vonatkozású. A ferences Kapisztrán János szentté avatási kísérleteinél igencsak elképzelhető, hogy az a magyar király részéről személyes „töltettel” (is) bírt.⁶⁵

1462 májusából ismerünk egy magyar követséget, amellyel Mátyás Kapisztrán kanonizációját akarta volna előmozdítani. Ha nem is tudjuk eldönteni, hogy a két, Margit szentté avatását sürgető kérvény ekkor hagyta-e el a kancelláriát, az egyértelmű, hogy a király rövid ideig mind a két ügyet támogatta.⁶⁶ Hogy e két levéllel együtt tanúvallomásokat küldtek-e, nem ismert. Ha így is történt, azt jó eséllyel kizárhatjuk, hogy azok azonosak lennének az általam talált darabokkal. Máskülönben a II. Pius és utóda, II. Pál idején keletkezett tanúvallomások kevés eséllyel maradtak volna egyben. Viszont ez esetben a két korai diploma jelenléte meglepő lenne, és magyarázatra szorulna. Hogy mégis miként jutottak az oklevelek az Orsiniek levéltárába, azt források híján egyelőre csak találgathatjuk.

CONTRIBUTIONS TO THE MEDIEVAL MIRACLES OF MARGARET OF HUNGARY

The article presents 6 original charters kept nowadays in Archivio Orsini (Archivio Storico Capitolino, Rome, Italy). The documents are of significant importance because they shed new light on the medieval canonization process of Margaret of Hungary (†1270) and have been ignored not only by the Hungarian but also the international research. One of the charters contains 7 extra transcriptions of earlier documents, so the total number of the diplomas makes 13. They can be divided into two groups: 2 original charters directly concerning a canonization process of Margaret from the 13th–14th centuries, and 4 original deeds of Buda chapter (*capitulum ecclesie Budensis*) authorized by the chapter itself as well as by 1 or 2 public notaries.

Each charter broadens our current knowledge, however, in the main part of the study I dealt only with the second group (written between 1460 and 1467). As for the reign of Matthias Corvinus (1458–1490), it has been well-known for a long time from his two undated petitions that the case of Margaret was taken up again between

⁶⁵ Vö. Szovák Kornél: A király és az egyház – Mátyás személyes vallásossága. In: Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András (szerk.): *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Budapest: BTM, 2008. 393–396., kül. 395. („a boldog atya érdemei és közbenjárása által országunkat az ellenség annyi és oly sok támadásától [...] megvédelmezi”)

⁶⁶ Stanko Andrić: *Kapisztrán Szent János i. m.* 106–107.; Klaniczay Gábor: *Matthias and the Saints i. m.*

ca. 1462–1464. It was all the information we have had till now. The newly discovered sources provide us with a better and far more detailed picture: people attending Margaret's tomb site and/or praying for her were miraculously cured, and it happened not only in the 1270s (right after Margaret's death) but, as the deeds say, also in the 1460s. Most motives of the cases have good analogies in other contemporary miracle collections (Paul of Thebes, John of Capistrano).

It needs further research to judge the role of Matthias Corvinus, the Dominican order as well as the papacy in a larger perspective.

Keywords canonisation, Middle Ages, Dominican order, Saint Margaret of Hungary, miracles

	<i>Az oklevél kelte</i>	<i>Az oklevél kibocsátója</i>	<i>A csoda időpontja</i>	<i>Vallomástevők</i>
1.	1460. március 26.	budai káptalan	–	Pathyka Miklós, Bogdani Gergely, Óbudai Hydeg Benedek felesége: Borbála, Nemeth Bálint, Sebes- tyén (Sebastiani) Máté, Galyas Tamás, Nyulakszigeti Palfy Ist- ván (circumspecti) – „ad visum eorundem” történt a csoda
2.	1460. május 1.	budai káptalan	–	Zenthfalwa-i Danoczy Benedek, fe- lesége: Ilona, Zenthfalwa-i Anasz- tázia asszony (circumspecti) – „ad scitum eorum” történt a csoda
3.	1460. július 2.	budai káptalan	–	Pathyka Miklós, Bogdany Gergely, Óbudai Hydeg Benedek felesége: Borbála, Nyulakszigeti Galyas Tamás (circumspecti) – „ad visum eorum” történt a csoda
4.	1460. július 13.	budai káptalan	1460. június 29. körül	Kassai Organista Fábián szerzetes (religiosus frater), továbbá Galyas Tamás, Nemeth Bálint, Palfy István, Nyulakszigeti Sebestyén (Sebastiani) Máté (circumspecti) – „ad visum eorundem” történt a csoda
5.	1461. december 27.	budai káptalan (Gál ének- lókanonok, Kaloz-i Jakab, Paly-i Sebestyén, Bathor-i Pál, Sarwar-i László, Marczelhaza-i László kano- nokok kiszálltak)	1. forduló: 1461. június 29. körül, 2. forduló: 1461. de- cember 20. A vallomás napja: 1461. december 21.	A nyulakszigeti Szűz Mária-kolos- tor priorissája, Anna, valamint a kolostor ifjabb és idősebb tagjai
6.	1462. január 18.	budai káptalan	–	Nyulakszigeti Kwn János felesége: Ilona (provida)

1. táblázat: A budai káptalan okleveleinek jegyzéke

Szereplők	Esemény	Fennmaradási forma
egy kislány (puella)	A kislányt az ördög megszállta, gyógyítás Margit sírjánál a szentéletű királylány vezeklőjével.	Átírva a 2. helyen a 8. sz.-ban, amely szerint eredetileg papírra íródott.
a vallomástevők	A vallomástevők zálogba kapták Margit koronáját, amit ő „in habitu seculari ferre solebat”. A láda éjszaka kinyílt magától, Dánóciék visszavitték a koronát a kolostorba, mivel méltatlannak gondolták magukat.	Átírva a 4. helyen a 8. sz.-ban, amely szerint eredetileg papírra íródott.
egy kislány és édesanyja: Ágota	A kislány lába megbénult, anyja Margit sírjához vitte, ahol imája folytán meggyógyult.	Átírva a 3. helyen a 8. sz.-ban, amely szerint eredetileg papírra íródott.
a kolostor szerzetes testvére: Gáspár (monachus dicti claustris, qui in habitu seculari Aranwerew Gaspar vocabatur)	Gáspár keze-lába megbénult, a sírhoz vitték, ahol a sírnál való imája folytán meggyógyult.	Átírva az 1. helyen a 8. sz.-ban, amely szerint eredetileg papírra íródott.
egy 4 éves nemes kislány, Anna priorissa, valamint a többi apáca, két világi asszony (Eghhasaderzenye-i Zsuzsanna, Nyulakszigeti Dénes özvegye: Ágota)	A nemesi származású kislány eszméletét veszítette a kolostorban, azonban a priorissa Margit sírjánál való fohászkodása után meggyógyult. Fogadalma ellenére Anna priorissa a csodát nem jegyeztette fel. A priorissa figyelmeztető álma. A kislány ismét megbetegedett, a sírhoz vitték és elkezdtek a szentmisét. Ennek végére a gyerek meggyógyult.	Átírva az 5. helyen a 8. sz.-ban, amely szerint eredetileg papírra íródott.
a vallomástevő és a 2 éves 4 hónapos kislány	A kislány otthon leesett egy ládáról, <i>quasi mortuus</i> terült el a földön, anyja Margit sírjához vitte, ahol magához tért.	Átírva a 6. helyen a 8. sz.-ban, amely szerint eredetileg papírra íródott.

	<i>Az oklevél kelte</i>	<i>Az oklevél kibocsátója</i>	<i>A csoda időpontja</i>	<i>Vallomástevők</i>
7.	1462. május 3.	budai káptalan	–	Kalanday Gergely, Igal-i Kapthas Barnabás, Zwbor Kelemen, Szegedi (Zegedino) Máté (circumspecti), valamint Nyulakszigeti Ambrus felesége: Margit, Nyulakszigeti Zsuzsanna asszonyok – „ad scitum et visum eorum” történt a csoda
8.	1462. július 24.	budai káptalan + Beczkow-i Máté fia: Pál (nyitrai egyhm.) császári közjegyző + Wyfalw-i Benedek császá- ri közjegyző	–	–
9.	1465. [szeptem- ber 29. után]	budai káptalan (Abranfalwa-i Miklós, Wyfalw-i Benedek kanono- kok kiszálltak) + Wyfalw-i Péter fia: Bene- dek (esztergomi egyhm.) császári közjegyző	[...] A vallomás napja: 1465. szeptember 29. után (Szt. Mihály ünnepi utáni valame- lyik nap)	[...]
10.	1465. október 6.	budai káptalan (Abranfalwa-i Miklós, Wyfalw-i Benedek kanono- kok kiszálltak) + Wyfalw-i Péter fia: Bene- dek (esztergomi egyhm.) császári közjegyző	„dum estate preterita pestilencia”: 1465. január 18. körül A vallomás napja: 1465. október 2.	Szegedi (Zegedino) Veronika <i>religiosa domina, professa monialis</i>
11.	1467. június 4.	budai káptalan + Gara-i Forgach Pál fia: Pé- ter (pécsi egyhm.) császári közjegyző	[...]	A [...]-i Szent Mihály-prépostság apátja [...] Benedek, [...], az Alkezy-i plébános: László szerpap, [...], Ágota asszony, [...] testvére: Mihály deák, [...], Galyas Tamás özvegye: Erzsébet, Madaraz(?) János, [...], Gergely szabó felesé- ge: Ilona, Ágnes [...]

ÁRPÁD-HÁZI MARGIT CSODÁI

<i>Szereplők</i>	<i>Esemény</i>	<i>Fennmaradási forma</i>
Thas-i Fábián, a kolostor szerzetes testvére: Péter szerzetes (monachum eiusdem claustrum)	Fábiánt az ördög szállta meg. Margit sírjánál Péter szerzetes két sikertelen próbálkozás után harmadik alkalommal nagy erőfeszítések révén Margit vezeklőövével küzdte az ördögöt.	Átírva a 7. helyen a 8. sz.-ban, amely szerint eredetileg papírra íródott.
–	A budai káptalan előtt az apácák nevében Hydeg Benedek óbudai polgár az első hét oklevelet bemutatja és kéri az átírásukat.	Hártya, eredeti, ép. Zsinór és függőpecsét elveszett. ASC AO Pergamene: II. A. XVII. no. 42
[egy apáca] – Az oklevél hátoldalán: Liberavit [sc. Margareta] unam monialem <a> peste.	[...]	Hártya, eredeti, erősen elázott. Zsinór és függőpecsét elveszett. ASC AO Pergamene: II. A. XXXV. no. 4
a vallomástevő	A vallomástevő halálos ragálytól megbetegedett, nem volt semmi remény a felépülésre, de Margithoz való imája folytán meggyógyult.	Hártya, eredeti, ép. Zsinór és függőpecsét elveszett. ASC AO Pergamene: II. A. XVII. no. 107
[...]	[...]	Hártya, eredeti, erősen elázott. Zsinór és függőpecsét elveszett. ASC AO Pergamene: II. A. XXXV. no. 40

*Eretnekek az Alexiasban**

BIZÁNCNAK TÖRTÉNELME SORÁN számtalanszor meg kellett küzdenie vallási feszültségekkel. A birodalomban csak egyetlen irányzatot ismertek el: az „igaz hitet” azaz az ortodoxiát; hívei nemigen tűrtek meg más hitrendszert. Amikor ezzel ellentétes irányzatok nyertek teret Bizáncban, a birodalom könnyen sérülékennyé vált. Nem lehetett véletlen, hogy míg a fénykort hozó Makedón-korszak többnyire mentes volt a nagy hitvitáktól, addig a krízisből kiemelkedett Komnénos-korszak első uralkodója, I. Alexios Komnénos uralmát évtizedek óta nem tapasztalt eretneküldözések jellemezték.¹ Legalábbis ez a kép rajzolódik ki a korszak történetének legfontosabb forrásából, az Anna Komnéné által írt *Alexias*ból.

Anna Komnéné 1083-ban született I. Alexios császár (1081–1118) és Eiréné császárné lányaként. Számos dokumentumot dolgozott fel műve elkészítése során, s bizonyos események leírásakor saját emlékeire is nagyban hagyatkozott. Írásával szeretett apjának állított emléket, ezért a császárt jó színben kívánta feltüntetni. A panegyrikus elemek, az erős érzelmi kötődés és az emlékezés torzulásai miatt állításait ugyanakkor kritikával kell kezelnünk. Az *Alexias* nem kronologikus rendben követi az eseményeket, azok elrendezése olyan sajátosságokat mutat, amelyek fontosak dolgozatunk témájának szempontjából.

* Jelen tanulmány a 2011-ben megrendezett jubileumi XXX. Országos Tudományos Diákköri Tanács Humán Tudományi Szekcióján bemutatott *Eretnekek, „latinok”, hitetlenek: a kereszténység védelme Anna Komnéné művében* című munkám alapján készült. A konferenciára összeállított dolgozatomban Anna Komnéné történeti műve, az *Alexias* eretnekekről, illetve a mohamedánok elleni háborúkról szóló fejezeteinek vallásos tartalmában fellelhető különbséget vizsgáltam. A probléma szemléltetésére három kategóriát hoztam létre. Az elsőt a belső ellenség képezte: ide tartozott az összes eretnek irányzat; a másodikat a külső ellenség: ezt alkották a hitetlenek; a harmadik csoportot a közbülső ellenség, ahová a „latinok” vagyis a nyugat-európaiak tartoztak. Mivel mindhárom kategória részletezésére helyyűtt nincs lehetőség, most kizárólag az *Alexias* eretnekek elleni küzdelemről szóló részeinek vizsgálatát végzem el. – Ezúton szeretném megköszönni a tudományos diákköri dolgozatom témavezetőjének, Dr. Sággy Marianne-nak a felkészülésnél – és azon keresztül e tanulmány elkészítésénél – nyújtott segítségét.

¹ A két korszak valláspolitikájáról lásd Joan M. Hussey: *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*. Oxford: Clarendon Press, 1990. 111–166.

Számos történeti munka foglalkozott I. Alexios egyházpolitikájával és az eretneküldözéssel. Joan Hussey úgy gondolta, Alexios nem volt vallásosabb sok más császárnál, ám Anna Komnéné személyében csak neki volt olyan rokona, aki megfelelő műveltséggel rendelkezett ahhoz, hogy hirdetni tudja apja vallásosságát. Ez nem mutatott elődeihez képest más képet, viszont harciasabban képviselte azt. E hozzáállása révén felszínre kerültek az egyház azon problémái, amelyek valójában a Komnénosok uralma előtt is léteztek.² Michael Angold szerint Alexiosnak nem voltak pontos elképzelései az egyházpolitikával kapcsolatban, célkitűzései a dinasztia hatalmának megszilárdítására, a birodalom külső védelmére és a császári hatalom felélesztésére irányultak.³ Dion Smythe azt hangsúlyozta, hogy az eretnekek szerepeltetése az *Alexias*ban azt a célt szolgálta, hogy az ellenük folytatott küzdelemben Alexioszt az ortodoxia bajnokának kiáltsa ki, és az apostolok szintjére emelje.⁴ Fontos megállapítása, hogy a császár katonai érdemeinek ellensúlyozását szolgálja, amikor egyes győzelmei mellett Anna Komnéné kronológiailag oda nem illő beszámolókat helyez el az eretnekekről.⁵

E tanulmány célja, hogy megvizsgálja: az események propagandisztikus leírásában milyen mértékben jelentkeznek Alexios fellépésének valós vallási és politikai indítékai.⁶

A császárság ideológiája

Bizánc a Római Birodalom folytonosságát képviselte. Ennek megfelelően a bizánciak igen erős hivatástudattal bírtak – a császári ideológia szerint a császárság isteni rendeltetést teljesített. A keresztény Római Birodalmat a mennyország földi képmásának tekintette lakossága.⁷ Mivel az államnak ilyen magas szintű rendeltetést tulajdonítottak, az uralkodó is kiváltságos helyet foglalt el a világ képzeletbeli hierarchiájában. A császárt

² Joan M. Hussey: *Church and Learning in the Byzantine Empire 867–1186*. London: Oxford University Press, 1937. 89–90.

³ Michael Angold: *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*. [Cambridge]: Cambridge University Press, 1995. 45.

⁴ Dion Smythe: Alexios and the Heretics: the Account of Anna Komnene's Alexiad. In: Margaret Mullett – Dion Smythe (szerk.): *Alexios I Komnenos*. Belfast: Belfast Byzantine Enterprises–School of Greek and Latin–The Queen's University of Belfast, 1996. 258.

⁵ Dion Smythe: Alexios and the Heretics i. m. 235–236., 249.

⁶ A tanulmányban előforduló görög kifejezések kétféleképpen kerültek leírásra: görög betűkkel az Alexiasból vett rövidebb-hosszabb idézetek, latin betűkkel a Bizánchoz kötődő korabeli vagy a szakirodalom által képzett terminus technicusok. Szintén megjegyzendő, hogy a kora bizánci korszak császárainak általában latin alakkal közölt neveit is görög formában használtam egyszerűség kedvéért, hiszen főként a birodalom hellenizálódása utáni időszakról van szó. Néhány közismert nevet – mint Nagy Konstantin – viszont magyarosan írtam.

⁷ Louis Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei*. (Varia Byzantina – Bizánc világa VII.) Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2003. 13–14.

Isten kiválasztottjának tartották, különleges teremtményként tisztelték, akit kivételes hódolat és tisztelet illetett meg, és mint kiválasztott Isten földi helytartója volt.⁸ Az „egy Isten, egy császárság” elve legalább a 13. század második feléig meghatározó maradt.⁹

A keresztény császári ideológia pogány alapokon nyugodott. A Közel-Keleten hagyományos istenkirályság ideológiáját vette át a hellenizmus egy új rendszert alkotva, amely az uralkodót az égiek közé emelte a makedón Nagy Sándor birodalmának utód-államaiban. E nézetek felhasználása nélkül igen nehéz lett volna beilleszteni a császár személyét a megváltozott világrendbe; a Biblia ehhez kevés alapot nyújtott. Jól mutatja a pogány és a keresztény elemek együttélését az a bizánci időkben továbbélő gondolatmenet, amely szerint a Krisztus születésével egybeeső Augustus uralma szintén az isteni terv része volt, hogy megvalósuljon a Megváltás.¹⁰

Az új ideológiát már Nagy Konstantin uralma idején lefektették. Caesareai Eusebios a kereszténység számára elfogadhatatlan pogány elemektől megszabadította ezt az eszmerendszert. Tevékenysége sikeres volt, ám nem teljes: a hellenisztikus műveltségű Eusebios a római államfelfogásról igen keveset tudott. A keresztény monarchia rendszerét nem hozta összhangba a régi *lex de imperio* elvével, amely szerint a hadsereg, a szenátus és a nép ruházta fel hatalommal a császárt, de meg is foszthatta attól. A két elv összhangját később sem teremtették meg, és ez nem egy bizánci császár hatalmának elvesztéséhez vezetett.¹¹

Ellentmondások terhelték a császár és az egyház viszonyát is. Az egyház és az állam nem vált külön Bizáncban. A két intézmény egyetlen „organizmusként” élt, ami a belső határait „elmosódását” eredményezte.¹² A római-bizánci hatalomgyakorlás jellegéből adódóan inkább az egyháznak kellett védekeznie a császár túlzott beavatkozása ellen, semmint fordítva. A nézeteltérések azonban hamar felszínre kerültek: az 5. században, amikor a római egyház még erős szálakkal kötődött Bizánchoz. I. (Szent) Gelasius pápa (492–496) Anastasios császárral (491–518) folytatott vitája során kijelentette, hogy a pápai tekintély előbbre való a császári hatalomnál.¹³ Később I. Iustinianos császár (527–565) ellenben azt hangsúlyozta, hogy az uralkodó tekintélye felette áll a pap-ságénak, az egyház és az állam harmóniáját a császár felügyeli.¹⁴ A vita lezárulta után nyugaton véglegesen szétválasztották az egyházi és az uralkodói hatalmat, míg Bizáncban a két hatalom unióját és harmóniáját tartották fontosnak. Később már nem két

⁸ Louis Bréhier: *A bizánci birodalom i. m.* 14, 61.; Jonathan Harris: *Byzantium and the Crusaders*. London: Hambledon and London, 2003. 15.

⁹ Alexander Kazhdan: A bizánci diplomácia fogalma. In: Jonathan Shepard – Simon Franklin (szerk.): *A bizánci diplomácia*. (Varia Byzantina – Bizánc világa XL.) Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2006. 21.

¹⁰ Jonathan Harris: *Byzantium and the Crusaders i. m.* 12.

¹¹ Steven Runciman: *A bizánci teokrácia. Bizánci stílus és civilizáció*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007. 20.

¹² Louis Bréhier: *A bizánci birodalom i. m.* 438.

¹³ Steven Runciman: *A bizánci teokrácia i. m.* 30.

¹⁴ Steven Runciman: *A bizánci teokrácia i. m.* 31.

hatalomról, hanem két funkcióról beszéltek: a papság felügyeli a liturgiát, és közbenjár Istennél, a császár pedig uralkodik a világ felett.¹⁵ Róma mellett olykor maga Konstantinápoly egyházi vezetője is szembeszállt a császárral. A legismertebb eset, amikor az ambiciózus Michaél Kérularios pátriárka (1043–1059) a császár fölé kívánta helyezni magát. Nézeteltérése IX. Kónstantinos császárral (1042–1055) nagyban hozzájárult az 1054-es egyházszakadáshoz.¹⁶ Bármily nagy volt azonban esetenként a császár beleszólása egyházi, főként teológiai kérdésekbe, cezaropapizmusról mégis túlzás lenne beszélni, különösen, ha a pátriárka és a császár ellentmondásos viszonyát tekintjük.¹⁷

Az időközönként fellángoló viták mellett az egyház igyekezett tudtára adni a császárnak, hogy az Istentől ráruházott hatalom nemcsak kiváltságokkal jár, hanem nagyobb felelősséggel is.¹⁸ Az uralkodó a Gondviseléstől kapott hatalommal az egyház védelmezője lett az eretnekekkel és a hitetlenekkel szemben.¹⁹ A nép jótevőjének (*euergetés*) tartották a császárt,²⁰ márpedig az isteni rendeltetésű birodalom lakosságának üdvéhez nagyban hozzájárult az ortodoxia sértetlensége. Az „igaz hit” védelme pedig a császárra hárult ott, ahol az egyház nem akart beavatkozni.

A belső ellenség: az eretnekek

Filozófusok: Ióánnés Italos pere

Még javában tartott a háború Bizánc és a dél-itáliai normannok között (1081–1085), amikor Alexiosnak első alkalommal kellett megküzdenie az eretnekséggel. Lánya, Anna Komnéné megragadja az alkalmat, hogy apját „apostoli” (*ἀποστολικός*) császárnak aposztrofálja, aki megvédi az egyházat ellenségeitől. Nem felejtí el rögtön megemlíteni, hogy Alexiosnak a normannokkal kellene harcolnia, mégis – szívén viselve az egyház sorsát – az eretnekekkel szemben lép fel.²¹ A felbolydulást egy filozófus, Ióánnés Italos tanai okozták a császár uralmának első éveiben. A Dél-Itáliából száрма-

¹⁵ Gilbert Dagron: *Emperor and Priest: the Imperial Office in Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 303–304.

¹⁶ Georg Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 296–297.

¹⁷ Louis Bréhier: *A bizánci birodalom i. m. 446*; Georg Ostrogorsky: *A bizánci állam i. m. 296*; Gilbert Dagron: *Emperor and Priest i. m. 310–311*.

¹⁸ Louis Bréhier: *A bizánci birodalom i. m. 69–70*.

¹⁹ Louis Bréhier: *A bizánci birodalom i. m. 446*.

²⁰ Louis Bréhier: *A bizánci birodalom i. m. 71*.

²¹ Bernard Leib (szerk.): Anne Comnène: *Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène, 1081–1118*. Tom I–IV. Paris: Les Belles Lettres, 1967–1976. 5. 8. 1. Az Alexias legfrissebb kritikai kiadása: Diether R. Reinsch – Athanasios Kambylis (szerk.): Anna Comnena: *Alexias*. Vol. 1–2 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae – Series Berolinensis 40). Berlin: de Gruyter, 2001. A mű bevezetőjét és első négy könyvét magyarul is kiadták Passuth László fordításában: Anna Komnéné: *Alexiasz*. Szeged: Lectum Kiadó,² 2002. Mivel a magyar kiadás az általam felhasznált szövegrészeknek csak elenyészően kis részét tartalmazza, a tanulmányban található idézetek mind saját fordítások az ógörög szövegből.

zó Ióánnés tanítója, Michaél Psellos a 11. század egyik legnagyobb bizánci gondolkodója volt. Italos mentorához hasonlóan megszerezte a „filozófusok vezetője” (*hypatós tón philosophón*) címet, amellyel a konstantinápolyi bölcseleti tanítás vezetője lett.²²

Anna Komnéné hosszan beszél Italosról, ám feltűnő, hogy szinte végig csak jellemével foglalkozik.²³ A zavart okozó tantételekről semmit nem tudunk meg. A mű tanúsága szerint személyét elismerték. Elsősorban Aristotelés és Platón műveiben volt igen járatos, valamint kiemelkedett a dialektika tudományában. Műveltsége és készségei viszont egyes területeken megdöbbenően hiányosak voltak. „Barbár módon” érintkezett másokkal, a származásából fakadó nyelvi nehézségeket nem tudta legyőzni, és így „nem ízlelte meg a szónoklattan nektárját”.²⁴ Mindezek mellett meglehetősen indulatos személyisége nehezen viselte a tanárok főségét, igen hamar Psellosnak támadt. Ez mindenképpen érdekes megjegyzés Annától annak tükrében, hogy Psellos egyik szónoklatában kifejezetten védte Italost a kritikákkal szemben, sőt egyenesen dicsérte tanítványát.²⁵ Az Anna által sugallt problémáról összefoglalóan ezt olvashatjuk: „ami tekintélyt megszerzett értelmével, azt szenvedélye lerombolta, és megsemmisítette”. Az Alexiasban Italos tanairól először a mester tanítványainak bemutatásakor olvassunk: a lélekvandorlás (*metempsychosis*) és az ideák rossz magyarázata, amelyek platonikus tanokra utalnak.²⁶

Italos nézeteit az ortodoxián belül egy konzervatív csoport támadta, amely már VII. Michaél (1071–1078) uralma alatt elérte, hogy megvizsgálják a filozófus tanait. Italos akkor még a császári család támogatását élvezte, így elég volt egy ortodox szemléletű nyilatkozatot tennie.²⁷ A konzervatív csoport inkább Aristotelés tanításait részesítette előnyben, mivel felfogásuk szerint azok logikai és természettudományos tartalma bővítette a műveltséget. Az Italos által idézett Platónnak viszont az ortodoxia számára elfogadhatatlan metafizikai tételei is voltak.²⁸ Márpedig az egyik legnagyobb nehézséget a bizánci egyház számára az jelentette, hogy a pogány irodalmat összeegyeztesse a keresztény hitrendszerrel. Nem volt könnyű feladat kiszűrni a régi művekből a jó és a rossz tanokat az eretnekség vádja nélkül.²⁹

²² Anne Comnène: *Alexiade i. m.* 5. 8. 3, 5.

²³ Anne Comnène: *Alexiade i. m.* 5. 8. 3–7.

²⁴ „καὶ τοῦ ῥητορικοῦ νέκταρος οὐκ ἐγεύσατο” – Anne Comnène: *Alexiade i. m.* 5. 8. 6.

²⁵ Anne Comnène: *Alexiade i. m.* 5. 8. 3.; Farkas Zoltán: Ióánnés Italos bukása. *Vigilia* 69, No. 4 (2004): 284–285., 287. Psellos Alexios uralma alatt eltöltött éveiről az eddig fellelt források nem árulnak el semmit; az Italos védelmében elmondott beszédéről Farkas Zoltán megállapította, hogy nem az Alexios idején indított perhez készült.

²⁶ Anne Comnène: *Alexiade i. m.* 5. 9. 2.

²⁷ Joan M. Hussey: *The Orthodox Church i. m.* 144.

²⁸ John Meyendorff: *A bizánci teológia.* (Varia Byzantina – Bizánc világa XII.) Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2006. 100.

²⁹ Joan M. Hussey: *Church and Learning i. m.* 90.

Italos 1082-es pere egyértelműen állami ösztönzésre indult. A hitbuzgó Alexiost teológiai ellenérzésein túl erős politikai indíttatások vezérelték. Ióánnés Italos tevékeny részese volt VII. Michaél normannbarát politikájának. Az is szerepet játszhatott mind-ebben, hogy származása révén talán normann vér is csörgedezett ereiben. Csakhogy I. Alexios trónra jutása óta hadban állt a normannokkal, ezért Italos korábbi szerepvállalására árnyék vetült. A filozófus a civil hivatalnoki arisztokrácia képzését szolgáló egyetemen megszerzett rangja folytán a műveltségi körök egyik vezető alakja lett. Ezt a csoportot Alexios ingatag uralmára nézve igen veszélyesnek tartotta.³⁰

Ezért vizsgálatot indítottak, amelynek megkezdését a császár a filozófiában jártasabb testvérére, Isaakios *sebastokratórra* bízta, az azutáni gyűlést viszont már maga Alexios hívta össze a Hagia Sophiába, és ő vezette végig Italos meghallgatását.³¹ A pert a nagyböjt első vasárnapjára hirdette ki, amikor az egyház a képrombolás feletti győzelmet ünnepelte. Ilyenkor minden évben kibocsátottak egy *synodikont*, amelyben felsorolták a kereszténység eretnekeit és azok bűneit a kezdetektől a képrombolás időszakáig. Alexios ezt egészítette ki Italos bűneivel, tizenegy pontban összefoglalva a vádakat.³² Fontos megjegyezni, hogy a tizenegyből csak három kerül külön említésre az Alexiasban: az újjászületés tana, az ideák pogány magyarázata és egy új elem, a képgyalázás. Anna Komnéné műve szerint Eustratios Garidas pátriárka és más magas rangú egyházi Italos iránti szimpátiája miatt a per nehezen haladt előre. Ezenkívül a vizsgálat közben hatalmas tömeg tört be a templomba, hogy elfogja a vádlottat, és Ióánnés csak úgy tudott megmenekülni, hogy elbújt.³³ Ez nem volt egyedi eset a bizánci történelemben. Jól ismert, hogy a konstantinápolyi nép – amely a 11. században lázadásaiival több császár (V. és VII. Michaél) bukását is előidézte – Alexios kezében (is) eszköz volt, amellyel nyomást tudott gyakorolni ellenfelére. A császár sikeres propagandát folytatott, és sikerült magát a kereszténység védelmezőjének beállítania.³⁴ Az uralkodó így akarta ellensúlyozni Italos befolyását.

A vizsgálat a filozófus kiátkozásával végződött. Anna elbeszéléséből az a kép rajzolódik ki, hogy az ítéletben is nyughatatlan természete játszott közre. Italos megbánást tanúsított, ezért büntetését nem hirdették ki nyilvánosan, tanításai tiltottak maradtak, majd évekkel később tanait részben visszavonta, részben az ortodoxiának megfelelő formába öntötte.³⁵

³⁰ Michael Angold: *Church and Society* i. m. 50.; Joan M. Hussey: *The Orthodox Church* i. m. 145.

³¹ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 9. 5.

³² Michael Angold: *Church and Society* i. m. 51.

³³ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 9. 5–6.

³⁴ Michael Angold: *Church and Society* i. m. 52.

³⁵ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 9. 7.

Monofiziták: Neilos

Anna Komnéné állítása szerint nem sokkal Ióánnés Italos perét követően egy újabb fenyegetés jelent meg az ortodoxiával szemben, amelyet egy bizonyos Neilos nevű aszkéta okozott.³⁶ Mindez a tizedik könyvben olvasható, miközben Italos esetét az ötödik könyvben tárgyalja Anna. Dion Smythe úgy vélte, Neilos történetének elhelyezése a műben azt a célt szolgálja, hogy a sok hadjárat mellett legyen olyan esemény is, amely a császár vallásosságát illusztrálja. Nincs egyetértés abban, hogy 1082–1083 körül vagy 1087-ben történt az eset.³⁷

Anna hamar Neilos jellemzésébe kezd, fokozatosan vezeti rá az olvasót, miért tévesek az aszkéta tanai. Származásáról nem tud semmit mondani, de megjegyzi, hogy jó ideje Konstantinápolyban tartózkodott. A leírás bölcs embernek tünteti fel, aki magányában a Szentírás tanulmányozásának szentelte idejét. A bajok itt kezdődtek: „járatlan” volt a hellén műveltségben (*Ἀμύητος δὲ πάσης ἑλληνικῆς παιδείας*), nem tanult tanártól, és nem tapasztalta meg a logika tudományát (*ἀγευστος δὲ πάσης λογικῆς παιδείας*), ezek nélkül pedig képtelen volt helyesen értelmezni a Bibliát.³⁸

Feltűnő, hogy az érvelésben a hellén műveltség és a logika milyen fontos szerepet játszik, és az sem lehet véletlen, hogy a fejezet elején a szerző Italosra utal. Milyen kapcsolat lehet a filozófus említése és Neilos jellemzése között? A filozófusok vezetőjének elítélése – a szigorúan ortodox Alexios császár közbelépésére – talán arra vezetheti az olvasót, hogy a filozófiában lássa a hibát. Anna viszont feltűnően Ióánnés viselkedését ítéli el, a teológiai tévedések pedig kevésbé lesznek hangsúlyosak. Italosnál jegyzi meg az Alexias szerzője, hogy az ő apja a Szentírás tanulmányozását a hellén irodalom elé helyezi.³⁹ Neilos fellépésénél azonban a császárlány kiemeli, hogy a Biblia helyes olvasatához hellén műveltség szükséges. Apa és lánya véleménykülönbsége a műben itt válik egyértelművé.

Anna szemlélteti, milyen nehézséget okoz a remete félműveltsége. Neilos szerinte képtelen felfogni a hiposztatikus egyesülést (*ὑπόστασιν ἑνωσιν*) és magát a *hypostasis* is, vagyis hogy Krisztus isteni és emberi természete (*physis*) osztatlanul egyesül egy személyben, pedig ez az ortodoxia egyik fundamentuma. Neilos csak Jézus isteni természetét ismeri el, azaz monofizita.⁴⁰

Neilost népszerűvé tette aszketikus megjelenése, magas rangú családok házába is bejáratos volt. Véleményem szerint ez utóbbi tényező volt az, amely fellépésre készítette Alexiost. Személyesen a császár akarta jobb belátásra bírni az eretneket.⁴¹

³⁶ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 10. 1. 1.

³⁷ Dion Smythe: *Alexios and the Heretics* i. m. 249–250.

³⁸ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 10. 1. 1.

³⁹ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 9. 4.

⁴⁰ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 10. 1. 2.

⁴¹ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 10. 1. 3.

Anna Komnéné apjáról mint térítőről beszél. A meggyőzés nem sikerült, ráadásul súlyosbította a helyzetet, hogy Neilos ismert örmény monofizitákkal, Tikranésszal és Arsakésszal is kapcsolatba került. A három ember együttműködése Alexiost drasztikusabb lépésre sarkallta, és zsinatot hívott össze, amely végül kiátkozta Neilost.⁴² Anna érezhetően többet ír Neilos teológiai tévedéseiről, mint Italoséiról korábban. Ez utalhat az ő meggyőződésére: a monofizita tanokat nagyobb kedvvel állítja pellengérre, mint az általa kedvelt platonikusokat.

*Tisztelet vagy imádat?
Chalkédóni León fellépése*

Alexios uralkodásának első éveiben pénzhiánnyal küszködött. A birodalmat ellenségek sora vette körül.⁴³ Bár Alexios ügyes diplomáciával valamelyest javított külpolitikai helyzetén, az mégis szinte reménytelenné vált, amikor 1081-ben Dyrrachionnál a császári erők súlyos vereséget szenvedtek Robert Guiscard seregétől, és a normannok megállíthatatlanul nyomultak előre Konstantinápoly felé. Új sereget kellett felállítani, és a bizánciak tudták, hogy emellett a lehetséges szövetségesek megfizetésére is gondolni kell.⁴⁴

Az Alexiasból értesülünk, hogy a császár kellő idő híján a birodalom bevételeinek rendszerét rögtönzött megoldásokkal próbálta kézben tartani. A hadműveletek miatt az állam belső ügyeit anyjára, Anna Dalassénéra és fivérére, Isaakios *sebastokratórra* bízta, meghagyva nekik, hogy valahonnan szerezzenek pénzt.⁴⁵ Anna Dalasséné és Isaakios eleinte saját vagyonából próbálta előteremteni a szükséges kiadások fedezetét, de rövidesen új források után kellett nézniük. Ekkor került a középpontba az egyház addig érintetlen vagyona, vagy ahogy Anna Komnéné említi, a „szent tárgyak” (*τὰ ἱερὰ*). Úgy tűnik, az egyházi kincsek eltulajdonításának megvolt a jogalapja, méghozzá igen régi törvények alapján.⁴⁶

Ezt követően érdekes ellentmondás figyelhető meg a műben. Először az olvasható, hogy a kincseket hadifoglyok felszabadítására lehet felhasználni, majd pár sorral lejjebb már katonák toborzására és szövetségesek szerzésére akartak pénzt venni belőlük.⁴⁷ Isaakios *sebastokrator* a „haszontalan szent tárgyakról” (*περὶ τῶν μὴ χρησιμευόντων ἱερῶν κανόνας*) szóló törvényekre hivatkozott az egyházi zsinaton, miközben egy új hadsereg felállításáról beszélt. Végül azt írja Anna, hogy a császár fivére

⁴² Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 10. 1. 4–5.

⁴³ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 3. 9. 1.

⁴⁴ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 2.

⁴⁵ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 1. 5.

⁴⁶ „εἰς τοὺς πάλαι κειμένους νόμους καὶ τοὺς κανόνας περὶ τῆς τῶν ἱερῶν ἐκποιήσεως ἀπέβλεψαν” – Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 2.

⁴⁷ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 2.

a közvéleménnyel összhangban (μετὰ τῆς κοινῆς γνώμης), valamint a törvényeknek és a jognak megfelelően (μετὰ τῶν νόμων ἅμα καὶ τοῦ δικαίου) gyűjtötte a pénzt.⁴⁸ A vagyon-elkobzás indokaként a hadifoglyok kimentésétől a hadsereg felállításáig hangzanak el érvek, miközben a jogalapokról alig szerezhettünk tudomást. Nem tudjuk meg pontosan, hogy a „szent tárgyakról” szóló törvények mit engednek meg, csak azt, hogy ezekre hivatkozva hajtja végre tervét a császári család. A *sebastokratór* az egyházi vezetők beleegyezését kérte, akik meg is adták, ám ennek jelentőségét nagyban csökkentette, amit Isaakios az Alexias szerint beszéde végén mondott: „Kényszer alatt állok... hogy kényszerítsem azokat, akiket nem akarok kényszeríteni.”⁴⁹ A császár fivérének szavait nyugodtan vehetjük fenyegetésnek.⁵⁰ A zsinatnak nem lehetett sok választása az egyetértésen kívül.

Kétségesse teszi az egyházi vagyon eltulajdonításának törvényességét az is, hogy elég erős ellenállás alakult ki a folyamattal szemben, ahogyan Anna Komnéné is beszámol róla. A tiltakozás élére Chalkédón metropolitája, León állt, akiről Anna megjegyzi, hogy kevésbé értelmes, viszont igen vallásos és kemény jellemű.⁵¹ Vallásossága lett a fegyvere, amely nagy népszerűséget hozott neki.⁵² A metropolita magas politikai körökben is támogatásra lelt, ők – akiket Anna csak „kárörvendő” embereknek ír le – serkentették a hosszan tartó szembenállásra Leónt.⁵³

Az elkobzás körüli jogi aggályok ellenére szabályos teológiai vita alakult ki, amely az évszázadokkal korábban lefolyt képromboló vitáig vezetett vissza. León szerint a képeket szolgálai módon (λατρευτικῶς) és nem visszafogottan (σχετικῶς) kell tisztelni (προσκυνεῖσθαι).⁵⁴ Ezzel mondhatni átesett a ló túlsó oldalára. A régi képrombolás szünetében, Eiréné uralkodása alatt megtartott II. nikaiai zsinaton 787-ben kimondták, hogy az imádat (latreia) egyedül Istennek jár, a szentek ábrázolásai csak tiszteletadást (proskynésis) érdemelnek arany középúton tartva ezzel az ortodoxiát.⁵⁵ Az ezt meghaladó tézisei ellenére León mégis elérte, hogy Eustratios Garidas konstantinápolyi patriarcha lemondjon.⁵⁶ A metropolita sikere azonban ideiglenes volt, és nem kerülhette el a leváltást, majd a száműzetést Szopolisba.⁵⁷

Világos, hogy tételeivel képrombolónak nyilváníthatta az egyházi vagyon állami kisajátítását támogatókat, és népszerűsége súlyt adott szavainak. Ám a szélsőséges állásponttal a metropolita egyszersmind kitette magát a veszélynek, hogy eretneknek bé-

⁴⁸ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 3, 4.

⁴⁹ „Ἀναγκάζομαι... ἀναγκάζειν οὓς οὐ βούλομαι ἀναγκάζειν.” – Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 3.

⁵⁰ Dion Smythe: *Alexios and the Heretics* i. m. 255.

⁵¹ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 4.

⁵² Michael Angold: *Church and Society* i. m. 47.

⁵³ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 6.

⁵⁴ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 5.

⁵⁵ Steven Runciman: *A bizánci teokrácia* i. m. 47.

⁵⁶ Michael Angold: *Church and Society* i. m. 47.

⁵⁷ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 6.

lyegezzék. Ezt kihasználva tudott Alexios föléje kerekedni, ami végül León bukásához vezetett. Anna Komnéné nem állítja be teljesen eltévelyedettnek a főpap gondolatait. Ehelyett ismét León képességeit kérdőjelezi meg, ahogy tette ezt Ióánnés Italos esetében is.⁵⁸ Ezért elfogadhatjuk Smythe értelmezését, hogy a mű alapvetően képességbeli hiányokra vezeti vissza a chalkédóni metropolita bukását.⁵⁹

Alexios szerepe ellentmondásos ebben a történetben. Az egyházi kincsek eltulajdonításánál Isaakios került előtérbe, így a törvényesnek beállított intézkedéssel kapcsolatos bármilyen aggály esetén az ő neve merül fel a császáré helyett. Egy ilyen fontos kérdésben viszont az uralkodó beleegyezése nélkül nem született döntés. Alexios azonban ténylegesen csak a teológiai vitában vett részt, amelyben lánya könnyen adhatott igazat neki. Valószínűsíthető, hogy León kezdte teológiai síkon szemlélni az egyházi vagyoni ügyét. A vallássága folytán népszerűvé lett egyházi számára ez volt az egyetlen járható út az ellenállásra, holott a jogi aggályok középpontba állításával nagyobb sikert lehetett volna elérni. Angold szerint a képvita háttérében a császári hatalom nagyobb ellenőrzést szerzett az egyház felett.⁶⁰ Az, hogy Isaakios erős fellépéssel egyetértésre bírta a szinódust, valóban a kormányzat egyházi befolyásának erősödését mutatja. Ám úgy gondolom, az eset igazi tétje Alexios számára – az ortodoxia védelmére hivatkozván – saját tekintélyének megőrzése volt.

Dualista irányzatok: pauliciánusok és bogumilok

Évszázadok óta élt akkor már a Balkánon a két dualista istenhitű csoport, amikor Alexios összeütközésbe került velük. A pauliciánusokat és a bogumilokat a kortársak is megkülönböztették, hasonló hitrendszerük ellenére sokban különböztek egymástól. A pauliciánusok harcos társaságot képeztek, és történetük korai szakaszában saját államuk volt a kis-ázsiai Tephrikénél (844–871). Miután a Bizánci Birodalom bekebelezte országukat, Ióánnés Tzimiskés császár (969–976) a trákiai Philippopolisba telepítette jó részüket, hogy szükség esetén megfelelő katonai erőt tudjon kiállítani a Balkánon a besenyőkkel szemben.⁶¹ De épp ellenkező hatást ért el: a philippopolisi eretnekek egyre kevésbé engedelmessé váltak a kormányzatnak. A 11. század végére pedig annyira megerősödtek, hogy már a környék ortodox lakosságát támadták.⁶²

Alexios rögtön uralma elején megtapasztalhatta, milyen nehéz hatalmában tartani ezt a csoportot. Amikor 1081-ben a normann ostrom alatt álló Dyrrachiont készült fel-

⁵⁸ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 2. 5.

⁵⁹ Dion Smythe: *Alexios and the Heretics* i. m. 257.

⁶⁰ Michael Angold: *Church and Society* i. m. 48.

⁶¹ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 14. 8. 5, 7.; Dmitri Obolensky: *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1948. 189.; Joan M. Hussey: *The Orthodox Church* i. m. 157.

⁶² Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 14. 8. 7.

menteni, mozgósította a pauliciánusok haderejét is – értesülünk Anna Komnénétól. Elbeszélése szerint 2800 főt számlált a seregük, ami mutatja, milyen komoly erőt képviseltek. A leírás alapján nagyon kedvelték a háborút (*μαχιμώτατοι*) és hajlandóak voltak „megízlelni az ellenség vérét” (*αἵματος ἀπογεύεσθαι τῶν ἐχθρῶν*).⁶³ Ám a csata közben magára hagyták a császárt, és „fegyelmetlenül tértek haza” (*ἀσυντάκτως οἴκαδε ἐπανέρχονται*). Alexios a későbbiekben is megpróbálta harcra szólítani őket, de nem akartak seregéhez csatlakozni.⁶⁴

Az Alexias arról is említést tesz, hogy a pauliciánusok tettükkel kiváltották az uralkodó haragját, akinek nem lehetett ínyére, hogy a birodalomban létezik egy tekintélyes, ám a kormányzatnak engedetlen erő. 1084-ben Alexios elhatározta, hogy megbünteti őket, de – ahogy Anna Komnéné állítja – „nem akarta háborúval és harccal, nehogy a csata ütközetében mindkét féltől sokan haljanak meg, mivel tudta róluk, hogy igen heves emberek, és elkeseredetten küzdenek az ellenséggel”.⁶⁵ Úgy döntött, hogy csak a vezéreken áll bosszút, a többieket pedig egyesíti seregével. A vezéreket Mysinopolisba csalogatta, ahol fogságba vetette őket, asszonyaikat pedig otthonaikból hurcolták a fellegrvárba. Végül Alexios hazaengedte azokat, akik áttértek az ortodox hitre.⁶⁶

A császár tehát nem érezte magát elég erősnek nyílt támadáshoz, és olyan megoldáshoz nyúlt, amelytől inkább rosszabbra fordult a helyzet.⁶⁷ Nem sokkal az eset után Alexios egyik embere, az ortodox hitre tért pauliciánus Traulos fellázadt, és nem kevés régi hittársát maga köré gyűjtve a Philippupolistól nem messze fekvő Beliatoba városában rendezkedett be. Anna szerint lázadását az okozta, hogy az előbbi esetről Alexios az ő nővéreit is börtönbe vetette.⁶⁸ Majd megtudjuk, Traulos szövetkezett az al-dunai besenyőkkel (*Skythoi*), hogy nagyobb erővel szállhasson szembe a császárral. Alexios tehetetlenségét mutatja, hogy *chrysobullon*nal (aranybullával) akarta jobb belátásra bírni a lázadót – nem sok sikerrel.⁶⁹ Traulos és a besenyők jó kapcsolatából arra következtetett Obolensky, hogy az utóbbiak között elterjedt volt a dualista vallás.⁷⁰

A végső leszámolásra 1114-ben került sor. Alexios már nagyobb politikai mozgástérrel rendelkezett: nemcsak a birodalom ereje növekedett meg 1084 óta, hanem a külpolitikai helyzet is sokkal kedvezőbbé vált. Sem a dél-itáliai normannok, sem a szeldzsuk törökök nem vállalkoztak már háborúra Bizánc ellen. A császár egy kunok elleni hadjáratot használt fel arra, hogy foglalkozzon a pauliciánusokkal. Főhadiszállását szék-

⁶³ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 4. 4. 3.

⁶⁴ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 5. 3. 2.

⁶⁵ „Διὰ πολέμου δὲ καὶ μάχης οὐκ ᾔθελεν, ἵνα μὴ ἐν συμβολῇ τοῦ πολέμου πολλοὶ ἐξ ἑκατέρων ἀνααιρεθῇσονται, πάλαι τούτους γινώσκων ἐκθυμωτάτους ἀνδρας καὶ δριμύ κατὰ τῶν ἐχθρῶν πνέοντας.” – Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 6. 2. 1.

⁶⁶ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 6. 2. 3–4.

⁶⁷ Dmitri Obolensky: *The Bogomils* i. m. 191.

⁶⁸ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 6. 4. 2–3.

⁶⁹ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 6. 4. 4.

⁷⁰ Dmitri Obolensky: *The Bogomils* i. m. 192.

helyükön, Philippopolisban – amely város „minden gonoszság katlanja volt”⁷¹ – rendezte be. Elhatározta, hogy katonai erő helyett szóval győzi meg az eretnekeket. Anna Komnéné ezért nevezi őt Nagy Konstantinnal együtt a tizenharmadik apostolnak.⁷²

Anna szerint sok eretneket megtérítettek, de közben hír érkezett a kunok betöréséről. Alexios ellenük vonult, de azok visszafordultak, így összecsapásra nem került sor. A hadjáratból visszatérve a császár folytatta a térítést. Olyan pauliciánusokkal – név szerint Kuleónnal, Kusinoszal, Phólosszal – volt azonban dolga, akik igen jól tudták a saját tanaikhoz igazítani a Bibliát. Egymást védtek, így a vita annyira elnyúlt, hogy Alexios ezt megelégtelve Konstantinápolyba szállíttatta őket.⁷³ A legkorábban áttérteket bőségesen megjutalmazta, és a hadsereg legjobbjai közé sorozta. A többieket egy Philippopolis közelében alapított új városba, Alexiopolisba (más néven Neokastronba) telepítette. Ezután a császár visszatért Konstantinápolyba, ahol a három pauliciánussal tovább foglalkozott. Közülük Kuleónt sikerült megtérítenie, akit Anna jellemzően a legokosabbnak (*συνετώτερον*) tart, a másik kettőt, akik kitarítottak hitük mellett, börtönbe zárta.⁷⁴ Bár az Alexias szerzője próbálja úgy beállítani, mintha pusztán térítéssel sikerült volna legyőzni a pauliciánusokat, nem szabad elfelejteni, hogy a hadjárat miatt egy sereg állt Alexios mögött.⁷⁵ A katonák tömege vérengzés nélkül is nyomatókat adott a császár hittérítésének.

Anna megemlíti, hogy bogumilok is voltak Philippopolisban, de a város áttérítésekor mégsem kerülnek említésre.⁷⁶ Obolenskynek az a feltevése, hogy elkerülték a hatalom figyelmét, ami nem meglepő, ugyanis a pauliciánusokkal ellentétben ők kevésbé vállalták fel nyilvánosan hitüket. De pont emiatt veszélyesebbek is voltak az egyházra, mivel nehezen lehetett megkülönböztetni őket a hívő ortodoxoktól.⁷⁷ Az orosz történész felhívta a figyelmet arra, hogy a fővárosi elit között is terjedt a bogumilizmus, ami új fejleményt jelentett az eredetileg szegények között terjedő vallás történetében.⁷⁸

A bogumilok titokzatosságát Anna Komnéné is említi.⁷⁹ E titokzatosság tényét mi sem bizonyítja jobban, minthogy bogumilokat kellett elfogni és kifagatni, hogy kiderüljön, ki is a vezetőjük. Miután kiderült, hogy egy bizonyos Basileios vezeti a bogumilokat Konstantinápolyban, Alexios úgy döntött, hogy személyesen hallgatja ki az eretneket, mintha tanulni akarna tőle.⁸⁰ A meghallgatáson ott volt Alexios bátyja, Isaakios is, de ami fontosabb, hogy egy írnot is elrejtettek Basileios tanainak feljegy-

⁷¹ „Καὶ ἦν [...] κακῶν πάντων μισγάγεια.” – Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 14. 8. 7.

⁷² Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 14. 8. 8.

⁷³ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 14. 9. 3.

⁷⁴ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 14. 9. 5.

⁷⁵ Dmitri Obolensky: *The Bogomils* i. m. 195.

⁷⁶ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 14. 8. 3.

⁷⁷ Dmitri Obolensky: *The Bogomils* i. m. 195–196.

⁷⁸ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 15. 9. 2.; Dmitri Obolensky: *The Bogomils* i. m. 201–202.

⁷⁹ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 15. 8. 1–2.

⁸⁰ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 15. 8. 3.

zésére.⁸¹ A császárnak addig nem volt megfelelő bizonyíték a kezében a Basileios elleni vádra. Ez újabb bizonyúsága annak, hogy mennyire titkosan működtek a bogumilok. Alexios ugyanúgy személyesen hallgatta ki Basileioszt, mint Neilost és a paulicianus vezetőket, ami felveti ezen esetek leírásának topikus jellegét.

Alexios egy különleges gyűlést hívott össze a *synklétos* (a konstantinápolyi szenátus) tagjaiból, a szinódusból és elismert szerzetesekből, hogy fedje fel, ki az igaz hívó és ki nem azok közül, akiket eretnekség vádjával beidéztek. Később a vizsgálat eredményességében bizonytalan császár úgy határozott, hogy mindenkit máglyahalálra ítélt.⁸² Az ortodoxoknak azonban lehetőséget adott, hogy kereszttel díszített máglyán haljanak meg, akik reménytelen helyzetükben hitük megvallására a kereszttel jelölt tűzhalált választották. Őket az utolsó pillanatban érkezett császári parancs alapján szabadon engedték – hiszen így bebizonyosodott, hogy ők ortodoxok.⁸³ A bogumilokat sem máglyára küldték, hanem börtönbe vetették. Az elbeszélés alapján a jelentősebb személyeket maga a császár próbálta megtéríteni. A hitüket elhagyókat szabadon engedték, míg a továbbra is hithű bogumilokat életük végéig börtönben tartották. A zsinat végül egyedül Basileioszt vetette máglyára a *Hippodromban*.⁸⁴

A bogumilok esete jó például szolgál arra, miként viszonyult Alexios kormányzata az eretnekekhez. A birodalom bizonyos területein (főként a Balkánon) valóban széles körben elterjedt vallásról volt szó, az Alexias mégis csak a fővárosban foganatosított ellenintézkedésekről tesz említést. Nehéz elképzelni, hogy Anna Komnéné elhallgatna egy szélesebb körű császári fellépést. Ennek hiányát lehetne azzal magyarázni, hogy a bogumilok rejtőzködő magatartása nehéz feladattá tette volna az eredményes üldözést. Én mégis inkább arra gondolnék, hogy Alexios Konstantinápolyban szintén egy politikai tényező hatására, a bogumilizmusnak az elit körében észlelt terjedése miatt döntött a határozott fellépés mellett.

Összegzés

Anna Komnéné művében a belső ellenség, az eretnekség ellen folytatott küzdelmek bemutatásánál igen nagy a hangsúly Alexios vallásosságán, ám sok a túlzó és tartalmában üres dicséret. Keveset tudunk meg a császár a valláshoz, a teológiához (az ortodoxia) és az egyházhoz való valódi viszonyáról. E kevés esetek egyike, amikor Italo perénél Alexios a hellén műveltség elé helyezi a bibliai tanításokat. Csakhogy ez épp egy olyan pont, amelynél Anna szembehelyezkedik apja véleményével, ahogy azt a Neilos-ügy tárgyalásánál láthattuk. A vallási indítékokkal ellentétben a császár közbe-

⁸¹ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 15. 8. 5.

⁸² Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 15. 9. 3.

⁸³ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 15. 9. 4–5.

⁸⁴ Anne Comnène: *Alexiade* i. m. 15. 9. 5.; 15. 10. 1–5.

lépéseinek politikai motivációi jól láthatók. Italos korábban kapcsolatban állt a később a birodalomra törő itáliai normannokkal, és a Komnénosok ellenzékét adó csoport egyik szellemi tanítója volt. Az erős, de engedetlen pauliciánusok közelsége veszélyt jelentett Konstantinápolyra, a monofiziták és a bogumilok tevékenysége pedig már azzal fenyegetett, hogy tanaik a birodalmi vezetésben is táptalajt nyernek.

Az eretnekek elleni császári fellépés figyelemre méltó sajátossága, hogy kizárólag Konstantinápoly, Chalkédón és Philippopolis környékére, vagyis a birodalom központi területeire koncentrálódott. Ezen belül is Alexios döntően a fővárosban tevékenykedő eretnekekre csapott le – különösen feltűnő ez a bogumilok esetében. Alexios érzelmileg is érintett volt az eseményekben: megsértődött a pauliciánusokra, akikre a kritikus időkben, a normannok elleni háborúban számított, ám azok harc nélkül hátat fordítottak neki, az őt képrombolással vádló Chalkédóni Leónnal szemben pedig saját becsületét is védte, bár a vita legnagyobb részében a háttérben maradt.

Az előbb vázolt okok miatt nehéz eldönteni, mennyiben vallási és mennyiben politikai indíttatás vezérelte a császárt az eretnekek ellen. Az eretnekség mint vallási probléma nyilvánvalóan létezett, ám az Alexiasban ábrázolt mértéke a birodalom más veszélyeinek súlyával szemben túlhangsúlyozott. A Bizánc létét alapjaiban fenyegető eretnekveszély képzetét éppen ezért csupán Anna Komnéné sugalmazta.

HERETICS IN THE ALEXIAD

The study is based on the author's earlier work discussing the reasons of difference in the description of the fight against heretics and infidels in the *Alexiad* of Anna Komnene. Due to the limited space, this paper only addresses the problem of the heretics, and seeks to reveal to what extent it is possible to discover the real religious and political impulses behind Alexios' action in the propagandistic account of Anna Komnene.

Portrayal of Alexios' piety covers only unmeasured and facile lauds and only small bits of the emperor's religious ideas could be understood. On the other hand, the political motivations of his actions are evident. Still it is difficult to make distinction between the religious and the political impulses in the fight against the heretics. It is clear that Alexios considered the problem important to some extent, however, its role in the *Alexiad* is certainly exaggerated.

Keywords Byzantine Empire, Alexios I Komnenos, *Alexiad*, heretics, John Italus, monophysites, Leon of Chalcedon, Bogomils, Paulicians, orthodoxy

A Hartvik-agenda és a kánonjog

A ZÁGRÁBI NEMZETI és Egyetemi Könyvtár (Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu) MR 165-ös jelzetű kódexe¹ – az Agenda Pontificalis vagy ismertebb nevén Hartvik-agenda – hosszú ideig elsősorban azért tartott számot a történészek érdeklődésére, mert egyik lapja tartalmazza a legendaíró Hartvik püspök nevét.

Maga a kódex egyike legkorábbi Magyarországon használt liturgikus kódexeinknek, számos kutató ért egyet abban, hogy a 11. század utolsó évtizedében vagy közvetlenül az azt követő években keletkezhetett.² A kódex egyik legrészletesebb leírása még 1941-ből, Kniewald Károly liturgiátörténész tollából származik, aki a tartalmi ismertetés mellett provenientiájának felderítését is feladatául tűzte ki. A kódexben talált főpapnév – az említett Hartvik püspökkel azonosított *chart virgo* névalak a 84. főlíón –, valamint bizonyos liturgikus szertartások körmeneteinek topográfiája alapján Kniewald valószínűsítette, hogy a kódex Hartvik győri püspök számára készült a 11. század végén, és nem sokkal ezután, minden bizonnyal a zágrábi püspökség alapításakor (1094 körül) Zágrábba került.³

Kniewald kutatástörténetileg jelentős tanulmánya után hosszú ideig keveset foglalkoztak az Agenda Pontificalissal, az utóbbi évtizedben azonban újra a kutatás homlokterébe került. Tartalmából és jellegéből adódóan elsősorban irodalomtörténészek, zenetörténészek és liturgiátörténészek jelentettek meg róla sorra újabb írásokat.

Madas Edit a szertartáskönyvben fennmaradt püspöki sermőket – amely beszédek prédikációs segédanyagként szolgáltak a püspököknek – a legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációkként határozta meg. A beszédek forrásait is elemezve pedig

¹ Az általam használt mikrofilm jelzete: OSzK Kt. MF 2269c.

² Kniewald Károly szerint a kódex 1100 előtt keletkezett. L. Kniewald Károly: Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a. *Magyar Könyvszemle* 65, No. 1 (1941): 1–21., kül. 21.; Madas Edit a XI–XII. század fordulójára keltezi a kódexet. L. Madas Edit: A legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációk. Sermők Hartvik püspök szertartáskönyvében. In: Rozsondai Marianne (szerk.): *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok*. Budapest: Argumentum, 2002. 173–190., kül. 173.; Szendrei Janka szerint a kódex neumálásának legnagyobb része 11. század végi, de akad 12. század eleji is. L. Szendrei Janka: A „*mos patriae*” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Budapest: Ballassi Kiadó, 2005. 66–103., kül. 66.; Veszprémy László a kódexet az írás jellege alapján a 11–12. század fordulójára, legkésőbb a 12. század első évtizedére teszi. L. Veszprémy László: A 12. századi magyar kódexírás alakulása. *Századok* 132, No. 1 (1998) 222–230., kül. 226.

³ Kniewald Károly: Hartwick i. m. 1–21.

arra a következtetésre jutott, hogy ezek vagy az Agenda Pontificalis mintapéldánya számára, vagy egyenesen az Agenda-pontificalis számára készültek, így bemutatják a 11–12. század fordulójának magyarországi püspöki prédikációs gyakorlatát.⁴

Szendrei Janka a kódex zenei tartalmát és kottairását vonta részletes elemzés alá, kimutatva, hogy a Hartvik-agenda tartalma része lehetett a 11–12. század fordulóján a magyarországi énekes liturgiának, és anyaga részletekbe menően is egybevág későbbi liturgikus hagyományunkkal.⁵

Földváry Miklós a középkori Esztergom liturgiájának normaszövegeit vizsgáló doktori disszertációja szintén részletesen foglalkozik a kódex szövegeivel: a Hartvik-féle Agenda Pontificalist az esztergomi liturgikus szöveghagyomány korai képviselőjének tartja.⁶ Bár a kódex szövege kritikai kiadásának elkészítését már Kniewald Károly szorgalmazta, ilyen edícióval most még nem rendelkezik a kutatás.⁷ Ami az Agenda Pontificalis műfaját illeti, Török József korai liturgikus kódexeink tipológiáját vizsgálva átmeneti jellegűnek minősítette: szorosan véve nem ordó vagy agenda – mint ahogyan azt a címe sugallja –, de még nem is klasszikus értelemben vett pontificale.⁸

A kézirat jelentős része olyan ordókat tartalmaz, amelyek a liturgikus évkör jeles alkalmaihoz – advent, karácsony stb. – köthetőek. Az első 19 fólióján található rendtartások azonban több szempontból is elütnek a további szövegektől. Ezek a szövegek olyan ordók, amelyek a liturgikus éven kívüli néhány szertartás elvégzésének módját és az azokon elhangzott szövegeket szabályozzák. Ezek a szertartások a következők:

A) zsinattartás (*Ordo qualiter ab episcopis synodus agatur*): ff. 11–12r

B) az egyes papi rendekhez tartozók degradációja és restitúciója (*Ordo qualiter in clero constituti ab uno quoque gradu privari debeant vel reconciliari*): ff. 12v–17v

C) kiközösítés és a kiközösítés visszavonása (*Qualiter episcopus excommunicare debet infideles*): ff. 17v–19v.

Az ezeken a lapokon található szövegek olyan liturgikus események elvégzésének módját írják le, amelyek nem csak a liturgiátörténészek figyelmét vonhatják magukra, hanem talán a történészekét is. Már csak azért is, mert ezek a szertartások felbukkan-

⁴ Madas Edit: A legkorábbi i. m. 173–190.

⁵ Szendrei Janka: A „*mos patriae*” i. m. 103.

⁶ Földváry Miklós István: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE, 2008. Online dokumentum: <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/foldvary/diss.pdf> (letöltés ideje: 2011. június 2.)

⁷ A Hartvik-agenda kritikai kiadásra való előkészítését Földváry Miklós jelenleg végzi, a szöveg megjelenése a Monumenta Ritualia Hungarica sorozatban várható. Földváry Miklós István: Középkori pontifikálék Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* 126, No. 2 (2010): 242–247, 246.

⁸ Török József: 11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája. In: Szelestei N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Budapest: OSzK, 1989. 63–76., kül. 70–71. Földváry Miklós szerint a Hartvik-agenda pontifikálének tekinthető, mivel e műfaj korai darabjaira jellemző, hogy püspöki ordók lazán szerkesztett sorozatát tartalmazza. L. Földváry Miklós: Középkori pontifikálék i. m. 244.

nak korai törvényeinkben és zsinati határozatainkban, de formájukról nem tudunk meg sokat. Érdemes lehet tehát megvizsgálni, hogy ezek az ordók milyen mintákkal rendelkeznek, és mivel maguk az általuk leírt szertartások gyakran egyházjogi gyűjteményekben bukkannak fel, rendelkeznek-e kánonjogi forrásokkal. A szövegrészek esetleges kánonjogi forrásainak felkutatása közelebb vihet annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a 11. század végén milyen kánonjogi gyűjteményeket használtak Magyarországon, vagy mely gyűjtemények esetleges hatása mutatható ki.

I.

Egyháztartományi és egyházmegyei zsinatok rendszeres tartásának gyakorlata már a 4. századtól kezdve meghonosodott az egyházban. A zsinatok tartására vonatkozó szabályozások a kánonjoggyűjtemények lapjain is helyet kaptak. Az Agenda Pontificalis keletkezését megelőző századok egyik legnagyobb hatású hamis egyházjogi gyűjteménye – a 848 és 852 között keletkezett Collectio Pseudo-Isidoriana⁹ – maga is tartalmaz egy zsinattartási ordót. A joggyűjtemény Európa-szerte ismert és elterjedt volt, és így a benne található zsinati rendtartás is számos zsinati ordó szövegére hatott. A pszeudo-izidori joggyűjtemény a 11. századi Magyarországon sem lehetett ismeretlen, több kutató a magyarországi egyházszervezés koncepciójának a mintáját is a gyűjtemény egyik ügyiratára vezette vissza.¹⁰

Az Agenda Pontificalis zsinati ordója és a Collectio Pseudo-Isidoriana hasonló témájú ordója között is kimutatható szövegkapcsolat, bár kétségtelen tény, hogy különbségek is vannak közöttük, így a gyűjtemény közvetlen hatása a Hartvik-agendára nem is bizonyítható.¹¹ A pszeudo-izidori változat ugyanis sokkal rövidebb annál a szövegénél, amelyet az Agenda Pontificalis tartalmaz, s ez főképp annak köszönhető, hogy míg a zsinaton hangosan felolvasandó formulás részekre a joggyűjtemény csak utal, addig ezeket az Agenda *in extenso* tartalmazza, sokkal bővebb szöveget hozva létre ezzel. A kánonjoggyűjteményre tehát nem tekinthetünk úgy, mint a kódex szövegének közvetlen forrására.

⁹ Erdő Péter: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés.* Budapest: Szent István Társulat, 1998. 122.

¹⁰ Gerics József: A korai államelmélet érvényesülése István korában. In: *Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Budapest: 1995. 65–70., kül. 68–69. – A Szent István-i egyházszervezés eredetét részben a pszeudo-izidori ideában, pontosabban annak Reimsi Hincmar által továbbhamisított változatában látja Erdő Péter is: Erdő Péter: *Az egyházjog forrásai i. m.* 126. – Az utóbbi években mutatta ki a kutatás, hogy Szent István azon törvénycikkelyeinek forrása – amelyek forrásaként korábban a pseudo-izidori gyűjteményt azonosították – valójában a Collectio Danieliana törvénygyűjtemény. Mikó Gábor: Szent István törvényei és a pszeudo-izidori hamisítványok. *Magyar Könyvszemle* 123, No. 2 (2007): 153–168.

¹¹ Paulus Hinschius: *Decretales pseudo-isidorianae et capitula Angilramni.* Lipcse: Bernhard Tauchnitz, 1863. A törvénygyűjteményben szereplő zsinati ordó: uott: 22–24.

Található-e olyan zsinati rendtartás, amely közelebb áll a kódexben közölt ordóhoz? A magyar kutatók figyelmét eddig elkerülni látszott az a tény, hogy a Monumenta Germaniae Historica egyik kötetében a közelmúltban közzétették a 11. század végéig használt zsinati ordókat, rendszerezték őket, és feltárták a közöttük lévő szövegösszefüggéseket. A kötetben az Agenda Pontificalisban található rendtartás is megtalálható.¹² A mintegy 30, egyedi szövegváltozatú vagy szövegvariáns ordó közül az Agenda Pontificalis két zsinati rendtartással mutatott olyan szövegösszefüggést, amely a közöttük lévő kapcsolatot nyilvánvaló teszi. A Hartvik-agenda ordója a kiadás 5A számú ordójának szövegét követi, amelyet a kiadás 9. számú rendtartásának szövegével bővít helyenként.¹³ A 9-es ordót Reimsben használták a 9–10. században, és egyháztartományi zsinati rendtartásként szolgált.¹⁴ A magyar használatú kódex tartalma és a német területen használatos szöveg közötti kapcsolat egybecseng azzal, amit a magyar egyházszervezés liturgikus kapcsolatairól gondolnak a kutatók.¹⁵

Érdekesebb azonban a szöveg másik forrását megnéznünk, amelyet a Hartvik-agenda a 9-esnél nagyobb mértékben használt, és amelynek szövegét szinte teljes egészében követi. Ez az ordó – a kiadásban a már említett 5A – ugyanis egyetlen példányban maradt fenn, használatának helye is pontosan lokalizálható, és keletkezési ideje is viszonylag pontosan megállapítható. E rendtartás – bár minden bizonnyal szövege már sokkal korábban készen állt és használták is – egyetlen példányban maradt fenn egy 11. századi montecassinói pontificaléban. A szerkönyv a montecassinói apát tulajdona volt, aki utóbb III. Viktor néven rövid időre a pápai trónra is emelkedett (vál. 1086. május, 1087. május–szeptember). Az apát halálának időpontja meghatározza azt is, hogy a pontificale minden bizonnyal a 11. század második felében, de még mindenképpen 1087 – a pápa halála előtt – keletkezett.¹⁶ Mivel a magyar használatú Agenda Pontificalis közvetlenül vagy közvetve használta ezt a rendtartást, a közöttük lévő kapcsolat a Hartvik-agendát is a 11. század végére datálja, ezzel egyszersmind tovább erősítve a kutatók eddigi 11. század végi, 12. század eleji keltezését.

A forrásként szolgáló montecassinói zsinati rendtartásnak van egy sajátossága: maga is két ordó szövegének felhasználásával készült, amelyek közül az egyiket eredetileg egyháztartományi zsinat tartásánál, a másikat pedig egyházmegyei zsinat tartásánál használták, a szöveg kompilátora pedig nem fésülte össze a kétféle ordó közötti el-
lentéteket.¹⁷ Ezt a jellegzetességet a Hartvik-agenda szövege is átvette, valamint a szö-

¹² Herbert Schneider (szerk.): *Die Konzilordines des Früh- und Hochmittelalters. (Monumenta Germaniae Historica. De celebrando concilio.)* Hannover: Hahn, 1996. 373–385.

¹³ Herbert Schneider: *Die Konzilordines i. m.* 373–385.

¹⁴ Herbert Schneider: *Die Konzilordines i. m.* 62. Szövege: 355–365.

¹⁵ Török József szerint a középkori magyarországi liturgia kialakítására konkrét „liturgikus tájegységek” gyakoroltak hatást: Sankt-Gallen, Salzburg – Passau, Mainz – Magdeburg és Regensburg. L. Török József: 11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája i. m. 63.

¹⁶ Herbert Schneider: *Die Konzilordines i. m.* 37–38., szövege: 258–263.

¹⁷ Herbert Schneider: *Die Konzilordines i. m.* 38.

veg forrásául szolgáló másik rendtartás önmagában is egyháztartományi zsinat ordója volt. Az a jellegzetesség tehát, hogy a szöveg hol egyháztartományi, hol egyházmegyei zsinat tartására nézve tartalmaz előírásokat, az Agenda Pontificalisban is megmaradt. Számos alkalommal találunk arra példát a szövegben, hogy a szertartás egy részének végzője az érsek, vagy hogy a celebráns a jelenlévő püspökök közül egy idősebb legyen, vagy éppen, hogy a püspökök ordinációjuk sorrendjében foglaljanak helyet.¹⁸

Az ordók, valamint a liturgikus szövegek hagyományozódási módja miatt természetesen továbbra is reális lehetőség, hogy az Agenda Pontificalis eredetileg egy püspökség vagy egy püspök – Kniewald nézete szerint éppen a győri egyházmegye – számára készült. Azonban tény, hogy a benne található zsinati ordó nem csak, vagy nem elsősorban egyházmegyei zsinaton, hanem egyháztartományi zsinaton volt használható.

Az Agenda Pontificalis tényleges gyakorlati használata már bizonyítást nyert, így az is feltételezhető, hogy a benne foglalt zsinati rendtartást is használták a gyakorlatban a zsinatok tartása alkalmával. Mivel pedig Zágráb minden bizonnyal olyan liturgikus szövegeket használt, mint amelyeket a győri egyházmegye és az esztergomi egyháztartomány is, valószínű, hogy ezeken a területeken is ennek a zsinati ordónak a használata dívott a 11. század végén, a 12. század elején.

Bár Kálmán-korabeli törvény rendelte el évenkénti kétszeri püspöki zsinatok tartását bíraskodási céllal,¹⁹ ezekről a zsinatokról kevés emlékünkn maradt.²⁰ Így annak sincs nyoma, hogy ezeken milyen rendtartást használhattak. Amennyiben ez a Hartvik-agendában is megtalálható ordó volt, úgy ezen formulás szövegek mellett elhangzottak kánonjogi szövegek, valamint Nagy Szent Gergely pápa egy homíliája és egy terjedelmes szövegbetét Gennadius Liber de ecclesiasticis dogmatibus című művéből, amely a niceai zsinat Szentháromsággal kapcsolatos állásfoglalását bővíti ki.

A rendtartás ugyanakkor a zsinat „érdemi” részeivel kapcsolatban nem sok információval szolgál: tudjuk, hogy a zsinat rendelkezett bizonyos szertartások végzésének módjáról, úgy mint a böjtről, az imádkozásról, a keresztelezésről és az alamizsnálkodásról vagy az ördögűzésről, valamint azt is tudjuk, hogy az ordó szerint a zsinaton történt bíraskodás is. Ez az érsek feladata volt általa választott bírótársakkal.

Az Agenda Pontificalisban található zsinati rendtartás három napos zsinattal számol, vannak azonban olyan más ordók, amelyek leírása négy napos zsinatot tartalmaz.²¹ Hogy a korai magyarországi zsinatok három, és nem négy naposak lehettek,

¹⁸ Herbert Schneider: *Die Konzilordines* i. m. 374., 375., 376., 381.

¹⁹ Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest: Szent István Társulat, 1904. 184.

²⁰ Az ezeken a zsinatokon történő bíraskodást a nyugati gót egyháztartományi zsinatok világi bíraskodásához tartotta hasonlóknak Gerics József és Ladányi Erzsébet. L. Gerics József – Ladányi Erzsébet: *A Kálmán-kori szinodális bíraskodás valószínű mintája*. In: Bánrévy Gábor et al. (szerk.): *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére*. Budapest: Osiris Kiadó, 1998. 112–115.

²¹ A pseudo-izidori gyűjteményben hagyományozódott zsinati ordó is négy napos zsinattal számol: Paulus Hinschius: *Decretales* i. m. 22–24.

amellett más források is szólnak. Szentirmai Sándor 1256-ra és 1276-ra is keltezett esztergomi egyházmegyei zsinatokat, amelyeket 3–3 nap hosszúságúra becsült.²²

A 11–12. századi zsinatokon történt egyházi bíraskodásról sem tudunk sokat, a ránk maradt kevés adat azonban nem mond ellent annak, ami az ordóból kiderül. A rendtartás szerint a zsinati bíraskodás az érsek feladata, általa választott bírótársakkal: és valóban, amikor 1134-ben Váradon zsinatot tartottak, az a per – amely Adalbert somogyi ispán és Macilinus zágrábi püspök között támadt a dombrói erdővel kapcsolatban²³ – a jelenlévő Felicián esztergomi érsek előtt forgott, bár jelent volt Walter váradi püspök is. Az oklevél tanúsora pedig a jelen lévő egyházi és világi tanúkat a püspöki ítélkezés „segítőiként” nevezi meg.²⁴

A zsinati liturgia egy mozzanata segítheti az első esztergomi zsinat egyik rendelkezésének értelmezését is, amely előírta, hogy a főesperesek rendelkezzenek egy kánonjogi szövegeket tartalmazó gyűjteménnyel. Ezt a szöveg „breviarium canonum”-ként említi.²⁵ A Hartvik-agenda zsinati ordója szerint számos kánonjogi szöveget celebránsként a főesperesnek kellett felolvasnia a zsinaton.²⁶ Ez magyarázhatja azt is, hogy a főesperesek milyen gyakorlati célokra is használhatták ezt a törvényszövegben említett gyűjteményt.

II.

A középkori Magyarországon keletkezett vagy használt kánonjogi kódexek pusztulásának mértéke rendkívül nagy, így nehéz képet alkotni arról, hogy milyen korai kánonjoggyűjtemények voltak használatban nálunk a 11–12. században. Erdő Péter szerint egy-egy fellelhető töredék alapján mégis nagy valószínűséggel állítható, hogy

²² Alexander Szentirmai: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung* 78 (1961): 266–292., kül. 290.

²³ Adalbert somogyi ispán (1133–1134. k.), Macilinus zágrábi püspök (1131–1137). L. Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 2011. 102., 192.

²⁴ Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. (A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette: Balogh Elemér) Budapest: Püski, 1997. 22.; Ferdinandus Knauz: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Tomus Primus. Ab. a. 979. ad a. 1273*. Esztergom: Buzárovits G., 1874. 85–86.

²⁵ Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények i. m.* 205. Bónis György szerint mivel a törvényszöveg semmi közelebbit nem mond a *breviarium canonum*-ról, ez a Dionysio-Hadriana gyűjteménytől Chartres-i Yvo Decretum-ig bármely korai kánonjogi forrás lehet. Bónis György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 21., Szuromi Szabolcs szerint a főesperesek kézikönyve ebben az időben valószínűleg a Decretum Burchardi Wormatiensis, vagy ennek valamilyen kivonata lehetett. L. Szuromi Szabolcs Anzelm: *Egy XII. századi lelkipásztori „zsebkönyv”*. A National Library of Scotland, Edinburgh Ms. 18. 8. 6. jelzetű kézirat. *Magyar Könyvszemle* 122, No. 4 (2006): 468–478., kül. 468.

²⁶ Schneider: *Die Konzilordines i. m.* 378., 380., 381.

használták a *Collectio Dionysio–Hadrianát* és a *Collectio Pseudo–Isidorianát* is.²⁷ Szuromi Szabolcs az esztergomi zsinatok kánonjainak elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy az 1100-ban tartott első esztergomi zsinaton valószínűleg használták Wormsi Burchardus Decretumát vagy annak valamilyen változatát.²⁸

A Hartvik-agenda három vizsgált ordója közül az egyik – közvetlenül vagy közvetve – szintén egy kánonjogi forrással rendelkezik. A püspöki kiközösítés és a kiközösítés visszavonásának rendjét szabályozó ordó szövege ugyanis megtalálható Worms-i Burchardus Decretumában.²⁹ A húsz könyvből álló Decretum 1008 és 1022 között keletkezett,³⁰ és a tizenegyedik könyvének elején található excommunicációval kapcsolatos rendelkezések szerepelnek némi változtatással és szövegkihagyással az Agenda Pontificalis kiközösítési ordójában is. Az természetesen nem állítható bizonyosan, hogy a Hartvik-agenda kiközösítési rendtartásának szövege egy kánonjogi gyűjteményről való közvetlen másolás útján került a kódexbe, sőt az a valószínű, hogy a szöveget egy liturgikus kódex tartalmazta ebben a formában, és onnan jutott az Agenda Pontificalisba. Ez azonban nem változtat azon, hogy a Burchardus-féle Decretum ezen részletét – a liturgikus szövegekörnyezetnek köszönhetően – ismerhették nálunk a 11. század végén, a 12. század elején.

A Hartvik-agendában lévő szövegváltozat némileg lerövidítette a Decretum szövegét, viszont az átvett részekben szinte szó szerinti egyezést mutat a kánonjogi szöveggel. A szövegpárhuzam jelentőségét növelheti, hogy egy igen terjedelmes részletről van szó, és nem csupán egy rövid kánonjogi reminiscenciáról. Így Szuromi Szabolcs korábbi kutatásainak eredményeit, amelyek szerint a 11. század végén ismerték és használták Magyarországon Burchardus Decretumát, egy további érvvel lehet megalapozni.

Ami a három vizsgált ordó közül a harmadikat illeti, amely az egyes papi rendekhez tartozók degradációjának és restitúciójának rendjét szabályozza, nem sikerült sem kánonjogi, sem egyéb forrására bukkanni. Ez akár azt is jelentheti, hogy ez az ordó egy önállóbb, unikálisabb szövegváltozat, és forrásainak feltárásához elsősorban a liturgia-történeteszek járulhatnak hozzá.³¹

²⁷ Erdő Péter: Kánonjogi kódexek és töredékek Magyarországon. In: Szelestei N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori i. m. 51–61., kül. 62.*

²⁸ Szuromi Szabolcs Anzelm: Az ankyrai zsinat kánonja az első két esztergomi zsinaton. In: Erdő Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről. Kézírtas kódexek, zsinatok, középkori műfajok.* Budapest: Szent István Társulat, 2002. 77–86.; Szabolcs Anzelm Szuromi: Les synodes d'Esztergom et les collections canonique en Hongrie au XIIe siècle. In: Uő (szerk.): *Medieval Canon Law Collections and European ius commune. Középkori kánonjoggyűjtemények és az európai ius commune.* Budapest: Szent István Társulat, 2006. 32–46.

²⁹ L. függelék.

³⁰ Erdő Péter: *Az egyházjog forrásai i. m. 138–139.*

³¹ Az eddigi kutatások szerint – Földváry Miklós szóbeli közlése alapján, amelyet ezúton is köszönök – ez az ordó liturgikus szempontból is unikálisabb a másik két szövegnél.

Összegzés

Az Agenda Pontificalis első három ordójának és forrásainak vizsgálata alapján az alábbi következtetések adódnak:

a) A Hartvik-agenda zsinati ordója szövegösszefüggést mutat egy 11. század második vagy harmadik évtizedéből Itáliából származó zsinati ordóval. Ez a tény egy további érv mellett, hogy az Agenda Pontificalis a 11. század végén került lejegyzésre.

b) Az Agendában található kiközösítési ordó szövege közvetve vagy közvetlenül egy kánonjogi gyűjteményből, a Decretum Burchardiból származik. Ez valószínűsíti, hogy a 11. század végén használták e kánonjoggyűjteményt nálunk.

c) Az Agenda Pontificalist a zágrábi egyházmegyében a gyakorlatban is használták. Amennyiben elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a kódex liturgikus tartalmai hasonlóságot mutatnak azokkal a liturgikus tartalmakkal, amelyeket az esztergomi egyháztartományban és az alája tartozó egyházmegyékben alkalmaztak, úgy elképzelhető, hogy a Hartvik-agendában fennmaradt zsinati ordó és kiközösítési ordó volt az, amelynek formuláit ezeken a területeken a gyakorlatban is használhatták a 11. század végén, 12. század elején.

Függelék

(f. 17v)

Ordo qualiter episcopus excommunicare debet infideles

Episcopus cum excommunicare vel anathematizare aliquem infidelem pro certis et manifestis sceleribus dispositum habet post lectionem evangelii clerum et plebem ita debet alloqui:

Audistis dilectissimi quanta et quam horrenda pravitatis et iniquitatis opera ille, a diabolo instigatus perpetrare non timuerit et quomodo per apostasiam a totius christiane religionis cultu profana mente recesserit.

Decretum Burchardi³² 11. 2

Episcopus cum excommunicare vel anathematizare aliquem pro certis et manifestis sceleribus dispositum habet, post lectionem Evangelii, clerum et plebem ita debet alloqui. [...]

11.4

Item excommunicationis allocutio

Audistis, dilectissimi, quanta et quam horrida prauitatis ac iniquitatis opera. N. a diabolo instigatus perpetrare non timuerit, et quomodo per apostasiam a totius Christianae religionis cultu prophana mente recesserit.

³² Gérard Fransen – Theo Kölzer (szerk.): *Burchard von Worms: Decretorum libri XX*. Ergänztter Neudruck der editio princeps Köln 1548. Aalen: Scientia, 1992. Az idézett szövegrészek: 144–147.

Audistis quemadmodum canonice ad satisfaciendum evocatus sit, sed venire distulerit, quomodo admonitus frequenter, ut respiceret a diaboli laqueis, quibus tenetur adstrictus saluberrimas admonitiones obduratis auribus cordis audire contempserit. Dominus dicit in evangelio de tali contumaci fratre, qui ecclesiasticam renuit corruptionem:

(f. 18r)

Si ecclesiam non audierit, sit tibi, inquit, ethnicus et publicanus, id est iam non computandus inter christianos, sed inter paganos,

quia plerumque unum membrumque putridum totum corpus inficit. Et ideo tam pernicioosa tempestas vel pestis a corpore ecclesie radicitus evellatur.

Tunc archidiaconus progrediens ante ianuam ecclesie vocet eum nominatim ter ita dicendo: catholice fidei pater vocat te ad sanctum synodum.

Canonica instituta et sanctorum patrum exempla sequentes ecclesiarum dei violatores, videlicet raptore, depredatores et homicidas ille in nomine patris et filii et virtute spiritus sancti, necnon auctoritate episcopis per petrum principem apostolorum collata a sancte matris ecclesie sinu segregamus ac perpetue maledictionis anathemate condemnamus. Sintque maledicti in civitate, maledicti in agro, maledicti in horreo, maledicte relique eorum, maledictus fructus ventris eorum, et fructus terre eorum. Maledicti ingredienti et egredientes sint

(f. 18v)

maledicti in domo, veniantque super eos omnes maledictiones, quas dominus

Audistis quemadmodum canonice ad satisfaciendum euocatus sit, sed venire distulerit, quomodo frequenter admonitus ut respiceret a diaboli laqueis quibus tenetur astrictus, saluberrimas admonitiones obduratis auribus cordis audire contempserit. Dominus dicit in Evangelio, de tali contumaci fratre qui ecclesiasticam renuit suscipere correptionem:

Si Ecclesiam non audierit. sit tibi, inquit, sicut ethnicus et publicanus, id est, iam non est computandus inter Christianos, sed inter paganos. [...]

Vna enim ouis morbida, omnem gregem contaminat. Et modicum fermentum totam massam corumpit, et plerumque vnum membrum putridum totum corpus inficit. Et ideo tam pernicioosa pestis a corpore Ecclesie radicitus euellatur.

11.6

Canonica instituta, et sanctorum patrum exempla sequentes, Ecclesiarum Dei violatores, videlicet, raptore, deprædatores, et homicidas. N. in nomine Patris, et Filii et virtute spiritus sancti, necnon auctoritate episcopis per Petrum principem apostolorum diuinitus collata, a sanctae matris Ecclesiae gremio segregamus, ac perpetuae maledictionis anathemate condemnamus. Sintque maledicti in civitate, maledicti in agro, maledictum horreum eorum, et maledicte reliquie illorum, maledictus fructus ventris eorum, et fructus terrae illorum. Maledicti sint ingredienti et maledicti sunt egredientes.

Sintque in domo maledicti, in agro profugi, veniantque super eos omnes illae maledictiones quas Dominus per Moysen in populum diuinæ legis praeuaricatorem se

per Moysen in populum divine legis prevaricatorem se esse missurum intentavit. Sintque anathema maranatha, id est pereant in secundo adventu Domini. Nullus ei christianus ave dicat, nullus presbiter missam celebrare presumat vel sanctam communionem dare. Sepultura asini sepeliantur et inter quilinum sint super faciem terre. Et sicut lucerne de manibus nostris projectae hodie extinguuntur, sic eorum lucerna in aeternum extinguatur: nisi forte resipuerint et ecclesie dei, quam leserunt per emendationem et condignam penitentiam satis fecerint.

esse missurum intentavit, sintque anathema maranatha .i. pereant in secundo aduentu domini. Nullus eis Christianus ave dicat. Nullus presbyter Missam cum eis celebrare pręsumat, vel sanctam communionem dare. Sepultura asini sepeliantur, et in sterquilinum sint super faciem terrae. Et sicut hę lucernę de manibus nostris projectae hodie extinguuntur, sic eorum lucerna in aeternum extinguatur: nisi forte resipuerint, et Ecclesiae Dei quam laeserunt per emendationem et condignam poenitentiam satisfecerint. [...]

11.8

Qualiter episcopus reconciliet vel recipit excommunicatum

Cum aliquis excommunicatus vel anathematizatus penitentia ductus veniam postulat, emendationem promittit, episcopus, qui eum excommunicavit ante ianuas ecclesie et XII presbiteri cum eo hinc et inde circum stare debent, ubi et iam adesse debent illi cui iniuria vel dampnum illatum et ibi secundum leges divi (f. 19r) nas et humanas oportet dampnum commissum emendari aut si iam emendatum est eorum testimonio comprobari. Deinde interroget episcopus, si penitentiam iuxta quod canones precipiunt perpetratis sceleribus suscipere velit. Et si ille ter prostratus veniam postulat, culpam confitetur, penitentiam implorat, de futuris cautelam spondet.

Tunc episcopus adprehensa manu eius dextera eum in ecclesiam introducat et ei communionem et societatem christianam reddat.

Post haec secundum modum culpe penitentiam ei iungeat et litteras per parrochiam dirigat, ut omnes noverint eum

Reconciliatio excommunicati

Cum aliquis excommunicatus, vel anathematizatus, poenitentia ductus veniam postulat, et emendationem promittit, episcopus qui eum excommunicavit, ante ianuas Ecclesiae venire debet, et duodecim presbyteri cum eo, qui eum hinc inde circumstare debent. Vbi etiam adesse debent illi quibus iniuria vel damnum illatum est. Et ibi secundum leges diuinas oportet damnum commissum emendari, aut si iam emendatum est, eorum testimonio comprobari. Deinde interroget episcopus, si poenitentiam iuxta quod canones precipiunt pro perpetratis seleribus suscipere velit. Et si ille terrae prostratus veniam postulat, culpam confitetur, poenitentiam implorat, de futuris cautelam spondet, tunc episcopus septem Psalmos decantet, cum istis precibus. Kirie eleison. Pater noster. [...]

Tunc episcopus, apprehensa manu eius dextera in Ecclesiam eum introducat, et ei communionem et societatem Christianam reddat, et hanc orationem dicat.[...]

Post haec secundum modum culpae poenitentiam ei iniungat, et litteras per parochiam dirigat, vt omnes nouerint

in societate christiana receptum. Aliis etiam
episcopis hoc notum faciat. Nullus episcopus
alterius parrochianum excommunicare
presumat sine conscientia vel consensu
proprii episcopi.

eum in societate Chritiana receptum. Aliis
etiam episcopis hoc notum faciat. Nullus
autem episcopus alterius parrochianum
excommunicare vel reconciliare praesumat
sine conscientia vel consensu proprii
episcopi.

THE HARTVIK AGENDA AND THE CANON LAW

The Agenda Pontificalis is one of the earliest used liturgical codices in Hungary, which may have come into being around the last decades of the 11th century. This study examines what kind of sources and norms the ordos bequeathed in the codex; especially three of them which refer to holding a synod, excommunication, and making rules for degradation and restoration for those people who belong to certain clergies.

As a result of the investigation it can be concluded that the synodical ordo, which can be found in the Agenda Pontificalis, shows a contextual connection with another synodical ordo that may have come into being around the second or the third part of the 11th century in Italia.

Moreover, the ordo of the codex about excommunication is in direct or indirect connection with some paragraphs of the so called Decretum Burchardi (a collection of canons that have originated between 1008 and 1022).

This presumption also supports the argument that the fore-mentioned collection of canons may have been used in the 11th century in Hungary.

Keywords Canon law, liturgical codex, synodical ordo, Decretum Burchardi, Hartvik Agenda

Bencés apátságok társadalmi kapcsolatai a 14–16. századi Magyarországon

Bevezetés

A MAGYAR KIRÁLYSÁG területén legkorábban letelepült nyugati rítusú szerzetes-közösség, a bencés, a koldulórendek megjelenéséig a világiak körében meglehetősen népszerű volt. Korábban a szakirodalom többsége kissé felületesen vizsgálta a szerzetesi közösségek történetét, úgy vélekedve, hogy a monasztikus rendek fejlődésében a 13. század derekától kezdődően már a stagnálás időszaka figyelhető meg, majd idővel ezek a közösségek nagyrészt elsorvadtak, miközben a világiak körében elfoglalt helyüket átvették a megváltozott lelkeségi igényeket jobban kielégítő koldulórendek. A bencés apátságok kapcsán általában kiemelték a kommandátori rendszert, mint ami felgyorsította ezen közösségek hanyatlását, illetve még Tolnai Máté reformját ismertették, de a szerzetesek világi társadalommal való kapcsolatáról már alig emlékeztek meg.¹

A bencés apátságok gazdálkodására vonatkozó adatok gyűjtése során azonban hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a vizsgált oklevelek közvetve vagy közvetlenül megvilágítják a szerzetesek kapcsolatrendszerét is. Ugyanakkor különös, hogy azt a tényt, miszerint az apátságokra vonatkozó források döntő többsége gazdasági jellegű, már

¹ A bencés rendtörténeti sorozat (PRT) hatalmas forrásbázisra támaszkodva ismertette a rend történetét, mivel az oklevelek inkább az egyes apátságok birtokainak történetét világították meg, így a szerzők is csak arra tudtak fókuszálni. Az apátságok „története” – a források jellegéből adódóan – inkább csak az egyes közösségek birtoklástörténetének ismertetésében merült ki, az apátságok társadalmi kapcsolatait pedig csak a különböző perek bemutatása kapcsán említették a szerzők. A bencések történetével később – már csak a politikai helyzet miatt is – inkább csak érintőlegesen, egyes részkérdések tisztázására fókuszálva foglalkozott a szakma. Csóka J. Lajos, bár egyetemes rendtörténetet írt, a hangsúlyt azonban a magyarországi szerzetességre helyezte. Munkájában számos új elemmel gazdagította ismereteinket a hazai bencésekről, de azok társadalmi kapcsolatai nála is inkább a kommandátori rendszerrel összefüggésben kerültek elő. Csóka J. Lajos: *Szent Benedek fiainak világtörténete*. I–II. köt. Budapest: Ecclesia, [1969]. Pannonhalma alapításának ezredik évfordulója alkalmából rendezett kiállítás katalógusa volt a rend következő nagy „vállalkozása”. A katalógusban ugyan egy fejezetet a szerzetesek társadalmi kapcsolatainak szenteltek, azonban ennek tanulmányai csak rendkívül szűk területeket érintenek. Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. I–III. köt. Pannonhalma: Szent Gellért Hittudományi Főiskola, 1996.

igen korán felismerték a bencések múltját feltáró szerzők, ennek ellenére az ezekben az adatokban rejlő ismeretanyagot szinte egyáltalán nem aknázták ki. A pannonhalmi rendtörténeti sorozatban bemutatásra kerülő apátságok története alapvetően nem állt másból, mint a közösségek javainak, jövedelmeinek és birtoklástörténetének ismeretéből. Ezeket többnyire eltérő szisztémával írták meg: vagy térbeli, vagy kronológiai sorrendben. Mivel tehát a sorozat nem egységes koncepció alapján készült, ezért az apátságok közötti hasonlóságok és különbségek alig érzékelhetők. Az egyes monostorok önmagukban, mintegy szigetként állnak előttünk, ezért gazdálkodásukban az esetleges tendenciák, jellegzetességek, illetve az apátságok kapcsolatrendszere alig tapintható ki.

Jelen tanulmányban tehát az eddig átnézett, nagyrészt az apátságok gazdálkodását érintő források alapján vázolom fel a bencés szerzetesek társadalmi kapcsolatait. Vizsgálatom időkeretének egyrészt azért a későközépkort választottam, mert ez az a korszak, amikor a ferences, a domonkos, illetve a pálos rend – a városok fejlődésével párhuzamosan – népszerűségük csúcsára értek, hiszen a megváltozott kegyességi igényeket a hagyományos, kontemplatív életmódot folytató monasztikus szerzetesközösségek már nem tudták kielégíteni. Másrészt pedig ezek az évszázadok a bencés rend hazai történetének egyik kevésbé kutatott időszakához tartoznak.

A birtokos szomszédság

A bencés szerzetesek társadalmi kapcsolatait elsősorban az apátságok gazdasági tevékenysége szabta meg, nem meglepő tehát, hogy a források legnagyobb számban a birtokokkal összefüggésben keletkeztek. Ezekből látható, hogy amikor egy-egy apátság szomszédságba kerül egy birtokos nemessel, az esetek jelentős részében kapcsolatuk nem lesz súrlódásmentes. A birtok határának bizonytalansága, illetve a szomszéd földjének „csábítása” sokszor okozta a felek torzsalkodását, ami gyakran hatalmaskodásokba torkollott. Mivel a források nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre – és mert ezek az ügyletek igencsak hasonlítanak egymásra – az alábbiakban csupán néhány kirívó példát mutatok be az efféle kapcsolatokból.

A rossz szomszédságra klasszikus példa a bái apátság és a bái monostori Töttös család esete. János apát birtokrestaurációs politikájának keretében 1393 januárjában pert kezdett Töttös Lászlóval a Szeremle és Bái monostor birtokok (Bodrog m.) közötti vitatott határ rendezése miatt. A határvita – kisebb megszakításokkal – egészen 1412 áprilisáig eltartott, legalábbis ez ügyben az utolsó, ránk maradt irat ekkor kelt.² Ezt a vitát számos hatalmaskodás és kölcsönös jogsértés kísérte, melynek részben oka

² 1412. április 7.: Zichy VI. 177., ZsO III. 1941. sz. Ekkor a kalocsai káptalan – Zsigmond király parancsára – a földeskü letételére halasztást adott Töttös Lászlónak.

lehetett a vitázó felek személyisége is.³ János apáttól a monostor kormányzását ugyan-is korának egyik legnagyobb pereskedője, Szanai Pál vette át. Pál apát vitapartneri: Töttös László, majd fia, János szintén nagy vitázó hírében álltak: környezetük szinte összes intézményével és birtokosával tartották a haragot. A viták az évek múlásával egyáltalán nem csitultak, sőt, egyre hevesebbé váltak, amit az a tény is jelez, hogy Pál apát nyakába több gyilkosságot is próbált varrni a Töttös család.⁴ Időközben a bátai apátot 1408-ban egy rövid időre kiközösítették és megfosztották javadalmától, de ez a kis közjáték nem befolyásolta a szomszédok kapcsolatát, így a perek is folytatódtak.⁵ Pál apát vérmérsékletét egyébként jól jelzi, hogy amikor Töttös János 1422-ben súlyos vádakkal illette a szerzetesi előljárót, az ártatlanságának bizonyítására párbajra hívta ki vádlóját, de a felek végül soha nem álltak sorompóba.⁶ A legsúlyosabb incidens 1423 júliusában történt, amikor is – Baranya megye szolgabíróinak jelentése szerint – Pál apát rátámadt prediálisaival és familiárisaival (mintegy háromszáz fővel) Töttös János Cseléről hazafelé tartó embereire, ráadásul többeket közülük meg is öltek.⁷ Talán ennél több büntettet már az uralkodói jóindulat sem nézhetett el, ezért Zsigmond király nem állt útjába azon törekvéseknek, amelyek arra irányultak, hogy Pál apátot végleg eltávolítsák az apátság éléről. 1424-ben azt halljuk, hogy az apátot megfosztották javadalmától. Az előljáráról utoljára 1427-ben adtak hírt a források.⁸

Az apát távozásával sajnos a monostorra vonatkozó források is igencsak megritkulanak. Ezekből a történetekből jól látható, hogy a két szomszéd mennyire nem tudta egymás jelenlétét elviselni. Az adatokból kitűnik, hogy a felek kapcsolata alapvetően gazdasági jellegű volt, mégpedig egymás riválisai lehettek. A két nagybirtokos minden bizonnyal hasonló gazdálkodást folytatott, következésképp ugyanazokkal az árukkal,

³ Az esetek nagy száma miatt e tanulmány keretében nem lehet a pereskedés minden részletére kitérni, és szükségtelen is, hiszen Pál apát tevékenységét a közelmúltban Sümegi József már felvázolta: Szanai Gergely fia Pál, bátai apát (1400–1424). *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 30 (2008): 265–279. A viták tárgyát jól illusztrálja a következő sorozat: 1406. december 21-én Töttös László a kalocsai káptalan előtt egyszerre három sérelmét is elpanaszolta. Egyrészt az apát szeremlei jobbágyaival 100 új forint értékű halat halásztatott le egy halastavából, másrészt a bajai vásáron az ő 12 falujából megjelenő jobbágysait Pál apát a szeremlei officialisával és jobbágyaival arra kényszerítette, hogy áruikkal Szeremlébe menjenek, és ezzel neki 300 forint kárt okoztak. Harmadrészt pedig az apát szeremlei officialisával és jobbágyaival kivágatta egy erdejét (ZsO II. 5166–5168. sz.). Megjegyzem, Pál apát panasza is hasonlóak voltak. Így például: ZsO I. 3266. sz., ZsO I. 3238. sz., ZsO II. 1753. sz.

⁴ 1403. május 12.: MOL DL 78 555. – kiad.: Zichy V. 341. – reg.: ZsO II. 2421. sz., Sümegi József: Szanai Gergely fia Pál i. m. 273.; 1420: MOL DL 79 608. kiad.: Zichy VI. 608. – reg.: ZsO VII. 1753. sz.; 1423: MOL DL 79 824. – reg.: ZsO X. 436. sz.

⁵ Sümegi József: Szanai Gergely fia Pál i. m. 269.

⁶ MOL DL 79 733. – reg.: ZsO IX. 498. sz.

⁷ Az 1423. július 19-i rajtaütésen Pál apát rokona, Szanai Gergely zsembéci várnagy is ott volt. Zichy VIII. 100–104.; PRT XII/B. 125.; Sümegi József: Szanai Gergely fia Pál i. m. 275.

⁸ Sümegi József: Szanai Gergely fia Pál i. m. 275. Sajnos a források semmiféle támpontot nem adnak arra, hogy mi állhatott Pál apát elmozdításának hátterében.

ugyanazon a – szűknek bizonyuló – piacon próbált minél nagyobb befolyásra szert tenni, amit csak a másik fél kárára érhetett el. Ez látszik abból a tendenciából is, hogy az egymás ellen a különböző fórumokon benyújtott panaszokat nagyrészt a különféle árucikkek szánt javak (gabona, élőállat, bor, fa, megrakott szekér) elvétele miatt tették meg, aminek közvetlen kárvallottai és egyben szenvedő alanyai a megtámadott földesúr jobbágjai voltak.⁹ Arányaiban jóval kevesebb panasz érkezett a birtokok elfoglalása, illetve jogellenes használata miatt. Bár nehéz megítélni, hogy azok a vádak, amelyek Pál apát gyilkosságait, illetve azok elkövetésére való buzdításait ecsetelték, mennyi valóságallappal rendelkeztek, úgy vélem, hogy Töttös László, majd fia János is tisztában lehetett azzal, hogy az ilyen vádak voltak a legalkalmasabbak arra, hogy egy egyházi személyt ellehetetlenítsenek mind a politikai, mind a gazdasági, mind pedig az egyházi életben. Hozzáteve természetesen, hogy Pál apát valóban nem mindennapi szerzetesi előljáró volt.

Ha pereit és kihágásait nézzük, a bátai előljáróhoz csak a pécsváradi apát, Cseményi Szilveszter fia, Imre volt fogható. A megyei előkelő birtokos családból származó apát 1391-ben pápai rezerváció útján került Pécsvárad élére. Kormányzása idején a panonhalmi apátság kommandátorait váltogatta, és a garamszentbenedeki monostor is hasonló időszakot élt át. Ezért történhetett, hogy 1399-ben János bátai apáttal együtt intézkedett rendi ügyben. 1404-ben azonban az egész „rend” előjárójaként említették Imre apátot.¹⁰ Az apátság több pápai oklevelének megerősítésén, valamint egy pápai megbízáson kívül Imre apát pereivel írta be magát a történelembe, amelyeket – bátai kollégájával ellentétben – nem csak egy családdal vívott. 1394-ben zselici Vesszős Tamással állt perben, és amilyen hamar összeütközésbe került Alsáni Bálint pécsi bíboros püspökkel, olyan gyorsan vége is lett pereskedésüknek.¹¹ Rajtuk kívül alapvetően a szomszédos birtokos nemesekkel volt az apátnak összeütközése, de három „nagy hal” is akadt a Kórógyiak, bátmonostori Töttös László és Garai Miklós nádor személyében. A fentebb már említett Töttös László a pécsváradi apátot 1400 februárjában azért panaszolta be, mert – állítása szerint – annak emberei egy majsai jobbágytól száz

⁹ Éppúgy a piac bővítése lehetett azoknak a vádaknak a hátterében, amikor azt halljuk, hogy az apát Töttös János jobbágyait a saját piacáról hatalmasul „elszállította”, arra kényszerítve őket, hogy az apátság vásárán árussítsák termékeiket (1406. december 21.: ZsO II. 5167. sz.).

¹⁰ „fratris Emerici, abbatis monasterii Pechwaradiensis, totius Ordinis Sancti Benedicti hoc in regno Ungarie constituti praesidentis principalis” – Mon. Vat. Ser. I. Tom. IV. 596. Idézi: PRT XII/B. 23.

¹¹ PRT XII/B. 23.; Zichy IV. 547. – 1397-ben Imre apát többször is panaszolta a hatóságok előtt, hogy Bálint püspök emberei az apátsági jobbágyokat zaklatták, megverték, kifosztották, és két ízben meglehetősen nagy mennyiségű szénát is eltulajdonítottak. 1397. július 8.: ZsO I. 4866. sz.; 1397. augusztus 21.: ZsO I. 4943. sz.; 1397. augusztus 22.: ZsO I. 4944. sz.; 1397. szeptember 15.: ZsO I. 4970. sz.; 1397. október 5.: ZsO I. 5001. sz. – A következő évben azonban a lehető legnagyobb volt az egyetértés a felek között. 1398-ban ugyanis a nyúlzigeti apácák amiatt tettek panaszt, hogy a pécsváradi konvent Bálint püspök iránti kedvezésből visszatartott egy királyi parancsot, mellyel az apácák Sárlos birtokukat akarták a pécsi püspök kezéből visszaszerezni. 1398. január 15.: MOL DL 25 161. – reg.: ZsO I. 5158. sz.

aranyforint értékben gabonát, bort, üres hordókat és kendert vettek el.¹² Vitájukat fogott bíró útján próbálták rendezni, ami talán sikerült is. Ugyanezen év decemberében azonban arról értesülünk, hogy Imre apát Nadojcsa birtokáról (Baranya m.) Töttös László Majsza birtokára költöző jobbágjától annak szőlőjét és egyéb javait is lefoglalta. A per ekkor megegyezéssel zárult, ugyanis az apát visszaadta a jobbágnak a szőlőt, Lászlóval pedig megállapodott abban, hogy az egymás ellen elkövetett hatalmaskodásokat meg nem történné nyilvánítják.¹³ Töttös Lászlónak jól jött a kibékülés, mivel időközben a bátai apáttal egyre hevesebb vitákba keveredett. A békés megegyezés ellenére mégiscsak gondok adódtak, hiszen 1403-ban arról olvashatunk, hogy IX. Bonifác pápa engedélyt adott Imre apátnak, hogy gyóntatója feloldozhassa, minden bizonynyal az elkövetett hatalmaskodások következményei alól.¹⁴ Bár 1402 után több olyan per nem ismert, amelyben Imre apát lenne a kezdeményező fél, mégis különös, hogy 1409-ben Zsigmond király megengedte Sáfár Tamásnak, az apát sáfárának, hogy urával szabadon közlekedhet. Ezek szerint Imre apátnak volt félnivalója.¹⁵ Még ugyanebben az évben az apát saját, örökölt családi birtokait átadta Garai Miklós nádor fiainak, Miklósnak és Jánosnak. Egyrészt, mert kegyelmet jártak ki számára és birtokaira Zsigmond királynál, másrészt, mert 25 000 (!) aranyforintot adtak neki, hogy azzal Rómában beneficiumát visszaszerezze. Sajnos azt nem tudni, hogy Zsigmond király haragját pontosan mivel váltotta ki. Annyi bizonyos, hogy amellett a szomszédokkal vívott csepetéje eltörpült. Mindenesetre Garai Miklós – azaz a jötevője – ellen Matucsina birtok miatt pert kezdeményezett, amikor ugyanis Miklóst oda be akarták iktatni, Imre apát ellentmondott.¹⁶ 1410-ben XXIII. János ellenpápa *Johannes de Bondeumontibus* helyezte Pécsvárad élére, egyúttal Imre apátot „bűnei miatt” megfosztotta az apátság kormányzásától és igazgatásától.¹⁷ Cseményi Imre 1411-ben már nem volt az élők sorában, ugyanis ekkor már hagyatékáról intézkedtek.¹⁸

Imre pécsváradai apát – hasonlóan a bátai apáthoz – meglehetősen sokat pereskedett, ugyanakkor a vitapartnerrei nem mutatnak olyan egyhangúságot. Jellemzően szomszédaival került összetűzésbe, és gyakran maga az apát volt a kezdeményező fél. Per tárgyát képezhette szántóföld, mezőgazdasági termék, de ezek nem voltak olyan nagy tételek, mint amelyek miatt a bátai apát vitázott. Imre apát „vesztét” minden bizonynyal nem pereskedései okozták – hiszen azok 1402 után elcsitulni látszottak –, hanem talán olyan „rossz társaságba” keveredett, ami miatt végül az uralkodóval ke-

¹² 1400. február 27.: Zichy V. 166.; ZsO II. 113. sz.

¹³ 1400. október 7.: MOL DL 78 395. – kiad.: Zichy V. 212. – reg.: ZsO II. 536. sz. 1400. december 4.: MOL DL 87 678. – reg.: ZsO II. 674. sz.

¹⁴ 1403. május 9.: Mon. Vat I/4. 527.; ZsO II. 2414. sz.

¹⁵ MOL DL 78 867. – kiad.: Zichy V. 569. – reg.: ZsO II. 6532. sz.

¹⁶ 1409: MOL DL 32 262. – reg.: ZsO II. 7246. sz.

¹⁷ 1410. szeptember 12.: ZsO II. 7915. sz.

¹⁸ 1411. március 9.: MOL DL 78 994. – reg.: ZsO III. 223. sz.

rült ellentétbe. A pécsváradi apát, bár kormányzásának elején még az egész „rendet” képviselte, mégis azt látjuk, hogy saját apátságának horizontján túl nemigen tekintett.

Röviden érdemes kitérni a garamszentbenedeki konventre is. Az apát részben a birtokok megtartása érdekében „tartotta” határosaival a kapcsolatot. A határok tisztázatlansága, illetve a szomszédok foglalásai sok feladatot róttak nemcsak az apátra, hanem a szerzetesekre is. A mindennapok világába kalauzol el az alábbi két eset. Amikor Jakab és Miklós szerzetesek 1411 nyarán Goloh birtok (Bars m.) apátsági részére mentek, hogy megsejleljék a vetést, ott találták gimesi Forgács Miklós golohi jobbágynak lovát. Az éppen ott tartózkodó Forgács Miklósnak meg akarták mondani, hogy az apátsági részből tiltsa ki jobbágysait és a lovat, de az embereivel fegyveresen rájuk tört. Miklós szerzetesnek sikerült elmenekülnie, de Jakab már nem volt ilyen szerencsés, őt sebesülten Forgács Miklós Vörösvár nevű birtokára (Bars m.) vitték. Forgács Miklós előbb egy nyugtató levelet akart kicsikarni a szerzetestől, ám miután ő ezt megtagadta, átadta foglyát a barsi ispánnak azzal, hogy a szerzetest „rablás közben tetten érte” (*in perpetratione latrocinii reprehendisset*). Mivel semmiféle bizonyítéka nem volt, az ügy magasabb fórumok elé került. Végül Borbála királyné megparancsolta, hogy Miklós bocsássa szabadon a szerzetest, amit az minden bizonnyal meg is tett.¹⁹ A történetből jól látszik, hogy egy-egy vitatott birtok mit ki nem vált a haragosokból. Forgács eljárása annyiban különös, hogy a család az apátsággal egyébként bérleti szerződéses viszonyban is állt. Ráadásul a hatalmaskodó Miklós ez év októberében – tehát néhány hónappal az incidens után – a monostor két birtokrészét is bérbe vette.²⁰

A Kistapolcsányi család Bars megye jómódú, középbirtokosi rétegéhez tartozott, kapcsolatuk a garamszentbenedeki apátsággal meglehetősen rossz volt. Eleinte Malonyán birtok miatt volt nézeteltérésük,²¹ ám az igazi vitát Valkóc (Bars m.) birtoklása váltotta ki. A szerzetesek itt már 1327 előtt földeket birtokoltak, de voltak itt birtokrészeik a Kistapolcsányiaknak is. 1422 decemberében Kistapolcsányi Gyula a maga, testvére és atyafiai nevében amiatt tiltakozott, hogy Miklós apát magát és egyházát Valkóc birtokba bevezettette. Elképzelhető, hogy a szerzetesek valóban nagyobb részt vallottak magukénak, mint ami ténylegesen megillette őket. Mindenesetre – bár Malonyán birtok miatt továbbra is per állt fenn köztük – Gyula testvérével, Benedekkel és fegyvereseivel 1423 márciusában felkereste Miklós apátot székhelyén, Szentbenedeken. Ott fennhangon, hogy mindenki hallja, kiáltozták: ha a szerzetesek Valkóc birtokot továbbra is használják, oda magukat bevezettetik, akkor őket vagy jobbágyaikat, bárhol is találják meg, rút halállal megölik. Mindezeket túl a Kistapolcsányiak megtiltották saját jobbágyaiknak, hogy az apátnak és a szerzetesek-

¹⁹ MOL DF 205 777. – reg.: ZsO III. 598. sz.

²⁰ MOL DL 58 851. – reg.: ZsO III. 1108. sz. (küklői birtokrész), MOL DL 58 850. – reg.: ZsO III. 1107. sz. (bellegi birtokrész).

²¹ 1421. március. 18-án a zabori konvent Miklós apát ellenében megidézte Kistapolcsányi Gergelyt a Malonyán birtokrész határjárásakor tett ellentmondása miatt. MOL DF 235 739. – reg.: ZsO VIII. 312. sz.

nek szolgáljanak vagy engedelmeskedjenek.²² A fenyegetőzés feltehetőleg nem ért célt, hiszen az apátság továbbra is birtokos maradt a vitás Valkócon.²³ A családdal vívott perek, úgy vélem, meglehetősen tipikusak, nemcsak a garamszentbenedeki apátság, de a többi monostor életében is. Ugyanakkor az is jellemzőnek mondható, hogy a peres felek kapcsolata nem merült ki minden esetben a másik fél birtokának elfoglalásában, illetve elpusztításában. Esetenként megfigyelhető, hogy a perek szünetében (esetleg az előtt vagy után) az apátság bizonyos pénzüsszeggel kisegítette, vagy szívességet tett vitapartnerének. Hasonlóan cselekedett 1406-ban a garamszentbenedeki konvent, ekkor ugyanis a Kistapolcsányi család elismerte, hogy az apátság *conservatoriumában* – megőrzés miatt – elhelyezett pénzüket visszakapták.²⁴

Szintén megfigyelhető, hogy a szerzetesek birtokszomszédjaikkal bizonyos üzleti kapcsolatba léptek, hiszen eddigi kutatásaim eredményeképpen kétszáznál is több olyan szerződést vagy annak említését ismerem, amelyben bencés apátság valamely birtokát, ingatlanát, vagy jövedelmét bizonyos időre bérbe adta. Mint oly sokszor, ezek a vállalkozások sem voltak minden esetben zökkenőmentesek, de a számuk alapján megkockáztatható, hogy amennyiben az ügyletek veszteségesek lettek volna, akkor a szerzetesek nem vágtak volna bele.

Röviden összefoglalva elmondható, hogy a szerzetesek a szomszédjaikkal gyakran vívtak pereket, melyeket kölcsönös hatalmaskodások tarkítottak. A viták többnyire a birtokok tulajdonlása, illetve a határok tisztázatlansága miatt robbantak ki, ugyanakkor az azonos gazdálkodási mód és ezáltal a termékek piacra juttatása, illetve már maga a „piacszerzés” is sok esetben okozta a felek összetűzését. Az oklevelek ugyanakkor meglehetősen egyoldalú képet rajzolnak, hiszen nagyrészt peres iratok maradtak fenn, így szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy már a középkorban is a rossz hír volt a „hír”.

Városi polgárság

Ezzel a társadalmi réteggel viszonylag kevés apátság került közelebbi ismertségbe: jellemző módon azok a közösségek, melyeknek volt városi jövedelmük, illetve ingatlanuk.

A pannonhalmi apátság a pozsonyi polgárokkal a szerzetesek pozsonyi vámrésze miatt konfrontálódott. Az ügyet a jövedelem bérbeadásával sikerült rendezni, így 1330 és a 15. század között előbb a pozsonyi bíró, majd az ottani polgárok váltak az apátság bérlőjévé.²⁵

²² 1423. március. 26.: MOL DF 235 784. – reg.: ZsO X. 322. sz.

²³ Knauz Nándor: *A Garan-melletti szentbenedeki apátság: a templom felszentelésének emlékére*. Budapest: Esztergomi Főkáptalan, 1890. 230–231.

²⁴ 1406. május 17.: MOL DL 9207. – reg.: ZsO II. 4732. sz.

²⁵ 1330k.: PRT II. 101.; 1350.: PRT II. 104.; 1356.: PRT II. 150. sz.; 1391 előtt: PRT II. 214.; 1449.: PRT III. 218.

Hasonló kép tárul elénk a bakonybéli apátság báti vámjá esetében is, amelyet az 1380-as évek és 1435 között előbb a báti bíró, majd Bát mezőváros (Hont m.) bérelt. Az egyes apátságok a városi malmaikat is gyakran a polgárok kezelésébe engedték át. Így tett például a pécsváradi apátság 1349-ben,²⁶ és a somogyvári konvent 1411-ben.²⁷ A garamszentbenedeki apátság újbányai malmait és malomhelyeit szintén a helyi polgárok vették bérbe. Fizetési kötelezettségüknek azonban éppoly hanyagul tettek eleget, akárcsak egy renitens szomszéd, és emiatt Szigfrid apátnak sokszor kellett az uralkodó közbenjárását kérnie. Ugyanakkor a 15. század második felében a bakabányai apátsági malom bérlete zökkenőmentes lehetett – legalábbis nem rendelkezünk olyan adattal, amely ennek az ellenkezőjét bizonyítaná. A garamszentbenedeki apátság egyébként nemcsak malmait, de városi ingatlanait és bizonyos földbirtokait is bérbe adta a polgároknak.²⁸

A kolozsmonostori apátság Kolozsvárhoz való közelsége miatt az „átlagosnál” intenzívebb kapcsolatban állt a polgárokkal. Egyrészt malmokat tartottak fenn közösen, illetve adott bérbe az apátság,²⁹ másrészt a monostori Kőmál-hegy szőlőinek művelői is részben Kolozsvár lakosságából kerültek ki.

1412 augusztusában egy különös tartalmú oklevél hagyta el Zsigmond király cancelláriáját. Ebben az uralkodó Henrik kolozsmonostori apát panaszára megtiltotta Stibor vajdának, hogy bárkinek a kérésére Henrik apátot az elődei által felhalmozott adósságok, kihágások és kártételek miatt zaklassa, perbe vonja vagy megbírságotolja. Ezért meghagyta a vajdának, hogy ha Pál apát, vagy annak elődei okozta tartozások vagy más kártételek miatt valamilyen keresete volna, azt ne Henriken és az apátságon, hanem Pál apát és más apátok örökösein keresse, akikre birtokaik szálltak.³⁰ A levélből

²⁶ 1349. március 16.: Pécsváradi Kelemen fia Gergelynek és örököseinek évi 20 báni dénár cenzusért a pécsváradi apátság bérbe adta a városban található, Nyivegre vezető út mentén álló üres malomhelyet. MOL DL 3683. – kiad.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár.* I–VII. köt. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1878–1920. V. 138. sz.

²⁷ 1411: MOL DL 9788. – reg.: ZsO III. 475. sz.

²⁸ A garamszentbenedeki apátság bérleti szerződéseit – így a malombérleti ügyeket is – már bemutattam a 2010 októberében Budapesten és Piliscsabán megrendezett bencés rendtörténeti konferencián. Előadásom anyaga konferencia tanulmánykötetében megjelenés alatt áll, ezért itt nem tartom szükségesnek a téma bővebb kifejtését. A garamszentbenedeki apátság Árpád- és Anjou-kori történetét legutóbb Keglevich Kristóf dolgozta fel doktori disszertációjában. A szerzetesek bérleti ügyeit – a 15. század első éveivel bezárólag – ő is tárgyalta: *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban.* Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest: ELTE BTK, 2010.

²⁹ 1414. május 1.: MOL DL 36 403. – reg.: ZsO IV. 1930. sz.; 1415-ben pedig Kolozsvár hatósága egyezett meg az apátsággal a város malmainak gátjáról (ZsO V. 1074. sz.); KmJkv 24. sz. A kolozsvári malomhelyeken és malmokon kívül az apátság más birtokokon, így például Kolozsmonostoron, Egeresen, Jegenyén és Bogártelkén is rendelkezett malmokkal.

³⁰ 1412. augusztus 12.: „...id non contra ipsum dominum Henricum abbatem et dictum monasterium scilicet super successores ipsius condam domini Pauli vel aliarum abbatiarum in quos bona sua

kiderül, hogy az említett előjáró valamiféle üzleti kapcsolatban állt Kolozsvár polgáraival, és úgy távozott az élők sorából, hogy tartozásait nem rendezte. Két évvel később Nadabi László erdélyi alvajda ítéletleveléből többet is megtudhatunk Pál apát ügyleteiről.³¹ Ekkor ugyanis Sephel Mihály szabó Mun Miklós volt kolozsvári bíró nevében előadta a néhai Pál apáttal szemben támasztott követelését, a lajstromból látszik, hogy az előjáró nem volt túlzottan megbízható üzlettárs. A bíró bort, illetve nagyobb összegű készpénzt kölcsönzött az apátnak, azonban legnagyobb veszteségét a közösen birtokolt és fenntartott apáthidai malmon szenvedte el. A kolozsvári bíró, úgy tűnik, vagy nem volt dörzsölt, vagy túlzottan nagy hitelt adott Pál apát szavának, mindenestre kapcsolatuk következtében Miklós legalább 840 forint kárt könyvelhetett el magának. Pál apát utódja, Henrik továbbra is a póruł járt bíróhoz fordult. Henrik apát ugyanis egy ízben úgy vállalta el egy nagyobb összeg kifizetését, hogy arra nem volt meg a fedezete. Miklós bíró kezességet vállalt az apátért, mivel azonban Henrik nem teljesítette felajánlását, Miklósnak kellett állnia a számlát. Ezek után a kolozsvári bíró joggal követelte vissza pénzét, mire válaszul Henrik apát felmutatta az alvajda előtt Zsigmond király oltalomlevelét, így Nadabi László az ügyben – az utolsó követelés kivételével – nem mert ítéletet hozni. Az ügy folytatása – azaz, hogy Miklós valaha is kapott-e elégtételt – sajnos nem ismert.

Forrásaink azt tanúsítják, hogy a szerzetesek a városi polgárokkal elsősorban bérleti viszonyban álltak, tehát a polgárok a szerzetesek városi ingatlanait és jövedelmeit vették kezelésükbe. Ugyanakkor elvéve olyan adatunk is van, amely mutatja, hogy a felek közvetlen gazdasági kapcsolatban álltak.³² Miklós bíró és Pál apát ügylete pedig jól illusztrálja, hogy a szerzetesek és a polgárok olykor üzlettársakká is válhattak.

Zálogügyletek, kölcsönök nyújtása

A zálogkölcsönt nyújtó apátságok köre viszonylag szűk, a „szolgáltatást” igénybe vevő világiak ellenben meglehetősen széles társadalmi réteget alkotnak, hiszen anyagilag bárki megszorulhatott. Éppen ezért néhány példával illusztrálom, hogy kik fordultak a bencés apátságokhoz – vagy bencés apátokhoz – kölcsönért.

dumtaxat et non dicti monasterii existat devoluta legitime persequantur...” – MOL DF 243 929.; egykorú másolata: MOL DL 58 884. – reg.: ZsO III. 2539. sz.

³¹ 1414. január 28.: MOL DF 243 929. – reg.: ZsO IV. 1632. sz. Mivel az oklevélen az évszámot bizonytalanul lehet olvasni, az okmánytár szerkesztői az 1415. évre is behelyezték a regesztát: ZsO V. 143. sz.

³² 1417-ben említették egy perben, hogy az apátság officialisától a kolozsváriak fát vásároltak (MOL DF 275 230. – kiad.: Fejér X/5. 775. – reg.: ZsO VI. 590. sz.). Ugyanebben az évben pedig arról panaszkodtak a szerzetesek, hogy Papfalvai László és Gyerőmonostori László familiárisaikkal megtámadták a Kolozsvár városban éppen élelmiszereket beszerző Bálint és Lőrinc jobbágyokat, akiket félholtra vertek (MOL DF 275 231. – reg.: ZsO VI. 661. sz.).

A nemesség módosabb és befolyásosabb rétegét képviselte az alsólendvai Bánfi család. Rádi Ferenc kapornaki apátot és két unokatestvérét 1413-ban a zalai konvent beiktatta alsólendvai Miklós bán fiának, Lászlónak a Zala megyei Bánújfalu és Magyarrokolyán birtokukban levő részeibe, melyek őket zálogjogon illették. Az ügyletről több részletet tudunk meg János bán fia, István panaszából, aki 1415-ben azt kifogásolta, hogy néhai unokatestvére, László fia, Zsigmond a birtokrészeit – melyek jog szerint Istvánt illették volna – értéküknél nagyobb összegért zálogosította el a kapornaki apátnak. Ezért István magának követelte a birtokrészeket, és arra szólította fel az apátot, hogy csak akkora összeget vegyen fel, amennyit a birtokok valóban érnek.³³ Szerencsés módon az ügylet végét is ismerjük, hiszen 1422-ben Ferenc apát a zalai konvent előtt elismerte, hogy István bán özvegye és fiai nevében Gosztolyai Balázs és két társa kiváltották tőle, illetve unokatestvéreitől a néhai Zsigmond által száz forintért elzálogosított birtokrészeket.³⁴ Bár ebben az ügyben az apát „magánemberként” járt el, tudjuk, hogy a kapornaki szerzetesektől nem állt távol a zálogtevékenység. Korábban a szentgotthárdi ciszterciek Almás birtokát vették zálogba, melyet 1389-ben János esztergomi érsek váltott ki kétszáz aranyforintért az apáttól.³⁵

A kapornaki apáthoz hasonlóan a széplaki előjáró, Azari Mihály is inkább magánemberként és családtagként vett zálogba birtokot. Azari Péter fia, Mihály 120 forintot vett kölcsön, és ezért lekötötte Azar, Felsőruszka és Raszino birtokokon (Zemplén m.) lévő részeit rokonainak, Mihály apátnak, Cselei Jakabnak és társaiknak. Az ügyből végül vita lett, mert a zálogba adó Mihály megvádolta a zálogba vevő Mihályt, hogy a birtokrészeket lefoglalta, és úgy használja, mintha azok az övéi volnának, és egyéb károkat is okozott állatállományában.³⁶ Mihály széplaki apátnak mindenesetre elegendő kihelyezhető tőkéje volt, 1414-ben ugyanis társaival, Pelejte Jánossal, Lasztóci Sebestyénnel és fiával együtt tiltotta Nagyazari Osvátot, hogy Pelejte és Nagyazar birtokokon korábban nekik zálogba adott részeket eladja.³⁷

A garamszentbenedeki apátság a 15. század második felében tűnt ki meglehetősen nagyszámú pénzkölcsönzési, illetve zálogba vételi ügyletével. Ügyfeleik döntő több-

³³ 1413. szeptember 5.: MOL DL 10 111. – reg.: ZsO IV. 1052. sz., 1415. november 21.: MOL DL 10 401. – reg.: ZsO V. 1256. sz.

³⁴ 1422. március 25.: MOL DL 10 443. – reg.: ZsO IX. 335. sz.

³⁵ 1389. november 11.: MOL DL 36 462. – reg.: ZsO I. 1205. sz. Az esetet nem említi: Hervay F. Levente: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) Roma: Editiones Cistercienses, 1984. Kapornak egyébként még a 16. században is folytatott pénzkölcsönzési tevékenységet: az 1508. évi bencés vizitáció alkalmával a látogató apátok rosszállóan jegyezték fel, hogy az apát – kamatra (!) – pénzt kölcsönzött: PRT III. 162. sz.

³⁶ 1412. május 3.: MOL DL 31 410. – reg.: ZsO III. 2066. sz. PRT XII/B. 373. Az ügy még 1421-ben is napirenden volt (ZsO VIII. 1058. sz.), de az 1430-as években már István apát vitte tovább a pert (MOL DL 31 483.). Ebből az adatból látszik egyébként, hogy a zálogos rész Mihály apát halála után a monostorára szállt.

³⁷ 1414. november 2.: MOL DL 69 775. – reg.: ZsO IV. 2636. sz.

ségben a környékbeli elszegényedett kis- és középbirtokos nemesek voltak, akik egy-egy zálogba adott birtokuk kiváltása érdekében fordultak az apátsághoz készpénzéért. Miután az elzálogosított birtokra felvett kölcsönt már nem tudták visszafizetni a hitelező apátságnak, az immár fedezetté vált birtokot lelki üdvükért a konventre hagyták. A 16. században egyébként újbányai polgárok is fordultak az apátsághoz hitelnyújtás reményében, de a bakonybéli apátság kapcsán is maradt fenn pénzkölcsönzésről adat.³⁸

A kolozsmonostori apátság zálogügyleteire vonatkozó adataink szintén a 15. század második felétől kezdve szaporodnak meg. A Bátori család a módosabb réteget képviselte, akik a Fejérd birtokban (Kolozs m.) lévő öröklött részüket 270 forintért egy év időtartamra vetették zálogba.³⁹ Az ügyfelek között két kisbirtokos nemes is megjelent, ők azonban jóval kisebb összeget kaptak, jöllehet, birtokaik is kevesebbet értek.⁴⁰ Efféle ügyletek kapcsán polgárok is megjelentek. A források alapján úgy vélem, ők nem magával a konventtel, inkább annak valamely tagjával álltak személyes kapcsolatban.⁴¹ Az apátsággal kapcsolatban nemcsak zálogügyleteket, hanem pénzkölcsönzési tranzakciókat is ismerünk. Broda Miklós feltehetően azért került irregularitás alá, mert egy „tehetős” (*proprietarius*) szerzetesét, aki pénzből az intő figyelmeztetések ellenére többször adott kamatra kölcsönt világiak számára, engedetlensége miatt elzáratta, de az a „tisztos őrizet” alatt hirtelen elhalálozott.⁴² Az említett egyházakon kívül zálogügyleteket bonyolított még környékének birtokosaival a somogyvári és a murakeresztúri apát is, Pál bátai apátot pedig egy ízben zálogba vételtől tiltották el.⁴³

Megjegyzendő egyébként, hogy az apátságok is zálogosítottak el birtokot, illetve vettek fel pénzkölcsönt. Ilyen tranzakciót ismerünk például a bulcsi, csatári,

³⁸ Mivel a garamszentbenedeki apátság efféle ügyleteit feldolgoztam, ezért e helyen nem térek ki részletesen azok ismertetésére. Szabó Noémi Gyöngyvér: Monasztikus férfikolostorok társadalmi kapcsolatai a 15–16. században a végrendeletek tükrében. *Századok* 143, No. 2 (2009): 451–466.

³⁹ MOL DL 36 394, 13–14. no. 1. – reg.: KmJkv 1665. sz. A zálogbirtokot az apát Miklós küiküllői főesperesnek, gyulafehérvári kanonoknak és testvéreinek adta tovább zálogba (MOL DL 36 394. p. 12–13. no. 3. – reg.: KmJkv 1861. sz.).

⁴⁰ Kecseti István fia Péter és felesége 1450-ben Szentmártonmacskása, más néven Botosmacskása birtokban levő (Doboka m.) három lakott és egy néptelen jobbágytelküket 32 forintért (MOL DL 36 407. 103. no. 1. – reg.: KmJkv 906. sz.), Patai Dezső Antal 1459-ben kóródi (Kolozs m.) teljes birtokrészét 16 forintért adta zálogba (MOL DL 36 392. 33. no. 1. – reg.: KmJkv 1335. sz.).

⁴¹ 1497: MOL DL 36 403, p. 192. no. 1. – reg.: KmJkv 3032. sz.; 1555: KmJkv 5428. sz.

⁴² 1328. március 11.: MOL DF 278 932. – kiad.: Fejér VIII/2. 373–375. (tévesen 1322-re keltezve). – reg.: Erd. Okm. II. 613. sz. (a korábbi kiadások adataival)

⁴³ A somogyvári apát 1470 előtt Marcali (Dénes fia) Bánfi István somogyvári és számárkúti félvámjait vette zálogba (MOL DL 17 051.). Murakeresztúr előljárója, Dénes apát 1474-ben többedmagával vette zálogba 166 forintért Pathi Therek László fiaitól azok sávolyi, tikosi és fenyődi (Somogy m.) részeit (MOL DL 17 550.). A bátai apátot, Bólyi Gergelyt és Töttösi Jánost Gesztei János fiainak Geszte birtokon (Baranya m.) levő részeinek zálogba vételétől tiltották el (MOL DL 70 012. – reg.: ZsO IV. 1022. sz.).

kapornaki, lekéri és a kolozsmonostori apátság kapcsán.⁴⁴ Tamás somogyvári apát 12 forintot vett kölcsön Derencsényi Székely Péter özvegyétől, Katalintól, de az összeg visszafizetését már nem siette el, így az özvegy csak a követelését tudta a szerdahelyi pálosokra hagyni.⁴⁵

A rendelkezésünkre álló adatokból tehát egyértelműen kitűnik, hogy ezen ügyletek révén a bencés szerzetesek ilyen, részben üzleti, részben „szociális” kapcsolatokat is ápoltak. Az ügyfelek köre nagyrészt a középbirtokosok köréből került ki, azonban a módosabb és befolyásosabb réteg is képviseltette magát. Ez talán nem meglepő, a földbirtokos nemes vagyona alapvetően a földjében volt, így készpénztartalékkal csak korlátozott mértékben rendelkezett.⁴⁶ Mivel a földbirtokokon kívül az apátságoknak más forrásból is keletkeztek bevételei, ezért ők könnyebben helyezhettek ki készpénzt. Az adatokból az is látszik, hogy ezek a közösségek is megszorulhattak, ekkor pedig az apátságok fordultak a környékbeli birtokosokhoz, tehát a kapcsolat kétirányú volt.

Adományok, végrendeletek

A vizsgált időszakban eddig 35 olyan adatot ismerek, melyben vagy a halál árnyékában, vagy csak merő jóindulatból, de világi ember valamilyen birtokot, jövedelmet, vagy egyéb értéket bencés apátságra hagyott.⁴⁷ Az örökhagyók között a legnagyobb számban a környékbeli kis- és középbirtokos nemesek voltak. Garamszentbenedek kapcsán ráadásul az is látható, hogy ezek az adományozók már rendkívül elszegényedtek, adományaik inkább a kifizetetlen kölcsön biztosítékaul szolgáltak, mint valódi jótekonyságokképpen.⁴⁸ A polgárok jóval kisebb arányban képviseltetik magukat, a 14.

⁴⁴ A bulcsi apát 1390-ben Bábolna és Oroszfalu birtokait adta 200 forintért zálogba (MOL DL 29 735. – reg.: ZsO I. 1666. sz.). A csatári apátot a jenői pálos szerzetesek tiltották el attól, hogy Fileföldre birtokot – melyet a csatári apáttól béreltek – Pápai Györgynek elidegenítse vagy zálogba adja (1424. június 4.: ZsO XI. 639. sz.). Péceli Miklós 1394-ben vette zálogba a kapornaki konvent megyehídi birtokrészét és az ottani malmát (MOL DL 8024. – reg.: ZsO I. 3601. sz.). A lekéri apát a 16. századra már annyira elszegényedett, hogy kénytelen volt pásztorbotját is zálogba csapni. 1508: PRT III. 162. sz. Ugyanebből a jegyzőkönyvből azt is megtudjuk, hogy a stolai perjelség szintén fontos tárgyait (ereklyetartó, kehely) vetette zálogba a garamszentbenedeki apátságnál, ill. Máriási Istvánnál. A kolozsmonostori apát pedig egy apáthidai malmát adta zálogba Feyer Miklós kolozsvári polgárnak a tőle kölcsönkapott 100 forintért cserébe (MOL DL 36 393. 142. no. 2. – reg.: KmJkv 1929. sz.).

⁴⁵ 1424. március 21.: MOL DL 11 495. – reg.: ZsO XI. 331. sz.

⁴⁶ Szabó Noémi Gyöngyvér: Monasztikus férfikolostorok i. m. 458.

⁴⁷ Ez a 35 adomány a következő apátságokon oszlik meg: Kolozsmonostor (10), Garamszentbenedek (7), Pannonhalma (7), Kapornak (2), Stola (2), Csaholymonostora (1), Dombó (1), Jásd (1), Kolos (1), Privigye (1), Szerencs (1), Zobor (1).

⁴⁸ A kérdésről bővebben: Szabó Noémi Gyöngyvér: Monasztikus férfikolostorok i. m. A helyi nemesiségtől a legtöbb adományt Garamszentbenedek kapta (7), Pannonhalma nem maradt le sokkal (6), mögötte Kolozsmonostor és Kapornak áll (2-2) és egy-egy adománnyal Stola, Kolos, Szerencs és

század és a 16. század között mindössze négy fő hagyatékát ismerem, akik közül hárman a kolozsmonostori apátságot, egy győri hospes pedig a pannonhalmi konventet nevezte meg kedvezményezettként.⁴⁹ Ugyanennyien képviselik a főnemességet: Ilsvai Leusták nádor a privigyei apátságra hagyott 150 forintot, Maróti János macsói bán bizonyos vámokkal ajándékozta meg Dombót, az Újlaki család golohi malmot adott a jádsi szerzeteseknek,⁵⁰ Kolozsmonostor pedig Herepei Márk erdélyi alvajdától kapott erekljét.⁵¹ Az adományozók sorát három egyházi személy (Farkasfalvi László knini püspök, Miklós jägerdorfi pap, Polnar Gábor kolozsmonostori *gubernator*, boszniai püspök), a knini püspök testvérei, valamint egy jobbágy zárja.⁵²

Az adományok jellege meglehetősen egyhangú: a kis- és középbirtokos nemesek döntő többsége kisebb-nagyobb birtokot vagy csak birtokrészt hagyományozott, az egyhangúságot olykor a kúria, szőlő, halastó, malom, soltészság⁵³ szakította meg. Semjéni Péter Kapornak számára tett adományának tartalmát – „minden vagyon” – a fantáziánkra bízta.⁵⁴ A négy polgár arányosan oszlik meg: ketten birtokot, ketten házat és szőlőt adományoztak apátságaiknak. A változatosságot a főnemesek jelentik, itt szerepel készpénz, vám, malom és ereklye is, birtok azonban egyáltalán nem. Az adományozók és végrendelkezők tehát hű képet adnak arról, hogy a bencés szerzetesekkel mely rétegek tartották a kapcsolatot. Bár az adatok – részben a célzott forrásgyűjtés

Zobor. A pannonhalmi konventet megajándékozó Mocskos Jakab indoka egyébként rendkívül különös: ő a római zárandoklatra kapott pénzsegély miatt hagyta a monostorra birtokrészeit, valamint azért, mert – úgy tudta legalábbis – az utódok nélkül elhaltak birtokait csak a pannonhalmi apátság örökölheti. Minden bizonnyal téves információja volt az örökhagyás szabályairól, de a pannonhalmi szerzetesek nem is ellenkeztek. 1395: PRT II. 588. – reg.: ZsO I. 3919. sz.

⁴⁹ PRT II. 614.; reg.: ZsO II. 2992. sz.

⁵⁰ 1400. január 20.: ZsO II. 36. sz. (Privigye), 1406. július 28.: MOL DL 9224. – reg.: ZsO II. 4894. sz. (Dombó), 1419: MOL DF 274 144. – reg.: ZsO VII. 1. sz. (Jásd). A jádsi apátság kegyura egyébként a 15. századtól az Újlaki család volt. Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. *Századok* 145, No. 2. (2011): 377–418., kül. 406. Herepei Márk hivatalból állhatott kapcsolatban a kolozsmonostori konventtel, hiszen az hiteleshely volt.

⁵¹ 1451: MOL DL 36 403. – reg.: KmJkv 928. sz.

⁵² Stola 1399 előtt kapta a püspöktől – aki mellékesen a szepesi Szűz Mária apátság kommandátora volt – és testvéreitől azt a farkasfalvi kúriát, melyet végül elcserélt a Farkasfalvi családdal (ZsO I. 6393. sz.). Miklós jägerdorfi pap 1435-ben a könyveit hagyta a kolozsmonostori apátságra. MOL DL 36 897. Említi: PRT XII/B. 86.; KmJkv 53. 1501-ben pedig Polnar Gábor *gubernator* kétszáz forintot hagyott Kolozsmonostor építkezéseire (KmJkv I. 3213. sz.). Kovács László jobbágy kolozsmonostori házrészét hagyta az ottani szerzetesekre, akik az adományon 1490-ben túladtak. MOL DL 36 398. – reg.: KmJkv 2712. sz.

⁵³ Stola kapta Tyl fia Lőrinc csorbai soltésztől sotészsági jövedelmének 3/4-ét, de a sok pereskedés miatt a szerzetesek túladtak az adományon. 1433: MOL DL 65 308.

⁵⁴ 1526. május 17 előtt: Bunytay V[incze] – Rapaics R[ajmund] – Karácsonyi J[ános] – Kollányi F[erenc] – Lukcsics J[ózsef] (szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. I–V. köt. Budapest: Szent István Társulat Tud. és Irod. Osztálya, 1902–1912. I. 247. sz.

elmaradása miatt – a korban népszerű koldulórendekkel és pálosokkal ellentétben meglehetősen kis számban állnak rendelkezésünkre, mégis mutatják, hogy a világiak nem feledkeztek meg róluk.

Összegzés

A bencésekre vonatkozó gazdaságtörténeti adatok összegyűjtése során megrajzolható a szerzetesek kapcsolatrendszere is. Mint földbirtokosok óhatatlanul összeütközésbe kerültek szomszédaikkal, okleveleink erről a viszonyról bőséges tájékoztatást nyújtanak. A viták részben a határok tisztázatlansága miatt alakultak ki, de a gazdasági érdekellentétek is gyakran torkolltak előbb kölcsönös hatalmaskodásba, majd perekbe. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy egyes apátságok bérleti szerződéses viszony kialakításával igyekeztek a vitáknak – és a földek elfoglalásának – elejét venni. A polgársággal is alapvetően üzleti kapcsolatban álltak a szerzetesek – már amelyek konventnek volt városi érdekeltsége. A zálogtevékenység, kölcsönügyletek és az ezzel sokszor összekapcsolódó lélekváltság-adományok már másfajta viszonyt jeleznek a szerzetesközösség és a világiak között. Bár erre jóval kevesebb adattal rendelkezünk, úgy vélem, a világi társadalom nem fordult el teljesen a hagyományos, kontemplatív életet folytató bencés szerzetesektől. Mindenképpen a források minél teljesebb feltárása szükséges ahhoz, hogy a hazai bencés szerzetesség késő középkori történetét, társadalmi kapcsolatait jobban megismerhessük. Szerencsés módon okleveleink sokkal többet mondanak, mint az apátságokra vonatkozó száraz, gazdaságtörténeti adatok, így az azokban rejlő információt mindenképpen ki kell aknázni.

SOCIAL CONNECTION OF BENEDICTINE ORDER IN 14TH–16TH-CENTURY HUNGARY

The theme of the present study falls outside the scope of previous research into church history – namely, I will sketch the relationships that Benedictine abbots held with society. In the course of reviewing these data on the economic history of the Benedictine order, it soon becomes apparent that these sources not only shed light on some abbots' financial pursuits, but in a fortuitous manner, they also illuminate the monks' ties to the community.

The ties that Benedictine monks maintained with society were primarily determined by the abbots' economic activity, so we can reconstruct especially well the relationships they cultivated with those neighboring the abbey's holdings. These are the best documented relations, and it appears that they may be the most extreme. We find

examples of everything – from formal complaints to intimidation tactics on another's estate, from an exchange of words to outright assault. Court cases mostly broke out on account of the qualities of the land in question, or in order to clarify property lines. Other factors which caused the parties to quarrel in many cases were similarities in money-making strategies and the products allocated to market.

At the same time, we see that the monks entered into business relations with neighboring smallholders, since we know of more than 200 contracts (or references to such) in which the Benedictine abbacy sub-contracted land, real estate, or sources of income to the laity for a certain period of time. In terms of rental contracts, we find that they are chiefly formed with members of the town's middle class, with whom the monks maintained relations primarily out of business considerations.

However, we also have data that the monastic order and occasionally the abbot would do business directly with the town or its ruling elite, even managing a certain piece of real estate together under joint ownership. Such a relationship existed between the Abbot of Kolozsmonostor and the city of Kolozsvár, or at least the city's magistrate.

Behind the granting of mortgages between the Benedictine abbots and the laity, relationships could be part "business," part family, or part personal. Mainly landed gentry with medium-size holdings turned to the order for loans of greater or lesser amounts, although the upper crust was not exempt. Underlying similar activities at the Garamszentbenedek Abbey, we can witness the order's "social sensitivity" in action.

Otherwise, purely personal relationships existed behind the formation of wills and testaments. The majority of disposers, gentry with small or medium-size holdings, lived in the vicinity of the abbey; however, in cases where the monastic order had connections to the town, the community's middle class also contributed.

Thus, through the gathering of historic economic data, we can faithfully reconstruct the relationships of the Benedictine Order; and, insofar as possible, a complete revelation of these sources is needed if we are to qualify the general opinion that has taken root in common knowledge – that we hardly know anything about the history or the relationships of the Benedictine Order in the late Middle Ages.

Keywords Benedictine order, social connections, economic connections, last wills, contracts (between Church and lay society)

URBÁN MÁTÉ

A mennyei topográfia

REMETERENDI ÉS CISZTERCI TÁJSZEMLELET A KÖZÉPKORBAN A HAGIOGRÁFIAI FORRÁSOK ÉS A HELYNEVEK TÜKRÉBEN

Bevezetés

TANULMÁNYUNKBAN A REMETERENDEK és ciszterciek középkori tájszemléletének egy aspektusát tekintjük át a helynevek segítségével. A bevezetőben a korabeli elbeszélő forrásokra is kitérünk, bemutatván, hogy a ciszterciek hagiográfiai írásai és a kortárs krónikások kritikái miként számolnak be a rend és a táj viszonyáról. Ezt követően térünk rá a helynévanyag rendenkénti elemzésére. A két vizsgált csoport a monasztikus rendek közül a ciszterciek, illetve a remeterendek összessége. Választásunk azért esett a fehér szerzetesekre, mivel alapításukkor, 1098-ban ők is egyikét alkották annak a számos remetecsoporthoz, melyeket francia területen hoztak létre a 11–12. század fordulóján, néhány évtized alatt azonban több mint 300 monostort számláló nemzetközi hálózattá alakultak.¹ A helynévanyag vizsgálata lehetővé teszi a két fenti csoport tájszemléletének összevetését. A narratív szövegekkel szemben ez a forráscsoport adatbázisba és táblázatba rendezhető, kiértékelhető és alkalmas statisztika felállítására, ezért jó kontrollcsoportja az elbeszélő forrásoknak. Mivel területi okokból az összes elemzett remeterend helynévanyagának bemutatására nem kerülhet sor, ezért kiemelünk közülük két rendet: a viszonylag nagyszámú helynévvel rendelkező karthauziakat, és a kisszámú, de annál változatosabb nevű grandmonti remeteségeket.² A befejezésben kitérünk a hasonlóságokra és a különbségekre, valamint arra, hogy a helynevekből levont következtetések hogyan viszonyulnak az írott forrá-

¹ Lékai Lajos: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest: Szent István Társulat, 1991. 13–60. Richard W. Southern: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Budapest: Gondolat, 1987. A ciszterci rend történetét feldolgozó szakirodalom olyan terjedelmes, hogy felsorolása is meghaladná a tanulmány kereteit.

² A karthauziakat azért emeltük ki, mivel az apátságok nagy száma különösen alkalmassá teszi a rendet a statisztikai elemzésre, továbbá a remeterendek közül ők maradtak meg leginkább a korai eszmék mellett, ami tükröződik tájszemléletükben is. A grandmonti apátságok elnevezéséből pedig a természethez és főként az erdőkhez való szoros kötődésre lehet következtetni.

sokból kirajzolódó képhez, illetve a szakirodalomhoz. Célunk nem a monasztikus táj rekonstruálása, hanem a rendek természetszemléletének bemutatása.

Azoknak az apátságoknak a neveit gyűjtöttük össze, amelyek latin vagy népnyelvi nevében utalást találtunk a tájra, természetre. A vizsgált korszak az elbeszélő források esetében a remeterendek és ciszterciek virágkora, azaz a 11–12. század (esetleg a 13. század eleje), ezt az időszakot a remeteség reneszánszának is nevezhetjük. A helynévanyag kronológiai határai tágabbak, a 15. század végéig bezárólag gyűjtöttünk adatokat. A vizsgált terület egész Európa, legalábbis az a terület, ameddig a latin kereszténység kiterjedt. Jelen tanulmányban csak a férfi apátságok neveit vesszük figyelembe, a női monostorokra és a grangiákra nem térünk ki. A remeterendek csoportjába a következő rendeket soroltuk: chaise-dieu-i, fontevraud-i, grandmonti, kamalduli, karthauzi, savigny-i (1147-től ciszterci), tironi, vallambroziánus és val-des-choux-i.³ Ezen rendek helyneveinek vizsgálata azért is fontos, mivel – ellentétben a ciszterciekkel – a szakirodalom alig foglalkozott a remeterendi helynévadás kérdésével. Mind a remeterendi, mind a ciszterci csoport megközelítőleg 300–300 apátságnevet tartalmaz, az azonos és kerek szám megkönnyítette a statisztika elkészítését és a helynévanyag összevetését. Hangsúlyozzuk, hogy a két csoport azonos számú helyneve nem önkényes szelekció eredményeképpen jött létre, ezért még indokoltabb a fenti kettős felosztás alkalmazása. A remeterendek és a ciszterciek a középkorban szoros kapcsolatban álltak a természettel. Erről tanúskodnak a hagiográfiai források, a korszak egyéb narratív szövegei, az egyes rendek megtelepedési stratégiái és a helynevek. A nagyobb rendeknek megvolt a maguk helykiválasztási szisztémája, amely többé-kevésbé összhangban volt az adott rend spiritualitásával. A híres mondás is úgy tartja: „*Benedictus montes, Bernardus valles amabat.*”

Bár mindkét vizsgált csoport a Teremtő munkáját látta a természetben, hasonló módon kötődtek a kétkezi munkához,⁴ valamint mindketten felélesztették a „sivatag mítoszt”,⁵ a remeterendek és a ciszterciek természetszemlélete mégsem volt teljesen azonos. A legfőbb különbség, hogy a ciszterciek – akik a középkori Európa legszervezettebb monasztikus rendjévé fejlődtek – az embernek és az ember által létrehozott

³ A remetemozgalomról l. *L'Eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII.* (Atti della seconda Settimana internazionale di studio Mendola, 30 agosto – 6 settembre 1962.) Milano: Società Editrice Vita e Pensiero, 1965.; Henrietta Leyser: *Hermits and the New Monasticism: A Study of Religious Communities in Western Europe, 1000–1150.* London: Macmillan Press, 1984.; Marina Miladinov: *Margins of Solitude. Eremitism in Central Europe between East and West.* Zagreb: Leykam International, 2008.

⁴ Christopher Holdsworth: *The Blessings of Work. The Cistercian View.* In: Derek Baker (szerk.): *Sanctity and Secularity. The Church and the World. Papers Read at the Eleventh Summer Meeting and the Twelfth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society.* Oxford: Blackwell, 1973. 59–76.

⁵ James E. Goehring: *The Dark Side of Landscape. Ideology and Power in the Christian Myth of the Desert.* *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 33, No. 3 (2003): 437–451. Thomas Renna: *The Wilderness and the Cistercians. Cistercian Studies Quarterly. An International Review of the Monastic and Contemplative Spiritual Tradition* 30 (1995): 179–189.

technológiának kiemelt szerepet tulajdonítottak a Teremtés tökéletesebbé tételében. Ezzel szemben a remeték és a remeterendek kevésbé avatkoztak a természet rendjébe; az ő szellemiségüket követte Assisi Szent Ferenc is a 13. században.⁶ A ciszterci táj mesterséges táj, az ember által létrehozott tájelemek, csatornák, halastavak, vízrendszerek, teraszok a mai napig vizsgálhatók a táj- és környezetrégészeti módszereivel.⁷ A ciszterci gazdaságban, mindennapi életben és lelkeségben egyaránt fontos szerepe volt a táj átalakításának. Az ismeretlen, 13. század eleji szerzetes Clairvaux leírásakor bemutatja a ciszterciek által kialakított ideális tájat. Az Aube folyó egyszerre gyönyörködteti a szemeket, és látja el vízzel, valamint hallal az apátságot: „Ez a víz kettős célt szolgál: halat tenyésztenek benne, és veteményes kertjeiket öntözik vele”, ezen kívül számtalan malomkereket hajtva segít az örlés, a ványolás, a zúzás folyamataiban.⁸

Tájalakító ciszterciek a 11–13. századi elbeszélő forrásokban

A ciszterciek spirituális szempontból is tájalakítók voltak, ahogy erre számos utalást találhatunk hagiográfiájukban. A sivatagi atyáktól átvett gyakori motívum, hogy a pusztasivatag, vagyis a *locus horribilis*⁹ területén megtelepedő szerzetesek a helyet Édenkertté, illetve az antik irodalomból átvett gyönyörkertté, *locus amoenus*sá formálják.¹⁰ A táj átalakítása történhet kétkezi vagy lelki munka segítségével. Ez utóbbira látunk példát Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) első életrajzában: „Claravallis régen latrok tanyája volt, és Örömvölgynek nevezték, vagy azért, mivel nagy bőségben tenyésztett ott az üröm, vagy azoknak a keserű fájdalma miatt, akik a rablók kezére kerültek. Ott tehát a borzalmak és a vad pusztaság helyén telepedtek meg az erényes férfiak, a latrok barlangját Isten templomává és imaházzá tették. [...] Bizonyos isteni fény, az erények fénycsóvái elárasztották lejtőinek földjeit. Azóta pedig abban a völgyben, amelyet korábban a keserűség és az üröm völgyének neveztek, a hegyek elkezdtek édességet csepegtetni. Ami egykor

⁶ Roger Darrel Sorrell: *St. Francis of Assisi and Nature. Tradition and Innovation in Western Christian Attitudes toward the Environment*. New York: Oxford University Press, 1988.

⁷ Léon Pressouyre (szerk.): *L'espace cistercien*. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques, 1994.; James Bond: *Monastic Landscapes*. Stroud: Tempus, 2003.; Michael Aston: *Monasteries in the Landscape*. Stroud: Tempus, 2000.

⁸ *Descriptio positionis seu situationis monasterii Clarae-Vallensis*. PL 185. 569–574. Magyar fordítása: Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 288–291.

⁹ A *locus horribilis* fogalma először az Ószövetségben jelenik meg: „*locus horribilis et vastae solitudinis*” (Deut. 32. 10.) Többször felbukkan az Újszövetségben, majd a toposz végigkíséri a keresztény aszkézis irodalmát is. John Howe: *Development of Sacred Place*. In: Uő – Michael Wolfe (szerk.): *Inventing Medieval Landscapes: Senses of Place in Western Europe*. Gainesville: University Press of Florida, 2002. 208–223.

¹⁰ Az antik toposz eredetéről: Ernst Robert Curtius: *European Literature and the Latin Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1973.

üres volt, és minden jótól mentes, elkezdett bővelkedni a lelki munkákban, az égi harmattól és az Isteni áldástól az egész pusztaság szerfelett termékeny lett [...].”¹¹ A forrásrészlet jól illusztrálja a táj vallásos átalakításának folyamatát, a rettenetes és kietlen hely nem a szorgos kétkézi munka által válik a mennyei hazát idéző Paradicsommá, hanem a szerzetesek jelenlétének, imáinak és szemlélődésének köszönhetően.

A ciszterciek tájformáló munkája a rendet bíráló kritikákban is megjelenik. A fentiekől erősen eltérő képet kapunk a ciszterci tájalakításról Walter Map (1030/35–1209/10) *De nugis curialium* című művében. A szerző maró gúnnyal ír a fehér szerzetesekről, akiknek legnagyobb bűne a kapzsiság és a földi javak harácsolása: „Úgy tetszett nekik, hogy egy bizonyos sivatagban éljenek a szerzetesi élet ürügyén, de az ő sivatagjuk nem olyan volt, mint Remete Pál vagy Hilarion puszta sivataga Líbiában, hanem a Fekete hegy úttalan erdeje az, amely Pán lakhelyéhez hasonló. [...] Egy nagy erdő közepén egy értéktelen és megvetendő területet kérnek valamely gazdag embertől. [...] Megsemmisítik és kivágják az erdőt, kitépik a gyökereket, és síksággá változtatják. A csalt helyén gabona nő, a füzes helyén vetés, a terméketlen vesszők szőlőkké válnak, feltehetően azért rövidítik meg imáikat, hogy minél több idejük maradjon ezen munkákra. Azelőtt Mária nyugodtan pihent nem törődve Márta munkájával, ezekben az emberekben láthatjuk Máriát kegyelmesen fölkelni, aki átvette a Márta vállát nyomasztó gondokat.”¹² A ciszterciek serény tájalakító munkája még dicséretként is elhangozhatna, ha Walter Map máshová helyezné a hangsúlyt. A fehér szerzetesek munkáját itt azonban sokkal inkább kritikaképpen mutatja be a szerző, ugyanis a szerzetesek elsőrendű feladata, az ima és a szemlélődés szenved csorbát azáltal, hogy az elmélkedő Mária átveszi a cselekvő Márta szerepkörét. A ciszterciek a terméketlen vadonból termékeny vidéket hoznak létre, a táj átformálásának alapvető sémája tehát nem változik a hagiográfiai irodalomhoz képest sem: a *locus horribilis* *locus amoenus*-szá alakítják, bár itt nem a táj szépségén, hanem sokkal inkább annak terméketlenségén és termékenysége van a hangsúly. Az erdők, a

¹¹ „antiqua spelunca latronum, quae antiquitus dicebatur Vallis absinthialis, seu propter abundantis ibi absinthii copiam, seu propter amaritudinem doloris incidentium ibi manus latronum. Ibi ergo in loco horroris et vastae solitudinis consederunt viri illi virtutis, facturi de spelunca latronum templum Dei, et domum orationis. [...] Illa vallis, et re et nomine Clara-Vallis efficeretur, divinae cujusdam claritatis lumen, quasi de summo quodam apice virtutum diffundens in devexa terrarum. Et extunc apud vallem illam, quae prius dicebatur vallis Absinthialis et amara, coeperunt montes stillare dulcedinem. Quae vacua fuerat et sterilis ab omni bono, coepit abundare spirituali strumento, et de rore coeli et benedictione Dei...” – Guillelmus: Vita et res gestae Sancti Bernardi. Liber I. PL 185. 1073. Saját fordítás. Ha nem említjük a fordítót, akkor a szerző munkájáról van szó.

¹² „Placet eis tandem heremum sub pretextu religionis inhabitare, non tamen Pauli, vel Hilarionis heremum in desertis Libie vel in iniis Nigre Montane [...] Porcionem ergo vilem et despicabilem in medio magni nemoris a divite quodam optinent [...] Eruncant igitur et evellunt nemus, et radicitus ad stripe compellunt in planiciem, frutices in fruges, in sata salicta cogunt, vimina redigunt in vites, et illis libre vacent occupationibus, detrahare forsitan aliquid oportet oracionibus. Sedit dudum Maria quasi non miserens laborum Marthe; surgit in hiis ad sollicitudinem Marthe Maria clementior.” – Walter Map: *De nugis curialium*. Oxford: Oxford University Press–Clarendon Press, 1983. 72–75.

cserjések, a bozótosok helyén intenzív mezőgazdasági művelés veszi kezdetét. A szöveg ugyan elítéli a ciszterciek mérhetetlen földéhségét, ennek ellenére elismeri, hogy a rend az agrárkultúra úttörője.¹³

A „mennyei topográfia” a történetírásban

A táj spirituális és valós átalakítása a ciszterci helynévanyagban is megjelenik. Különböző területeken például különböző képzők utalnak az erdőirtásra, jelezvén azt, hogy az adott területen kolonizáció folyt, ahogy ezt a ciszterciekkel foglalkozó szakirodalom megállapította.¹⁴ De sokkal jellemzőbb, hogy a ciszterci monastorokat a mennyei szimbolikának megfelelő, paradicsomi boldogságra utaló nevekkal illették, ahogy erre a 12. és 13. századi krónikaírók is felfigyeltek. Ordericus Vitalis (1075–1143?) *Historia Ecclesiastica* című munkájában a következőket írja: „A pusztaságokban és az erdős vidékeken saját munkájuk gyümölcseként monastorokat alapítottak, és azoknak leleményes előrelátásból szent neveket adtak, mint *Domus Dei*, *Claravallis*, *Bonus Mons*, *Elemosina* és sok egyebet. Azért illették azokat ilyen különös nevekkal, hogy mindenki, aki hallja, neveik édességét megtapasztalhasssa, hogy mily nagy az ottani boldogság.”¹⁵ Hasonlóképpen ír Walter Map a már említett művében a ciszterci helynévadásról: „Apátságaiak nevében megtalálható valamely isteni dologra utaló jelentés, mint *Casa Dei*, *Vallis Dei*, *Portus Salutis*, *Ascende Celum*, *Mira Vallis*, *Lucerna*, *Clara Vallis*.”¹⁶

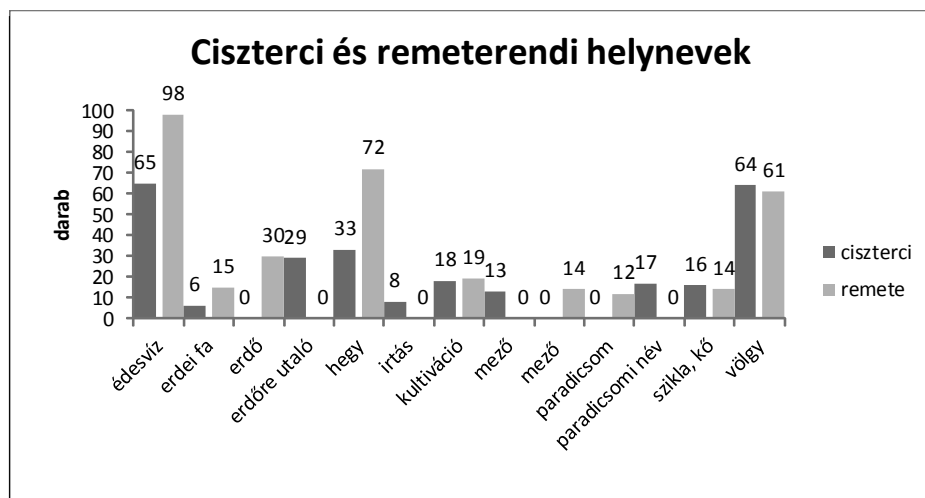
¹³ Az utóbbi évtizedek szakirodalma megkérdőjelezte a hagyományos ciszterci gazdálkodás sztereotípiáit, amely szerint a rend egyik legfontosabb feladata a középkorban a kolonizáció volt. Az újabb kutatások szerint a rend Dél-Franciaországban sokkal inkább törekedett az erdők megővására semmint kiirtására. Erről l. Constance Hoffmann Berman: *Medieval Agriculture, the Southern French Countryside, and the Early Cistercians. A Study of Forty-three Monasteries*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1986.; Uő: *The Cistercian Evolution*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000. A Magyar Királyság területén pedig alig végeztek kolonizációt: Romhányi Beatrix: *The Role of the Cistercians in Medieval Hungary. Political Activity or Internal Colonization?*. *Annual of Medieval Studies at the CEU* 1 (1993–1994): 184–185.

¹⁴ David H. Williams: *The Cistercians in Early Middle Ages*. Trowbridge: Cromwell Press, 1998.

¹⁵ „In desertis atque silvestribus locis monasteria proprio labore condiderunt, et sacra illis nomina sollerti provisione imposuerunt, ut est *Domus Dei*, *Claravallis*, *Bonus Mons* et *Elemosina*, et alia plura huiusmodi, quibus auditores solo nominis nectare invitantur festinanter experiri, quanta sit ibi beatitudo, quae tam speciali denotetur vocabulo.” – Marjorie Chibnall: *The Ecclesiastical History of Ordericus Vitalis III*. Oxford: Clarendon Press–Oxford University Press, 1972. 326.

¹⁶ „nomina vero domorum in se claudunt aliquod divinitatis oraculum, ut *Casa Dei*, *Vallis Dei*, *Portus Salutis*, *Ascende Celum*, *Mira Vallis*, *Lucerna*, *Clara Vallis*.” – Walter Map: *The nugis curialium i. m.* 76–77. *Casa Dei* minden bizonnyal *La Chaise-Dieu*, de ez bencés eredetű apátság, *Vallis Dei* több is volt, közülük a *linconshirei Vaudey* a legkiemelkedőbb. *Port Salut* feltehetően a *Heilbronn*al, azaz *Fons Salutis*-szal azonos. *Ascende Celum* bizonyára a tarbes-i egyházmegyében fekvő *L’Escale Dieu*, vagyis *Scala Dei*. *Merevalle Warwickshire*-ban található, *Lucella* az elzászi *Lucelle/Lützell* lehet.

A cisztercieket dicsérő és magasztaló szerzők tehát egyaránt felfigyeltek a rend helynévadását meghatározó paradiomszimbolikára. A ciszterciek kivetítették a tájba misztikus gondolatvilágukat: Szűz Mária kultuszát, a biblikus motívumokat, de leginkább az eljövendő mennyi haza szépségét, boldogságát és békéjét. A fehér szerzeteseknek ezen, misztikával áthatott tájszemléletét, helykiválasztását és helynévadását „mennyi topográfia” elnevezéssel illetjük a továbbiakban. Arra, hogy a ciszterci helynévadást leginkább a „mennyi topográfia” határozta meg, már a 20. század első felének szakirodalmá is felfigyelt. A francia ciszterci monostorok helyneveit elemzi Marie Anselm Dimier *Clarté, paix et joie* című, 1944-ben megjelent tanulmányában.¹⁷ Dimier azon monostorneveket vizsgálja, amelyek a ciszterci lelkiség és esztétika alapvonásaira utalnak: a fény, a ragyogás, a tisztaság, a szépség, a jóság, a szeretet, Isten vagy Szűz Mária neve nagyon gyakori elem a ciszterci monostorok elnevezésében. A fénymisztika szerepe kiemelkedő volt a rend helynévadásában. Jól példázza ezt Szent Bernát monostorának, a már többször említett Clairvaux-nak az esete, számos kolostorukat nevezték el az anyaapátság mintájára: *Vauclair/Vallis Clara* (Fényes völgy), *Clairmarais/Clarus mariscus* (Fényes mocsár). Szintén a fényszimbolikához köthető nevek: *Lumen Dei* (Isten fénye), *Bouras/Bonus radius* (Jó sugár), *Candeil/Candelium* (Gyertya), *Lucelle, Lützel, Luzil/ Lucis cella*.

1. ábra: A leggyakoribb jelzők a ciszterci és remeterendi helynevekben

A szakirodalom nem kizárólag szimbolikus, misztikus aspektusból vizsgálta a ciszterci helynévadást. Robert A. Donkin a helynevek vizsgálata alapján próbálta meg rekonstruálni az angliai ciszterciek erőirtási munkálatait a rendnek a szigetországban

¹⁷ Marie-Anselme Dimier: *Clarté, paix et joie. Les beaux noms des monastères de Cîteaux en France*. Lyon: Éditions de L'Abeille, 1944.

való megtelepedésétől a 14. század közepéig terjedő időszakban. Némely elnevezések, mint a *bruiera*, *spina*, *genetum*, valamint bizonyos képzők, mint a *leah* és *feld* bozotos, alacsony növésű növényekkel borított tájat jelentenek. Mások, mint a *cisternae* vagy a *mariscus* mocsaras, vizenyős területekre utalnak. A *hyrst* és a *wudu* kifejezések erdősült vidéket jelentettek. De előfordul a helynevekben a helyi vegetációra vonatkozó név is, gyakoriak a kőrisre, a tölgyre, a mogyoróra, a nyírfára, az égerre és a tiszafára utaló elnevezések. Donkin tanulmányában nemcsak az apátságok neveit vizsgálja, hanem azok hajdani birtokain előforduló összes helynevet, elsősorban a yorkshire-i ciszterci területekre koncentrálva.¹⁸ A grangiák és a ciszterci birtokok elnevezései sokkal jobban tükrözik a korabeli táj jellegzetességét, mint az apátságnevek, amelyeknek kialakulását nagymértékben befolyásolta a „mennyei topográfia”.

A szimbolikus helynévadás nem azt jelenti, hogy a monostor környezetének jellegzetességei nem jelennek meg a helynevekben. A domborzat, a vízrajz, a flóra és olykor a fauna elemei gyakran felbukkannak az apátságok neveiben. James France *The Cistercians in Scandinavia* című művében arra a következtetésre jutott a ciszterci helynévadással kapcsolatban, hogy azt egyszerre határozta meg a rend spiritualitása és a környezet, ahol a monostort alapították. A szerző azt a problémát is felvetette, hogy számos helynév nem ciszterci eredetű, hanem korábbi átvétel, világi vagy a korábbi apátságra, remeteségre utaló monasztikus elnevezés. A Skandináviában fekvő ciszterci monostorok közül például csak *Holme* (Insula Dei) és *Nydala* (Nova vallis) volt saját alapítású. A többi apátság elnevezésében keverednek a hivatalos latin nevek és a korábbi népi elnevezések. A ciszterciek gyakran vették át a korábbi neveket, és saját „mennyei topográfiájuknak” megfelelően alakították át azokat. Jó példát szolgáltat erre *Esrom*, amely eredetileg *Esrum* volt, a *-rum* képző pedig erdőirtásra utalt. A ciszterciek *Esromra* változtatták, hogy megtöltsék szimbolikus jelentéssel: így azonossá vált egy ótestamentumi névvel, de jelentette a *iuxta eremumot* is, azaz a sivatag melletti helyet: ezen elnevezés jól tükrözi a „sivatag” mítoszának föllelevenítését. Hasonló példa *Løgum*, amely eredetileg vizenyős helyet jelentett, a ciszterciek mennyei szimbolikájuknak megfelelően *Locus Deinek* nevezték, egy már létező francia apátság mintájára (az 1124-ben alapított *Loc-Dieu* a rodez-i egyházmegyében). A szerző következtetése szerint a legjellegzetesebb ciszterci monostor elnevezés legtöbbször egy mennyei tulajdonságokra utaló jelzőből és a fizikai környezet sajátosságaira utaló jelzett szóból áll: *Tuta vallis*, *Clara vallis*, *Clara insula*. Az elnevezések többnyire valamiképpen idomulnak a helyi földrajzi adottságokhoz, a szigetekkel és tavakkal teli Skandináviában például a monostorok neveiben sokkal kevesebbszer fordul elő a völgy szó, viszont lényegesen többször a sziget. A húsz skandináv ciszterci monostorból nyolc esetben szerepel az *ø*, *ö*, a *holm* vagy pedig ezeknek latinosított változata, az *insula*.¹⁹

¹⁸ Robert A. Donkin: The English Cistercians and Assarting c. 1128 – c. 1350. *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis* 20 (1964): 49–75.

¹⁹ James France: *The Cistercians in Scandinavia*. Kalamazoo: Cistercian Publications, 1992. 19–26.

A ciszterci helynevek vizsgálata

A továbbiakban hasonlóképpen vizsgáljuk a ciszterci helyneveket. Mindazonáltal nem kizárólag arra koncentrálunk, amire Dimier, tudniillik a mennyei szépségre utaló helynevekre, hanem minden olyan név bekerül az elemzésünkbe, amelyben a tájnak bármilyen sajátosságára vonatkozó motívum szerepel. Amint említettük, az apátságok nevei sokkal inkább kötődnek a ciszterci szimbolikához, mint a birtokrészek elnevezései, amelyek viszont a fizikai környezetről árulnak el többet, habár az előbbiek is utalnak a valós táj sajátosságaira. A helynévanyag gyűjtésének alapjául Cottineau *Répertoire Topo-Bibliographique des Abbayes et Prieurés*²⁰ című három kötetes munkája szolgált. A ciszterciek esetében felhasználtuk még az *Atlas de l'ordre Cistercien-t*²¹ és Marcel Pacaut *Les moines blancs*²² című könyvének kolostortáblázatát. A helyneveket több csoportra osztottuk egy-egy tájelem szerint a következőképpen: 1. víz: forrás, víz, tó, folyó, patak, árok, gázló, 2. völgy, 3. hegy, 4. kő és szikla, 5. erdő, liget, park, 6. erdei növény, 7. rét, mező, 8. mezőgazdasági művelésre utaló: kert, szőlő, termesztett növény, 9. sziget, 10. irtás, 11. mennyei motívum, 12. egyéb. A ciszterci helynevek megoszlása a 2. ábra grafikonja segítségével tekinthető át.

A 300 ciszterci helynévből hatvanöt köthető valamilyen édesvízhez. Nyolc helynévben fordul elő a víz (a[c]qua) szó pl.: *Acquaformosa* (gyönyörű víz), *Acquafreda* (hideg víz), *Acqualunga* (hosszú víz). A forrás kifejezés huszonnégyszer jelenik meg: *Altofonte* (magasan fakadó forrás), *Bonnefont* (jó forrás), *Clairefontaine* (tisztá forrás), *Fountains*, *Fontenay*. A forrás tehát állhat önmagában, mint az utóbbi két esetben, de előfordulhat jelzős szerkezetben is, ilyenkor a jelző gyakorta idézi a mennyei boldogságot, de utalhat a forrás jellegére is. Folyó négy alkalommal fordul elő helynévben: *Hauterive/Alta ripa* (magasan folyó patak) *Kilbeggan/Flumen Dei* (Isten folyama), *Rio Seco* (száraz folyó), *Rivet* (folyócska). Patak elnevezés leggyakrabban a német nyelvterületen fordul elő: *Bronnbach*, *Eberbach*, *Heisterbach*, *Sittichenbach*, *Tennenbach*, *Walderbach*. Tó négyszer jelenik meg a vizsgált mintában: *Capolago*, *Hiddensee*, *Noirlac* (fekete tó), *Raitenhaslach*. Mocsárral pedig kétszer találkozunk a helynevekben *Clairmarais* (fényes mocsár), *Paludi* (mocsár).

Hasonlóan magas a helynevekben előforduló völgy szó, ez összesen hatvannégy esetben fordul elő. Nagyon gyakori a völgy összekapcsolása a mennyei szépségre utaló jelzőkkel, mint jó völgy: *Bonaval*, *Boneval*, *Bonevaux*. Már említettük, hogy gyakori a fényes völgy elnevezés a rend legjelentősebb monostorára *Clairvaux*-ra utalván. *Clairvaux*-hoz hasonló név hat esetben fordul elő: *Chiaravalle*, *Vauclaire*, *Vauluisant*, *Clara Vallis*. A jó, a szép, a fényes, derűs, tisztas, védett és áldott jelzők mellett oly-

²⁰ Laurent Henri Cottineau: *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés I–II*. Mâcon: Brepols, 1939. 1995.

²¹ Frédéric van der Meer: *Atlas de l'ordre Cistercien*. Amsterdam: Elsevier, 1965.

²² Marcel Pacaut: *Les moines blancs. Histoire de l'Ordre de Cîteaux*. Paris: Fayard, 1993.

kor a völgy fizikai tulajdonságaira utaló jelző is szerepel: *Cumhir/Vallis Longa* (hosszú völgy). Gyakran áll a völgy birtokos szerkezetben, ezen belül is több csoport különíthető el: a birtokos Isten (*Herrevad* – Úr völgye), Szűz Mária (*Mariantal* – Mária völgye), valamelyik szent (*Vallis Sancti Bernardi*). Ez utóbbi esetben patrocíniumra utaló helynévről beszélünk. A birtokos sok esetben a király (*Val Royal, Valroy, Realvalle*). Ilyenkor feltételezhetjük, hogy a király volt az adományozó, ami igen gyakori volt a cisztercieknél. Az utolsó típus, amikor csak egy egyszerű személynév szerepel birtokosként (*Valbenoit* – Benedek völgye). A völgy elnevezés kiemelkedő száma a ciszterciek megtelepedési stratégiáival és spiritualitásával egyaránt magyarázható. A völgyben elhelyezkedő monostor a rend puritán szellemiségét szimbolizálta, ahogy Clairvaux-i Szent Bernát is írja Szent Benedek ünnepére írott sermójában: „*Vajon a hegyi patakok nem lefelé törtetnek-e, és nem keresik-e az alacsony völgyeket? [...] Az ősi kígyó a magasban akarta keresni trónját, [...] ezért válaszd inkább a völgyet a sétálásra és a plántálásra.*”²³

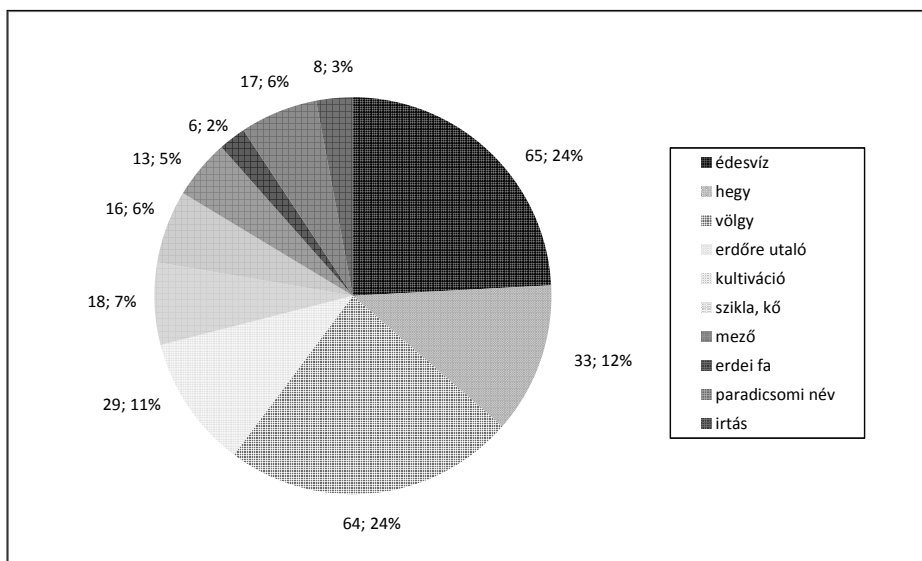
Ennek ellenére harminchárom helynévben található meg a hegy szó, hatban a szikla, tizben pedig a kő, amelyek mind hegyes vidékhez köthetőek. A hegyhez is gyakran kapcsolódnak mennyei szépségre utaló jelzők: *Belmont, Belmonte, Bonmont, Clermont, Monsalud*. A hegy valós tulajdonságára utaló jelzők találhatók a következő nevekben: *Froidmont* (hideg hegy), *Monte Acuto* (csúcsos hegy), *Montheron/Mons Rotundus* (kerekek hegy), *Montpeyroux* (köves hegy). A völgyhöz hasonló tendenciák figyelhetők meg a hegy esetében is, ha birtokos szerkezetben szerepel (Isten völgye: *Gudberga*, Szűz Mária völgye: *Marienberg*, király völgye: *Royaumont*, patrocíniumra utaló név: *Sant' Agostino de Monte Alto*, egyéb tulajdonnévvel: *Foucarmont/Fulcardi mons*). A Limoges-ban fekvő *Albae Petrae* a környéken található kvarcra kapta a nevét.

Összesen huszonhat helynévben szerepel az erdő vagy a liget szó – ez a magas arány kézenfekvőnek tűnik, ha figyelembe vesszük a rend kolonizációs tevékenységét. A két park és a vadaskert (*brolium*) elnevezés meglepőnek tűnhet, hiszen a rend tagjai számára a vadászat elvileg nem volt engedélyezett. Ezek gyakran korábbi nemesi vadászterületekre utalnak, melyet a cisztercieknek adományoztak. Erre több példát is tudunk az írott forrásokból: A *Chronica Monasterii de Melsa* arról számol be, hogy a melsai monostor alapítója, egy Ádám nevű szerzetes az adományozó Kövér Vilmostól, Albemarl grófjától kifejezetten egy vadasparknak elkerített területet kért az alapítás céljára, amelybe a gróf némi vonakodás után kénytelen volt beleegyezni.²⁴ A *parc* vagy

²³ „*Quis enim non videat etiam torrentes montium ardua declinare, et mediam ad humilitatem semper devertere vallis? Nimirum in monte sibi sedem constituit serpens antiquus, mordens ungulas equi, ut cadat ascensor ejus retro: propterea vallem magis elige ad ambulandum, vallem elige ad plantandum.*” – Bernardus Claravallensis: In natali Sancti Benedicti abbatis sermo 4. PL 183. 377–378.

²⁴ *Chronica Monasterii de Melsa a fundatione usque ad annum 1396, auctore Thoma de Burton, abbate. Accedit continuatio ad annum 1406 a monacho quodam ipsius domus.* In: Edward A. Bond (szerk.): *Rolls Series* 43/1. London: Longmans, 1866. 76–77.

brolium kifejezés azonban jelentheti egyszerűen az elkerített területet. Az erdőre több kifejezést is használnak: *boschum*, *boschetum*, *brolium*, *buxeriae*, *nemus*, *silva*. Az erdő elnevezés gyakran önmagában áll jelző nélkül: *Boissière*, *Boquen*, *le Bouchet*, *Silvanès*. Az erdő mellett is szerepelhet szépségre, boldogságra utaló jelző: *Pura silva* (tiszta erdő), *Locedio/Silva Locez* (fényes erdő), *Sotos albos* (fehér erdők). A *Hautseille/Alta silva* (magas erdő), *Sauvelade/Silva lata* (széles erdő) nevek az erdő tulajdonságát jelzik. *Kingswood* (király erdeje), *Sauve-Réal* minden bizonnyal királyi adomány volt. *Mariawald*, *Marienwald* Szűz Mária patrocíniumra utal. *Saint-Aubin-du-Boi*, *Saint-Jean-aux-Bois*, *Santo Stefano del Bosco* az erdő név összekapcsolása patrocíniummal. A *de Divisis* kifejezés azt a területet jelenti, ahol az erdő elválik a szántóföldtől, a lincolni *Piperwell* monostorát illették ezzel a névvel.²⁵

2. ábra: A ciszterci helynevek megoszlása

A tizenhárom sziget szót tartalmazó apátságnév többsége Skandináviában található, ahogy azt korábban már említettük. Ahol nem álltak rendelkezésre folyóvölgyek, ott gyakran a szigetre telepedéssel teremtették meg a világtól való elzárkózást. Szigetet mesterségesen is létrehoztak: úgy, hogy egy félszigetet csatornával átvágtak, jó példa erre a dániai *Cara Insula*.²⁶ A *holme* (svéd) vagy az *ø* (dán) elnevezés utal ezekben az esetekben szigetre: *Hovedo*, *Øm/Cara insula* (drága sziget), *Soró*, *Tuttero/Tuta insula* (védett sziget). Többször előfordul az Isten szigete kifejezés: *Ile-Dieu*. Mennyei szép-

²⁵ David H. Williams: *The Cistercians in Early Middle Ages* i. m. 179.

²⁶ James France: *The Cellarer's Domain. Evidence from Denmark*. In: Lilich Meredith Parsons (szerk.): *Studies in Cistercian Art and Architecture* 4. Kalamazoo: Cistercian Publications, 1998. 1–39., kül. 17.

ségre utaló jelzővel összekapcsolódva is megjelenik a sziget: *Aurea insula, Insula sacra* (*Swineshead*).

A mező és rét elnevezés szintén tizenhárom alkalommal fordul elő a vizsgált anyagban. A mező név nagyon gyakran kapcsolódik a mennyei szépséghez: *Beaupré* (szép mező), *Bloemcamp* (virágzó mező), *Cercamp/Cari campi* (drága mező), *Chambons* (jó mező), *Klaarkamp* (fényes mező), *Lilienfeld* (liliomok mezeje), *Purus campus* (tisztá mező), *Svaty-Pole/Sacer Campus* (szent mező). Az adományozó személyét jelzi: *Fürstenfeld* (herceg mezeje). Intenzív mezőgazdasági művelésre utal a *Kilcooly/Arvi campi* (szántott mező) elnevezés. *Marienfeld* Szűz Mária titullal összekapcsolt helynév.

A mezőgazdasági művelésre (kultiváció) utaló nevek között soroljuk fel azokat, amelynek nevében kert vagy gyümölcsös szó szerepel, továbbá bármilyen termesztett növény vagy a művelés jellegére utal a név. Ebben a csoportban tizennyolc helynevet találunk. Kert elnevezés két alkalommal szerepel: *Huerta/Hortus Beatae Mariae, Jardin* (*Hortulus*). Gyümölcsös úgyszintén: *Baumgarten/Pomarius, Baumgartenberg/Mons Pomarius*. Termesztett növényekre utaló helynevek: *Castagnola* (gesztenyés), *Castañeda, Oliva, Olivet, Oliwa, Nogales* (diós), *Vega* (szőlőtő). Meglepő, hogy az intenzív mezőgazdaságot folytató, magas szintű bor és kertkultúrával rendelkező ciszterciek helynévanyagában csak ilyen kevés az utalás a termesztett növényekre, így a szőlőre is. Ide sorolhatjuk még a kerti „dísznövényeket”: a rózsát és a liliomot, bár ezeknek a neveknek sokkal inkább szimbolikus jelentése volt; *Lys, Lilienfeld, Rosières* említhető meg itt.

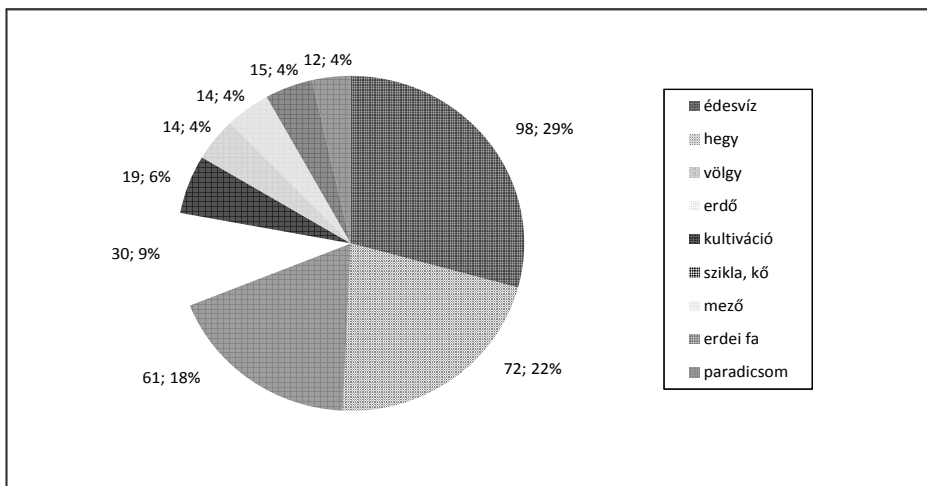
Külön csoportba soroltuk az erdei fákat tartalmazó helyneveket, amelyek sokat elárulnak a monostor környezetéről. A ciszterci misztikus irodalmat át meg átszövik a növényekre, virágokra utaló szimbólumok. Ezen szimbolika elemzése kapcsán Jean Leclercq megállapítja, hogy azon természeti világból vett lélekteli allegóriák, melyek Szent Bernát és követőinek műveiben megjelennek, nem a szerzők élénk képzeletvilágát dicsérik, hanem azokat teljes egészében a Bibliából és az antikvitas irodalmából vették át.²⁷ A helyneveknek most elemzett csoportja némiképp cáfolja a fenti nézetet, mely szerint a ciszterciek természetszemlélete kizárólag szimbolikus volt, mivel az erdei növényekre utaló nevek bizonyítják, hogy a fehér szerzetesek a mennyei táj mellett a valós tájnak is figyelmet szenteltek. A következő erdei növények jelennek meg a helynevekben: kőris (*Frenade*), hárs (*Tiglietto, Tiltey*), szil (*Sauve-Réal: Ulmet*), fenyő (*le Pin*), berkenye (*Eberbach*) és a magyarországi Egres.²⁸ Aljnövényzetre és cserjésre utaló nevek azok, amelyekben tövis szó szerepel: *Dundrainan/Hill of Thorns, Espina, St-Benoît-in-Vepria, Langthorne, Thoronet*. Bizonyos növénynevek szintén cserjés vege-

²⁷ Jean Leclercq: *The Love of Learning and the Desire for God. A Study of Monastic Culture*. New York: New American Library, 1962. 84, 134–136.

²⁸ Az Eger, Egres helynevek égerfával sűrűn benőtt helyekre utalnak. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978. 197.

tációra utalnak: *Sambucina* (bodza), *Rubus S. Mariae* (Szűz Mária szedrese/cserjése), *Moreruela* (szedres).

Amint korábban említettük, az erdőirtás a ciszterci rend meghatározó tevékenysége volt a vizsgált korszakban, ezt a népnyelvi helynevek képzői is tükrözik. Így francia nyelvterületen a *sart*, német nyelvterületen a *sartum*, Németalföldön a *rode*, skandináv területeken a *ryd* (*rud*, *rod*) képzővel rendelkező helynevek jelentik azt, hogy a területen kolonizáció folyt a középkorban.²⁹ Kifejezetten irtásra tíz név utal. *Champagne* (*Sarthe*), *Epau* (*Sarthe*), *Himmerod*, *Marienrode*, *Rode*, *Rueda*, *Ruhe/Ryd*, *Sarravalle*, *Volkenrode*, *Walkenried*.³⁰

3. ábra: A remeterendi helynevek megoszlása

A karthauzi és grandmonti helynevek vizsgálata

A tanulmány kereteit meghaladná, ha tételesen elemeznénk az összes remeterendi helynevet, ezért itt a legmagasabb számarányban szereplő karthauziakkal és a kisebb számú, de jellegzetes helynevekkel rendelkező grandmontiakkal foglalkozunk. A karthauziakat azért is érdemes kiemelni, mert ennek a rendnek sikerült leginkább meg-

²⁹ David H. Williams: *The Cistercians in Early Middle Ages i. m.* 178–180.

³⁰ Ilyen képzőkkel ellátott helynevek nem kizárólag a ciszterci alapításokhoz kötődnek. A 11–13. század közötti kolonizációs hullám idején számos irtásra utaló szót magába rejtő helynév keletkezett, a német lakosság keleti irányú *locatió*jához kapcsolódóan. A német: *hau*, *häu* – vágás, a szláv: *lehota* vagy *volya*, ill. a magyar *vágás* szó utal erre. Szabó István: *A falurendszer kialakulás Magyarországon. X–XV. század*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971. 114–118.

valósítania a cenobita és a remeteélet összhangját.³¹ A valóság és az eszmények sokkal szorosabban kapcsolódtak egymáshoz náluk, mint más rendeknél, és mindez vonatkozott az eszményi tájra is. A karthauziak lelkiességét és életmódját meghatározta *Grand Chartreuse* hófödte hegyek között fekvő tája: az alpesi „sivatag”. 1300 előtt a karthauziak leginkább az anyakolostor körüli alpesi régiókba, de legalábbis hegyes vidékekre telepedtek, amint ez a helynevekben is megjelenik.

A karthauzi helynevek között a ciszterciekhez hasonlóan legmagasabb arányú a völgyre utaló név: szám szerint harmincöt, ezt követi a hegy huszonkettővel, ha a négy, kőre utalót is ideszámítjuk, a szám huszonhatra emelkedik. Erdő, park és erdei növény tizenkét esetben fordul elő, amelyből nyolc erdő, három park, illetve egy vörösfenyő nevezetű. A vízre utaló helynevek közül forrás négy, patak három, folyó kettő, tenger kettő, víz egy alkalommal jelenik meg. Kertre utaló név mindössze három: egy kert, egy almáskert, egy ültetvény. A ciszterci helynévadáshoz képest tehát a karthauzi helynévadás kevésbé tűnik összetettnek.

A völgy csoporton belül gyakoriak a mennyei szépségre és a mennyei hazára utaló nevek. Számuk tizenkettő: *Beauvaley* (szép völgy), *Val de Grace* (kegyelem völgye), *Val Joyeux* (öröm völgye), *Val de Paix* (béke völgye), *Vallis clara* (fényes völgy), *Vallis Benedictionis* (áldások völgye). A völgyhöz kapcsolódó birtokos három esetben Isten: *Val-Dieu*, *Vallis Dei*. Szűz Mária völgye csak egy alkalommal fordul elő: *Vallis Sanctae Mariae*, ugyanakkor az egyéb szentekhez kapcsolódó nevek erősen felülreprezentáltak. Szent Péter és Szent György völgye több alkalommal is előfordul a karthauzi helynevekben: *Vallis Sancti Petri*, *Val-St.-Pierre*, *Val-St.-Georges*, *Vallis S. Georgii*. Néhány helynév a völgy valós tulajdonságára utal: *Vallis calci* (letaposott völgy), *Vallis profunda* (mély völgy), *Vaucluse*, *Vallis clusa* (zárt völgy).

A hegy csoporton belül öt helynév utal a mennyei hazára: *Chiaromonte* (fényes hegy), *Mont-Alégre*, *Montis hilaris* (derűs hegy), *Mountgrace de Ingelby* (kegyelem hegye), *Mont Sion* (Sion hegye). Isten hegye egy alkalommal fordul elő: *Mont-Dieu*, Szűz Mária hegye szintén egyszer: *Mont St. Marie*. Több patrocíniummal összekapcsolt név jelenik meg: *Mont-St.-André*, *Beatusberg*, *Mont-Ste-Gertrude*. A Keresztelő Szent János-hegy elnevezéssel is több alkalommal találkozunk; ismert egy *Mont-Saint-Jean-Baptist* a mai Belgium területén, illetve egy másik Freiburg im Breisgau-ban a mai Németországban. Keresztelő János alakja bizonyára népszerű volt a remeterendeknél, akik bizonyos tekintetben az ő követői voltak. Az egyedi helynevekhez sorolható a *Vogelsberg* (madár hegy) elnevezés.

Az erdőre utaló helynevek között is előfordulnak patrocíniummal összekapcsolt nevek: *Bois-Saint-Martin*. A *Bois-le-Duc* elnevezés bizonyára a hercegi adományozóra utal. Szűz Mária parkja két alkalommal is megjelenik: *Notre-Dame-du-Parc* és *Parcus*

³¹ Mick Aston: The Development of the Carthusian Order in Europe and in Britain. In: Martin Carver (szerk.): *In Search of Cult: Archaeological Investigations in Honour of Philip Rahtz*. Woodbridge: Boydell Press, 1993. 139–151.

Beatae Mariae. Ide tartozik még *Gresley Park*, amelynek másik neve *Beauvale*. A karthauzi szabályzatok még szigorúbban tiltották a vadászatot, mint a ciszterciek. *Grand Chartreuse* határait nem léphették át nők és fegyveres férfiak, továbbá tilos volt bármilyen állat leölése és madár elfogása ezen a területen.³² Így itt is bizonyára korábbi nemesi vadaskerteket, vagy egyszerűen körülkerített erdőket jeleznek a helynevek.

A karthauzi helynévadás sokban hasonlít a ciszterciere: magas a mennyei szépségre utaló jelzők aránya, gyakoriak a Szűz Máriához illetve a patrocíniumokhoz kapcsolódó helynevek. A völgy szintén magas arányban jelenik meg a karthauzi helynevekben. A hegy kiemelkedő aránya a rend letelepedési stratégiáival magyarázható. Az írott források alapján arra gondolhatnánk, hogy a karthauzi szerzetesek tájszemlélete szélsőségesen aszketikus volt,³³ a helynevek azonban ezt nem igazolják. A *locus horribilis*ra, azaz a rettenetes pusztaságra vonatkozó nevek, mint *Vallis calci* (letaposott völgy), *Pierre-Châtel* (kő vár) vagy *Lapis Refugii* (menedékkő) csak kis számban jelennek meg.

A kevésbé ismert grandmonti rendet Étienne de Muret (1052–1124) tanítványai mesterük halálát követően, 1124-ben alapították, amikor az aquitániai Grandmont dombjára költöztek. A közösség a karthauziak mellett a remetehullám egyik legszigorúbb irányzatát követte.³⁴ A rendi hagiográfiából arra a következtetésre juthatunk, hogy a grandmontiak természetszemlélete is ugyanolyan aszketikus volt, mint életmódjuk, a helynevek azonban ennek ellenkezőjét sugallják.³⁵ A vizsgált grandmonti apátságok mindegyike – egy kivételével (*Cresswell*, Cambridge) – francia területen fekszik. (A grandmonti remeteségek többsége francia területen feküdt, csupán két apátság volt az Ibériai-félszigeten és három Angliában.) A grandmonti remeteapátságok nevei között fordul elő a legtöbb olyan, amely erdei fákra utal. A vizsgált negyvennyolc grandmonti helynévből nyolc esetben található a névben erdei fa. A legmagasabb arányban, azaz négy alkalommal bükk: *Bella fagus* (Chartres), *Fay les Nevers* (Nevers), *Fay-Jumilhac* (Perigueux), *Fayet-le-Vieux* (Clermont) – azaz szép bükk, nevers-i bükk, Jumilhac bükkje, öreg bükk. Egy-egy esetben jelenik meg a hárs, tölgy és éger: *Podium Tillosum* (Bourges), *Chêne-Galon* (Perche), *L'Aulne* (Troyes), vagyis hársfás síkság, Galon tölgyese, illetve égerfa. *Sauzai*, *Sauzey*a (Bourges) fűzfát jelent. Az összes nővénynevet tartalmazó remeterendi apátság száma tizenkilenc, a grandmontiak száma ennek megközelítően fele, tehát magasan kiemelkedő. Az erdei fákra vonatkozó

³² „... et auctoritate divina prohibebo, ut feminae per terminos vestros nullatenus transeant, neque viri arma portantes. Prohibebo pariter intra dictos terminos piscationem, venationem, et avium captionem, ovium, caprarum, atque omnium domesticorum animalium pascua et transitum, Deum rogans, ut obediens huic nostrae donationi et prohibitioni in sua gratia multiplicet...” – Vita Sancti Brunonis, Vita altera, Auctore Francisco a Puteo Carthusiae Majoris priore. PL 152. 505.

³³ Carthusia leírása Kölni Szent Brúnó életrajzában: Vita Sancti Brunonis, Vita altera, Auctore Francisco a Puteo Carthusiae Majoris priore. PL 152. 505.

³⁴ Lester K. Little: *Religious Poverty and Profit Economy in Medieval Europe*. London: Paul Elec Ltd., 1978. 79–82.

³⁵ Vita Sancti Stephani Grandmontiensis. PL 204. 1015.

nevek mellett még egy zsázsára utaló helynév is van közöttük: *Cresswell* (Cambridge), azaz zsázsaforrás. Erdő és liget elnevezés, *bois*, *nemus*, *saltus* nyolc alkalommal fordul elő, vadaskert (*Embreuil*, *le Breuil-Bellay*) kétszer. Ezenkívül egyszer szerepel a vadon (*le Sauvage*), valamint olyan egyéni nevek, mint a rigó-ének (*Chantemerle*), szénégető (*Charbonnières*), fényes levél (*Clairfeuil*). Így tehát a negyvennyolc helynévből, majdnem a fele, huszonhárom utal közvetett vagy közvetlen módon erdei megtelepedésre. Viszonylag magas a hegyre (hét), illetve a sziklára utaló helynevek száma. Völgyből, síkságból és forrásból szintén három található. A további helynevek: a sziget (*Isle-Aumont*), a magas part (*Hauterives*), a szoros-folyóág (*Étricort*) és az almáskert (*Pommier*) csak egy alkalommal fordulnak elő. Vannak továbbá egyedi helynevek: örvény (*Haia*), zöldsége (*Olerone*), ólom (*le Plomb*). *Locus amoenus*ra utaló jelzőt tartalmazó helynevek: szép bükk (*Beaufou*), szép erdő (*Beausalut*), zöld-erdő (*Boisvert*), tiszta forrás (*Claire-fontaine*), fényes levél (*Clairfeuil*), valamint a jó völgy (*Bonneval-de-Montusclat*, *Bonneval-de-Serre*). Patrocínium névre utal a kétszer is előforduló Szent Márton erdeje (*Bois-St-Martin*). Foglalkozásnevet tartalmaz a szénégető (*Charbonnières*) és a szőlőművesek erdeje (*le Bois Vincennes*). A tájnak a szépségen kívüli egyéb tulajdonságára utal a fehér kő (*Aubepierre*), a szoros folyóág (*Étricort*), a kis erdő (*Boismenou*) és a magas part (*Hauterives*) elnevezés. A ciszterciekhez viszonyított viszonylag kisszámú grandmonti helynévből rendkívül változatos természetszemléletre következtethetünk, úgy tűnik az összes vizsgált rend közül ők reflektáltak leginkább az őket körülvevő természeti környezetre, hiszen a helynevek nem mennyei, hanem valós tájra utalnak. A ciszterci és a többi rend helynévadását meghatározó szimbolikus elnevezések szinte teljes egészében hiányoznak innen, a „mennyei topográfiát” ebben az esetben az „erdei topográfia” helyettesíti. Úgy tűnik, a ciszterciekkel ellentétben a grandmontiak nem törekedtek a táj átalakítására, a legtöbb erdőre utaló név ugyanis a természetes vegetációt jeleníti meg, erdőirtásra pedig sehol nem találunk utalást. A szimbolikus nevek hiánya ellenére viszonylag gyakori a *locus amoenus*ra utaló jelző, amiből arra következtethetünk, hogy a grandmontiak szívesen gyönyörködtek a táj szépségében.

Konklúzió

Ha a ciszterci és a remeterendi helynevek összességét összehasonlítjuk, megközelítőleg hasonló eredményt kapunk (2. és 3. ábra), ugyanakkor érdemes felfigyelni néhány jellegzetes eltérésre, amelyből következtetni lehet a két vizsgált csoport sajátosságaira. A háromszáz elemzett ciszterci monostornévből hatvanöt esetben találkozunk édes-vízre utaló elemekkel, a szintén ugyanennyi számú remeterendi helynévből viszont jóval több: kilencvennyolc esetben találhatunk vízre utaló elemet. Szintén jóval magasabb a remeterendeknél a hegy előfordulása: hetvenkettő, azaz több mint a duplá-

ja a cisztercinek (harminchárom). A következő csoportokban (völgyre, erdőre, mezőgazdasági művelésre utaló név, szikla, kő, valamint mező) számottevő eltérés nem található a vizsgált rendek között. A völgy a cisztercieknél hatvannégy, a remetéknél hatvanegy, az erdőre utaló nevek száma a ciszterci rendnél huszonkilenc, a remeterendeknél harminc. A mezőgazdasági tevékenységre utaló nevek száma az előbbieknél tizenhatsz, az utóbbiaknál tizenkilenc, a szikla és kő a cisztercieknél tizenhat, a remetéknél tizennégy, a mező az előbbieknél tizenhárom, az utóbbiaknál tizenegy. Jelenléte több különbség látható a következő csoportban: a cisztercieknél hét esetben találkozunk erdei fa nevét tartalmazó helynévvel, míg a remeterendeknél ez a szám több mint a duplája (tizenöt). A ciszterci monostornevekben szereplő fa nevek: éger, kőris, hárs, szil, berkenye, fenyő. A remeterendi monostornevekben: juhar, éger, bükk, vörösfenyő, hárs, boróka, fűz, tölgy. A paradicsomi nevek közé azokat a helyneveket soroltuk, amelyek a *locus amoenus*ra vagy a mennyei boldogságra utalnak, és nem szerepelnek semelyik előbbi kategóriában, ezekben az esetekben a táj jellegéről nem ad információt a helynév. Tipikus példái: szép hely, jó hely, fényes hely, Paradicsom kapuja. A cisztercieknél ebből tizenhét van, a remeterendeknél tizenkettő. Kifejezetten erdőirtásra utaló helynév a remeterendi felsorolásban nem fordul elő, a cisztercieknél viszont nyolc esetben látunk példát a *sarthe*, *rod*, *rode*, *rueda*, *ryd* képzővel ellátott nevekre.

Az összevetés alapján megállapítható, hogy a ciszterci és remeterendi helynévadás nagyon hasonló volt, a tájelemeknek mindkét csoportnál meghatározó szerepe volt a helynévadásban. Mindkét csoportra jellemző, hogy a helynevekben egyaránt megjelennek a szimbolikus, mennyei tájra utaló elemek és a táj valós elemei. Az általános ciszterci gyakorlat, hogy a helynevek a táj jellegére utaló jelzett szóból és egy paradicsomi szépséget idéző jelzőből állnak, a remeterendeknél is megfigyelhető tendencia. Mindazonáltal a cisztercieknél valóban nagyobb számban és variációban jelennek meg a szépségre, boldogságra utaló jelzők, ahogyan azt Dimier is megállapította.³⁶ A tisztán paradicsomszimbolikára épülő helynevek is valamivel gyakoribbak a cisztercieknél, mint a remetéknél. A hegy elnevezés kimagasló aránya a remeterendeknél leginkább a karthauziak letelepedési stratégiáival magyarázható. A víz magasabb aránya viszont meglepő, hiszen a ciszterci monostorok többsége folyóvíz mellett feküdt. Fontos különbség még a két csoport között – amint a bevezetőben is említettük –, hogy a ciszterci gazdaságot és szellemiséget alapvetően meghatározza a táj átalakítása. A rend aktív részt vállalt a 12. századtól erőteljesen felgyorsuló erdőirtásban, amely a helynevekben is tükröződik, hiszen a remeterendeknél nem fordulnak elő speciálisan erdőirtásra utaló szavak. Szintén ugyanerre a különbségre utal az erdei növények magas aránya a remeterendeknél, közvetetten bizonyítván, hogy sokkal kevésbé törekedtek erdőirtásra, mint a ciszterciek.

³⁶ Marie-Anselme Dimier: *Clarté i. m.*

Az összehasonlítás nem adhat teljes és pontos képet a ciszterci és remeterendi helynévadásról, amely régióként igen eltérő lehetett. Több kisebb térség alaposabb helynévelemzésére lenne szükség, mivel a táj sajátosságait sokkal inkább tükrözik a grangiák, birtoktestek elnevezései. Az ilyen topográfiai kutatásokhoz térképek, katonai felmérések áttanulmányozása szükséges, bevonható a népi helynévanyag is, esetleg okleveles források (határjárások). Csak ilyen interdiszciplináris vizsgálattal lehetne teljesebb képet kapni az említett rendek és a táj viszonyáról.

THE HEAVENLY TOPOGRAPHY LANDSCAPE PERCEPTION OF THE CISTERCIANS AND THE HERMIT ORDERS IN THE MIDDLE AGES AS REFLECTED IN HAGIOGRAPHICAL SOURCES AND THE PLACE NAMES

The Cistercians and the Hermit Orders were in very close connection with nature in the Middle Ages. Both of them regarded nature as the result of God's Creation, they projected their symbolic and biblical approach to the environment of their abbeys. However, there were differences between the Cistercian and the hermitic approach. The Cistercian landscape was an artificial landscape, the members of the order thought that their role is to imitate God's work, and improve the natural environment. The Cistercians transformed the landscape both in physical and spiritual sense. We know about the physical transformations from medieval chroniclers, such as Walter Map. We can examine the features of this monastic landscape with the methods of landscape archaeology. While the hagiographical sources from the 12th -13th century illustrate the symbolic transformation of the landscape, the presence of holy men converted the desert place (*locus horribilis*) to fertile Paradise (*locus amoenus*). We can also find allusions to the landscape transformation in the place names. Some place names refer to asserting (deforestation) or agricultural activity, while most of the Cistercian place names hint to the heavenly happiness and beauty, for example: Clairvaux (light valley), Clairefontaine (pure fountain), Beaupré (beautiful meadow), Bonnevaux (good valley), Aiguebelle (beautiful water). The contemporary chroniclers, as Ordericus Vitalis also noticed this phenomenon. We collected 600 place names and divided them in two groups. The first group is the Cistercian, the second one consists of the place names of the Hermit Orders, such as the Carthusians, the Grandmontines, Camaldulians, etc. Both groups consist of 300 abbey names. In the scale we represent only the male abbeys, we do not analyse the female monasteries and the granges. These place names refer to landscape features, such as relief, hydrography and vegetation. We compared the naming habits of the two groups. The statistics show the main differences between the groups. Sometimes there were connections between

place names and the settlement strategies of the orders. Consequently, the Cistercians preferred the valleys more, while the Hermit Orders the mountains. There were slightly more symbolic place names in the group of the Cistercians. There were no allusions in the group of the Hermit Orders to asserting (woodland clearance), while some Cistercian place names for example: Sarthe, Himmerod, Marienrode, Rode, Rueda, Ruhe/Ryd, Sarravalle, Volkenrode, Walkenried directly refers to woodland clearance. Sometimes there are references in the names to the type of the woodland and the vegetation such as ash, oak, beech, linden, alder, willow and pine trees. We can find most of the woodland tree names in the group of the Grandmontine order. Hunting was prohibited for the members of these religious houses, although we can find place names such as Breuil, Brolium which means game-preserve.

This brief article could only glance at the naming habits of the mentioned monastic and hermit orders. The names of the granges can offer more information about the medieval landscape.

Keywords Asserting (forest clearance), Cistercians, hermits, place names, symbolic landscape

Árvizek a kora újkori Magyar Királyságban

FORRÁSOK ÉS LEHETŐSÉGEK*

...Laudetur dominus meus propter sororem
Aquam, que est multum utilis, humilis, pretiosa
et casta...

(Assisi Szent Ferenc)

AZ EMBER ÉS a folyó egymástól elválaszthatatlan a történelem folyamán. E szoros kapcsolat mögött ugyanakkor árnyékként mindig jelen van a félelem gondolata is, amely a bibliai özönvíztörténetben jut leglátványosabban kifejeződésre, s amely kitörölhetetlenül beépült az európai gondolkodásba.¹ Európában már a 18. századtól készültek történeti áradásokkal foglalkozó írárok és számos korai időjárási gyűjtemény is foglalkozott velük. A kutatók figyelme ekkoriban elsősorban az elbeszélő forrásokra szorítkozott, és a munkák az események mélyebb elemzésére nem vállalkoztak.²

* Köszönet illeti Péterfi Bencét és Rácz Lajost a tanulmány elkészülte során nyújtott tanácsaikért, javaslataikért. – A tanulmányban közölt levélrészletek az adott levélkiadás átírását követik, a nem kiadott levelezések esetében a szövegű átírásra törekedtünk. Vö. Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. *Fons* 7, No. 1 (2000): 91–137.

¹ Michael Kempe: Noah's Flood: The Genesis Story and Natural Disasters in Early Modern Times. In: Uő – Christian Rohr (szerk.): *Coping with the Unexpected. Natural Disasters and Their Perception*. Isle of Harris: The White Horse Press, 2003. 151–171. (az *Environment & History* 9, No. 2 [2003] különszáma)

² Christian Gottlieb Pötzsch: *Chronologische Geschichte der großen Wasserfluthen des Elbstroms seit tausend und mehr Jahren*. Dresden: Walther 1784., ill. Uő: *Nachtrag und Fortsetzung seiner chronologischen Geschichte der großen Wasserfluthen des Elbstromes seit tausend und mehr Jahren*. Dresden: Walther, 1786. A korai időjárási gyűjteményekhez l. Wendy T. Bell – Astrid E. J. Ogilvie: Weather Compilations as a Source of Data for the Reconstruction of European Climate during the Medieval Period. *Climatic Change* 1, No. 4 (1978): 331–348., különösen a függelék: 347–348. A közelmúlt kutatásaihoz l. példaként: Christof Mauch – Thomas Zeller (szerk.): *Rivers in History. Perspectives on Waterways in Europe and North America*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2008., ill. Christof Mauch – Christian Pfister (szerk.): *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies toward a Global Environmental History*. Plymouth: Lexington Books, 2009. vonatkozó írásait.

A közép-európai területek áradásairól az utóbbi évtizedek fokozottabb kutatásainak köszönhetően egyre gyarapodó szakirodalom áll rendelkezésre.³ A mai Olaszországból,⁴ a német⁵ és cseh területekről⁶ és a Magyar Királyság viszonyainak szempontjából leginkább releváns osztrák területekről⁷ egyaránt jelentős, történeti árvizekre vonatkozó irodalom érhető el. Horvátországból is rendelkezünk eredményekkel, különösen egy-egy régióra, vízfolyásra vonatkozóan,⁸ ugyanakkor a lengyel, román és szerb területekre fókuszáló kutatások jelenleg még kevés tanulmányt mutattak fel.⁹

Magyarországon a 19. század utolsó évtizedeitől több munka tárgyalja a Kárpát-medencei áradások természetét, nem kis részben az évszázad két rendkívül súlyos áradásának (az 1838-as dunai és az 1879-es tiszai) következményeként.¹⁰ A 20. századi, áradásokkal kapcsolatos tanulmányok, kötetek főként a 19. század e két eseménye köré csoportosulnak. A szakmunkák nagyobb része – különösen a *Hidrológiai Közlöny* írásai – pedig az áradások előrejelzésének, kezelésének lehetőségeivel, az árhullámok lefolyásának szimulációjával foglalkoztak.

³ Rüdiger Glaser et al.: The Variability of European Floods since AD 1500. *Climatic Change* 101, No. 1–2 (2010): 235–256., ill. Rudolf Brázdil et al.: Flood Events of Selected European Rivers in the Sixteenth Century. *Climatic Change* 43, No. 1 (1999): 239–285.

⁴ Dario Camuffo – Silvia Enzi: The Analysis of Two Bi-Millenary Series. Tiber and Po River Floods. In: Philip D. Jones – Raymond S. Bradley – Jean Jouzel (szerk.): *Climatic Variations and Forcing Mechanisms of the Last 2000 Years*. Berlin: Springer-Verlag, 1996. 433–450.

⁵ Rüdiger Glaser – Heiko Stangl: Climate and Floods in Central Europe since AD 1000. Data, Methods, Results and Consequences. *Survey in Geophysics* 25, No. 5–6 (2004): 485–510., ill. Rüdiger Glaser – Christoph Beck – Heiko Stangl: Zur Temperatur- und Hochwasserentwicklung der letzten 1000 Jahr in Deutschland. *DWD Klimastatusbericht 2003* (2004): 55–67. Elérhető online is: http://www.geographie.uni-freiburg.de/ipg/publikationen/glaser/GlaserBeckStangl2004-empertur_und_Hochwasser.pdf (letöltés ideje: 2011. február 10.), Oliver Wetter et al.: The Largest Floods in the High Rhine Basin since 1268 Assessed from Documentary and Instrumental Evidence. *Hydrological Sciences Journal* 56, No. 5 (2011): 733–758.

⁶ Rudolf Brázdil et al.: *Historické a současné povodně v České Republice*. Brno: Masaryk University–Czech Hydrometeorological Institute, 2005., ill. Rudolf Brázdil: The History of Floods of the Rivers Elbe and Vltava in Bohemia. *Erfurter Geographische Studien* 7, No. 1 (1998): 93–108.

⁷ Christian Rohr: *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Köln: Böhlau, 2007. Az áradások percepciójával kapcsolatban: Uő: The Danube Floods and Their Human Response and Perception (14th to 17th C). *History of Meteorology* 2, No. 1 (2005): 71–86.

⁸ A horvát területek kutatásaihoz l. Hrvoje Petrić publikációit, így: Drava River Flooding in Varaždin and Koprivnica Parts of Podravina (Drava River Region – between Croatia and Hungary) in the Period of 17th–19th Centuries. *Podravina* 12, No. 1 (2007): 136–147.

⁹ Lengyel kutatásokhoz: Jan Munzar – Stanislav Ondraček: Precipitation Extremes and Disastrous Floods in Central Europe in July 1897. In: Rajmund Przybylak et al. (szerk.): *The Polish Climate in the European Context. An Historical Overview*. Heidelberg: Springer, 2010. 389–398.

¹⁰ Zawadowski Alfréd: *Magyarország vízeinek statisztikája. 1–2*. Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1891.

A történeti áradásokkal foglalkozó írások fokozatosan kezdtek a 18–19. századi esetek felé fordulni. E korszakról az elmúlt években jelentős eredmények születtek.¹¹ A munkák elsősorban a korai újságok és a 17–18. századtól sok helyütt fennmaradt városi tanácsülési jegyzőkönyvek adta lehetőségeket aknázták ki. A legújabb eredmények Kiss Andrea kutatásaihoz köthetők, aki egy eddig szinte teljes mértékben érintetlen területtel, a középkori árvizekkel foglalkozik jelenleg még kiadatlan doktori disszertációjában.¹² A középkorra vonatkozóan nem csak esettanulmányok szintjén ismerjük az áradásvisszonyokat, hanem e mérvadó munka révén a középkor egészével kapcsolatban vonhatunk le bizonyos következtetéseket. A 16–17. századot vizsgáló, az áradásokkal foglalkozó, részletesebb szakmunka eddig nem készült. Nemhogy monografikus feldolgozása nem történt meg a kérdéskörnek, de az esettanulmányok száma is igen alacsony.¹³

A kora újkori áradásokkal kapcsolatban a történészek általában Réthly Antal gyűjteményét idézik.¹⁴ A kötetek hosszú ideig meghatározták, és sok szempontból most is meghatározzák a klíma- és időjárástörténeti kutatásokat – az elmúlt tíz év legtöbb ilyen irányú publikációja ezt tekintette forrásának. Réthly kompilációja több tucat

¹¹ Pálfi Imre: A Maros árvizei a XVIII. században. *Hidrológiai Tájékoztató* 37, No. 2 (1994): 34–35., Andrea Kiss: „*Suburbia autem maxima in parte videntur esse deleta*” – Danube Icefloods and the Pitfalls of Urban Planning. Pest and Its Suburbs in 1768–1799. In: Csaba Kovács (szerk.): *From Villages to Cyberspace*. Szeged: Szeged University Press, 2007. 271–282., Kiss Andrea – Sümeghy Zoltán – Fehér Zoltán Zsolt: A Maros 18. századi áradásai és egy jellemző téli árvízének területi hatásai. In: Fülek György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Az erdélyi táj változásai*. Gödöllő: Szent István Egyetem, 2008. 94–100., Kiss Andrea – Sümeghy Zoltán – Dankó György: Az 1783–1784. évi szélsőséges tél és a Maros jeges árvi. In: Kiss Andrea – Mezősi Gábor – Sümeghy Zoltán (szerk.): *Táj, környezet és társadalom*. Szeged: SZTE, 2006. 353–362., Soós Kálmán: „Az kirohanó Tiszának árja...” (Árvízvédelem Felső-Magyarországon). In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 107–130., ill. Hrvoje Petric: Drava River Flooding i. m. Áradásokra vonatkozó egyéb irodalomhoz l. Andrea Kiss: Historical Climatology in Hungary. Role of Documentary Evidence in the Study of Past Climates and Hydrometeorological Extremes. *Időjárás* 113, No. 4 (2009): 325–327.

¹² Andrea Kiss: *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Late Medieval Hungary*. PhD Thesis. Budapest: CEU, 2011.

¹³ Ugyanakkor feltétlenül ki kell emelni Iványi Béla egy munkáját: a Baththyány család körmendi levéltárában tevékenykedő levéltáros hatalmas anyaggyűjtésén alapuló egyik írásában megemlékezik a 16–17. századi magánlevelekben megjelenő időjárási eseményekről, áradásokról. L. Iványi Béla: *Képek Körmend multjából*. (Körmendi Füzetek 4.) Körmend: Rábavidék, 1943. Iványi több olyan levélben leírt áradást említ, amely a rendelkezésre álló levéltári anyag alapján nem ellenőrizhető – számos levél eltűnt az idők során a sok tízezer misszilit tartalmazó Baththyány levéltárból. Ehhez l. a MOL frissen összeállított levéltári adatbázisát: <http://old.mol.gov.hu/baththyany> (letöltés ideje: 2011. február 10.). Iványi munkájára épít, ugyanakkor több pontatlanságot tartalmaz például a levelek keltezésében: Gellén Zsolt: A Rába védelmében. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 232–254.

¹⁴ Réthly Antal: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.

kora újkori áradást említ, ugyanakkor teljességre a köteteket szerkesztő meteorológus sem vállalkozott; legalább annyi kulcsfontosságú forráscsoportot nem vont be vizsgálatába, mint amennyit igen. Réthly hazai és külföldi kritikáinak fényében egyértelmű, hogy nem kerülhető el a meteorológus eredményeinek legalább részbeni felülvizsgálata, újraértékelése – különös tekintettel a 16–17. századra.¹⁵ Réthly annak ellenére, hogy számos történész, levéltáros segítette munkáját, nem egy módszertani hibát vétett.¹⁶

A középkor forrásadottságaihoz képest a 16–17. század lényegesen jobb alapot biztosít klímátörténeti és környezettörténeti kutatáshoz. A jelenlegi európai szintű klímarekonstrukciók szinte mindegyike az elmúlt félezer esztendőre vonatkozóan kínál nagy felbontású adatsorokat, ami a középkorral szemben a források nagy számának és teljesen más minőségének egyenes következménye.¹⁷ Mint a közép-európai területeken általában, az írásbeliség a Magyar Királyságban is a 16. században indult jelentős növekedésnek. Az anyanyelvű magánlevelezés éppen úgy, mint a hivatali irattermelés egyre jelentősebbé válik. Ennek ellenére elenyészően kevés irodalom született a korszak időjárási és ehhez kapcsolódó eseményeiről. Ha ezt a hiányt pótolni nem is tudjuk, jelen tanulmányban a magánlevelezésekben rejlő adattömeg ezen aspektusát kívánjuk nagy vonalakban tárgyalni, és próbálunk az áradásokkal, vízjárással kapcsolatban bizonyos következtetéseket levonni.

A kora újkori áradások kimutatásának lehetőségei – a *magánlevelek* mint források

Vizsgálatunk a források bősége miatt nem terjedhet ki a kora újkor egészére. Munkánkat az 1541 és 1650 közti periódusra szűkítettük le. Ennek egyik oka, hogy ebben az időszakban a Réthly-gyűjtemény viszonylag kevés adatot tartalmaz – az 1630-as éveket megelőzően mind klímarekonstrukció készítésére, mind pedig az időjárási események, az azokhoz kapcsolódó szélsőségek kutatására csak nagyon nehezen használható a kollekció. Másrészt a tanulmány – ahogyan arra kitértünk – a misszilisek adta lehetőségekre kíván koncentrálni, és ezek tömeges elterjedése éppen erre a bő száz esztendőre tehető. Ez nyilván nem jelenti azt, hogy nem találunk ilyen jellegű iratokat

¹⁵ Pl. Judit Bartholy – Rita Pongrácz – Zsófia Molnár: Classification and Analysis of Past Climate Information Based on Historical Documentary Sources for the Carpathian Basin. *International Journal of Climatology* 24, No. 14 (2004): 1759–1776.

¹⁶ Ezekre most a terjedelmi korlátok miatt nem térhetünk ki. Vö. Andrea Kiss: Historical Climatology in Hungary i. m. 316–320.

¹⁷ A legújabb közép-európai rekonstrukciót l. Petr Dobrovolný et al.: Monthly and Seasonal Temperature Reconstructions for Central Europe Derived from Documentary Evidence and Instrumental Records since AD 1500. *Climatic Change* 101, No. 1–2 (2010): 69–107. A források adta lehetőségekhez: Rudolf Brázdil et al.: European Climate of the Past 500 Years. New Challenges for Historical Climatology. *Climatic Change* 101, No. 1–2 (2010): 7–40.

a megelőző időszakból, de a rendszeressé váló anyanyelvű magánlevelezés elterjedése az 1540-es évtizeddel kezdődő körülbelül egy évszázadra tehető.¹⁸

Réthly ugyanakkor csak igen kis részben használ magánleveleket a maga kötetében. A *Történelmi Tár* hasábjain található levelezéseknek is csak egy részét nézte át a meteorológus vagy az őt segítő kutatók. Az itt fellelhető időjárási eseményeknek is csak igen kis hányada – főként a Nádasdy Tamáshoz kapcsolódó közlések – szerepel az *Időjárási események és elemi csapásokban*. Az önálló kötet formájában megjelent gyűjtemények közül kettőt kell mindenképpen kiemelni, egyrészt a Thurzó György és Czobor Erzsébet közti levélváltást, másrészt a Zrínyi Miklós szigetvári kapitányhoz kapcsolódó leveleket, melyek helyet kaptak a kompilációban.¹⁹

Jelen tanulmány ugyan megközelítő teljességre törekszik az időszak levélkiadásait illetően, ugyanakkor az igen elszórt publikációk miatt a kutatásba bevont írások listája alighanem sohasem lesz teljes. A kiadott levelezések közül nem tekintettük át a humanista levelezéseket (pl. Dudith András leveleit),²⁰ emellett nem vizsgáltunk át minden olyan diplomáciai levélváltást, amely egyértelműen a külpolitikai események megvitatására koncentrál. A kiadott levelezések mellett az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának (OSzK Kt.) és a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárának (BEK Kt.) egy-egy levelezésgyűjteményét²¹ is kutattuk, kiegészítendő a nyomtatott forrásokat és csökkentendő a misszilisek időbeni eloszlásának egyenlőtlenségét.

Elsőként azzal kell foglalkoznunk, hogy milyen okból maradtak fenn forrásainkban áradásokra utaló részletek. A középkor viszonylatában az áradásokra vonatkozó információk fennmaradásának legfőbb oka valamilyen jogi aktus meghíúsulása, például egy határjárást nem tudtak (vagy nem akartak) végrehajtani, mert megakadályozták azt az áradások. Emellett számos esetet találunk, amikor a perbe hívásokon a felek valamelyike nem tudott részt venni e külső körülmény miatt, s ezt az új időpont kijelölése kapcsán írásba foglalták. Olyannyira komoly befolyásolója volt az áradás a perek keresztülvitelének, hogy Werbőczy *Tripartitum*ában is megjelenik, mint a jogi esemé-

¹⁸ Az 1541-et megelőző magyar nyelvű magánlevelekhez l. Hegedüs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink: 1541-ig.* (Régi magyar levéltár 1.) Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1991 [1992].

¹⁹ Kubinyi Miklós (szerk.): *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez. I–II.* Budapest: Athenaeum, 1876., ill. Barabás Samu (szerk.): *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok.* I. köt. Budapest: MTA, 1898.

²⁰ Lech Szczucki – Tiburtius Szepessy (szerk.): *Andreas Dudithius Epistulae. Vol. 1–6. (1554–1580)* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992–2002. Az áttekintett humanista levelezéskiadások (így például: V. Kovács Sándor: *Magyar humanisták levelei. 15–16. század.* Budapest: Gondolat, 1971.) nem vezettek eredményre.

²¹ A Magyar Asszonyok Könyvtárának levélmásolat-gyűjteménye – OSzK Kt. Fol. Hung. 2638. I. cs., 2638. II. cs., 2638. III. cs., ill. BEK Kt., Collectio Kaprinayana (Coll. Kapr.).

nyek késedelmének egyik lehetséges oka: *unde rationabilis excusatio est (...) aquarum vehemens inundatio.*²²

Fontos leszögezni, hogy az említett irattípusokban időről-időre találkozhatunk árvizek folytán előállt problémákkal. Célunk egy másik forráscsoport, a magánlevelek adta lehetőségek feltárása. Az eltérő forrásjellegből adódóan nem számíthatunk teljesen hasonló okokra az áradások megjelenésénél, de itt is számos, egymással párhuzamba állítható esetben fog megjelenni egy-egy esemény. Ami talán a legjelentősebb különbség mégis, hogy a kora újkori levelek egy részének célja magának az időjáráshoz kapcsolódó eseménynek, a folyók vízszintemelkedésének, kiöntésének leírása, ami a középkori anyagban nem jellemző. Ugyan a jelen vizsgálatunk tárgyát képező időszakból rendelkezünk néhány olyan levéllel, amely az adott esemény leírását tűzi ki elsődleges célul, a misszilisek az esetek többségében csak igen szűkszavúan emlékeznek meg az áradásokról.

Számos esetben az sem derül ki egyértelműen, hogy mely víz áradásáról van szó. Az ilyen, kevésbé részletes beszámolóknál három esetben lehet gyakran találkozni az árvizekkel:

1. a szerző egy adott termék szállításának áradások miatti meghiúsulásáról értesíti a címzettet;
2. a feladó az adott eseményről akarja értesíteni a címzettet, mert az hat utóbbi mozgására, értesíti, hogy nem tud nála látogatást tenni;
3. az előbbivel részben kapcsolatos eset, nem figyelmeztető szándékkal, de hasonló okokból íródik: a feladó értesíti a címzettet, hogy az adott esemény miatt nem tud – vagy nem akar – látogatást tenni a címzettnél. Ez utóbbi esetben feltűnő gyakorisággal fordul elő, hogy egy szervitor nem tud látogatást tenni feljebbvalójánál.²³

Áradások

módszertani problémák a vízszintingadozások kutatásában

Amikor történeti áradásokkal foglalkozunk, az első probléma a jelenség előrejelezhetőségének, az áradások „természetességének” kérdése. Jóllehet a vízszint-ingadozások száma, mértéke területenként és vízfolyásonként igen erősen eltérhet, a Kárpát-medence földrajzi és klimatikus helyzete miatt a folyók mindegyikén kimu-

²² „elfogadható mentségnek tartjuk azt, ha (...) tetemes vízáradás visszatartotta” – a fordítás szövege: *Analecta Werbőcziana*. Online: <http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/> (letöltés ideje: 2011. február 10.). Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): *Werbőczy István Hármaskönyve*. (Magyar törvénytár) Budapest: Franklin, 1897. II. 59. 2. Erről I. András Vadas: *Weather Anomalies and Climatic Change in Late Medieval Hungary. Weather Events in the 1310s in the Hungarian Kingdom*. Saarbrücken: VDM Publishing, 2010. 51.

²³ Például I. a Zrínyiek által a Batthyány Ádámhoz írt levelek hasonló eseteit a függelékben.

tathatunk természetes évi vízszintingadozást. A kora újkori levelezésekben megjelenő eseményeknél igen ritka, amikor a vízszinttel kapcsolatban konkrét támpontot adnak a levelek. Ilyen az a néhány irat, amely a víz és egy-egy ismert helyen álló épület viszonyát említi (pl. az alább részletesebben elemzendő 1614-es linzi levél esete vagy az 1637. június 28-ai leírás, amely a Murának a torjanci kastélyhoz való közelségére utal).

Az egyes vízfolyások áradásainak jellegével nem foglalkozunk részletesebben, de néhány alaptípusra és a legjelentősebb folyóvizekre röviden kitérünk. A Kárpát-medencei folyók esetében a magashegységi táplálású folyóvizek igen gyakoriak. Ezek közé tartoznak a Keleti-Alpokból eredő folyók, így például a Dráva vagy a Rába.²⁴ E folyók áradásai elsősorban a tavaszi hóolvadáshoz kötődnek, melyet gyakran követ egy késő tavaszi, a magashegységi zónák olvadásához köthető második árhullám. A Duna a Kárpát-medencébe érkezése előtt hasonlóképpen viselkedik, mivel főként olyan folyók vizét veszi fel, melyek vízutánpótlása *montán* területekről érkezik. Ez azt eredményezi, hogy az áradások fő időszaka itt is a tavasz és a kora nyár. Emellett egy kisebb csúcsot találunk az őszi időszakban is, amely a vízgyűjtőterület megnövekvő csapadékmennyiségével magyarázható. A Duna harmadik jellegzetes áradástípusa pedig a jegesár, amely a folyó fokozatos befagyásával keletkező jégtorlaszok következtében szokott (volt) fellépni. A Felvidék folyói is hegységekből kapják vízutánpótlásukat, azaz az áradások szempontjából itt is a tavaszi hóolvadás lesz a meghatározó. Emellett a gyors futású felvidéki folyókon gyakran találkozunk úgynevezett villámáradásokkal, amelyek egy-egy jelentősebb felhőszakadáshoz kapcsolódnak, lokális–regionális hatásúak, és gyakran igen pusztító jelenségek. A felvidéki és főként erdélyi folyók által táplált Tisza felső szakaszának áradásaira egyértelműen a fő mellékfolyók és a főfolyó két ágának hóolvadása van hatással. Az alsó szakasz ugyanakkor a Duna hatása alatt áll, amely a torkolattól távol is gyakran hat a Tisza vízállására.²⁵ A Kárpát-medence minden folyójának – ahogyan a kontinentális területek folyóinak általában – a természetes vízháztartás-változások miatt igen különböző vízszintje lehet az egyes évszakokban. Nem volt ez másképpen a történeti korokban sem.

A természetes és várható méretű vízszintemelkedést kutatásunk során mindig meg kell különböztetnünk az áradásoktól, árvizektől. Ez tűnik az egyik legfontosabb módszertani problémának. A legkézenfekvőbb lehetőség, hogy árvízként értelmezzük azokat az eseményeket, amelyeket a kortársak árvízként láttatnak. Ez önmagában ugyanakkor nem oldja fel az ellentmondást. Könnyen elképzelhető, sőt bizonyos, hogy számos esetben szándékosan, konkrét okoktól vezérelve áradásként láttattak kisebb

²⁴ Szilágyi Endre: Árvízi hidrológiai vizsgálatok a Rába Sárvár feletti szakaszán. *Vízügyi Közlemények* 70, No. 2 (1988): 277–293., különösen: 288–291.

²⁵ Bodolainé Jakus Emma: *Árhullámok szinoptikai feltételei a Duna és a Tisza vízgyűjtő területén.* (Az Országos Meteorológiai Szolgálat Hivatalos Kiadványai 56.) Budapest: OMSz, 1983.; Márton Pécsi – Béla Sárfalvi: *The Geography of Hungary.* Budapest: Corvina Press, 1964.

vízszintemelkedéseket, melyek az év adott időszakában természetesek voltak, hisz a szokásos tavaszi hóolvadáshoz vagy éppen az őszi csapadékmaximumhoz kötődtek.

További módszertani kérdés a természetes, illetve a mesterséges áradások elkülönítése. Már e két alaptípus elkülönítése is igen problémás. A természetesnek nevezett áradásoknak is szoros kapcsolata van az emberi tevékenységgel. A vízgazdálkodás (gátak, malmok, duzzasztók létesítése, fokok), az erdőirtás mind igen erős hatással van az áradások kialakulására, jellegére. Ezekről a kora újkorban sem tekinthetünk el.²⁶ Ezt alapul véve szinte lehetetlen elkülöníteni az ember által közvetlenül, illetve a csak közvetetten emberi tevékenységhez kapcsolódó eseményeket. Mégis tehetünk a források alapján bizonyos distinkciókat. Olyan folyókon, ahol a vízhozam miatt az emberi hatás csak másodlagos lehet (a Duna, a Tisza vagy a Száva), alapvetően természetes kialakulású áradásokról van szó. Sokkal problematikusabb ugyanakkor a kisebb patakokon, folyókon dokumentált árvizek okainak megvilágítása, melyek lefolyásviszonyaiban kulcsfontosságú emberi hatást feltételezhetünk bizonyos esetekben. Amennyiben a védműveket tönkretették, mely nem volt példa nélküli a késő középkori és a kora újkori Kárpát-medencében, a duzzasztott vagy lassított vizű folyókon akár a kisebb árhullámok is katasztrofális pusztítással járhattak.²⁷

Az általunk vizsgált levelezésanyagban is találunk olyan esetet, amikor a természeti katasztrófát gyaníthatóan nem kizárólag a vízgyűjtő megemelkedő csapadékmenyisége vagy a hó olvadása okozta, hanem az emberkéz alkotta építmények is akadályozták a víz zavartalan lefolyását. 1555. november 27-én egy Sombory Gergely lékai kapitány által Nádasdy Tamáshoz intézett levél a Gyöngyös-patak megáradása után keletkezett helyzetről az alábbi módon számol be:

„mikoron éjjel az nagy eső lón, akkor mind udvarbíró urammal Keresztutat voltunk ot az egyik tonak töltésénem el vin az nagy tó épen megmarada az felugromon igen ment, onnat Szeredán menénk be Leukára, az felugromon felette nagy vize ment a tónak, ugy annyira, hogy Leukán annál nagyobb el nem ment, az töltésnek semmi nyavalya nincsen, hanem az felugromot hogy

²⁶ Az erdőterület változásaihoz, ill. a vízgazdálkodás kérdéséhez l. Szabó Péter: Erdők a kora újkorban: történelem, régészet, ökológia. In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest: Hantken Kiadó, 2009. 137–156., Ferenczi László: Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2008. 341–362., ill. Uő: Vízgazdálkodás a középkorban. In: Gyöngyössi Márton (szerk.): *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*. Budapest: ELTE, 2006. 105–152.

²⁷ Hogy ez mennyire várható volt, azt jól példázza egy 1461. január 9-én kelt oklevélben rögzített eset: a zalai konvent előtt megállapodik két fél, hogy ha halastavat vagy malmot létesítenének a Somogy és Zala megyék határán fekvő Sarusd-patakon, és ezek miatt áradás következik be, azt nem hányhatják egymás szemére. MOL DL 15 440. Ehhez l. Zatykó Csilla: Adalékok egy 1460-as Zala megyei birtokmegosztó oklevélhez. In: F. Romhányi Beatrix et al. (szerk.): *„Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. (Monumenta Historica Budapestinensia 13.) Budapest: BTM, 2004. 128.

meg pallották alá, hova az víz le megyen, annak az pallásnak végét mind felszagatta, azért el nem vitte, hanem azon helyen vannak. Errül Nagyságod megértheti minemü nagy víz volt, hogy az fűrésznél, ki híd az Gyöngyösön által vagy az hidnál mind széltebe folta az gyepet, az káposztás kertet azonképpen, az fűrészt erősen beöntötte, az kereságyi széna inkább mind vízbe volt. Az méneseket fel nem hajthattuk, hanem az téglá szénbe kellett szoritanunk addig míg az víz megszál. [...] Az gradics felit be csináltattuk, az ivó tón oly nagy víz volt, hogy az felugromán el nem győzött menni, hanem az felugrom felől az szegleten, hogy be ment az víz, de semmi szakasztást nem töt, hanem innét kiül mosot el az töltésben, ki nem árt az tónak felette, mostan egy nagy víz vagy benne.²²⁸

Mint a fenti fejezetből látjuk, ugyan számos módszertani problémát kell szem előtt tartani, amikor a kora újkori Magyar Királyság áradásaival foglalkozunk, mindazonáltal az áradások tér- és időbeliségét illetően meg lehet állapítani bizonyos közös jellemzőket. A legtöbb esetről csak egy-egy levél szolgáltat adatot, ezért ezeket mindeképpen szükséges összevetni más forrásokkal, vagyis elsősorban a már ismert és Réthly által hivatkozott áradásadatokkal. Ha lehetőség nyílik rá, a környező országok párhuzamait is fel kell használni.

Áradások a Magyar Királyságban

1541–1650 – a magánlevelek tanúsága

Az alábbiakban a vizsgált levelezések árvízre, illetve magas vízállásra vonatkozó bejegyzéseit elemezzük. Az áradások időbeliségére és térbeliségére is igyekszünk kitérni, ugyanakkor a források igen egyenlőtlen lefedettségéből adódóan hiba lenne messzemenő következtetéseket levonni. Vannak olyan időszakok, amelyekre vonatkozóan sok kiadott levél áll rendelkezésünkre. Ilyenek a 16. század 50-es éve, vagy a 17. század első évtizedei, amelyekből a Magyar Királyság vonatkozásában igen gazdag a forrásanyag. Vannak azonban évtizedek, amelyeket csak egy-egy jelentősebb levelezéskiadás reprezentál, tehát e kötetek levelezőinek gyakori tartózkodási helyeihez fog kötődni szinte minden adat. Az időbeni egyenlőtlenség csökkentésére vontuk be a kutatásba az említett OSzK és BEK kéziratárainak anyagait, amelyek egyenletes időbeli eloszlással tartalmaznak közel ezer nem publikált és nagyobb részt ismeretlen levelet.²⁹ Ennek ellenére sem mondhatjuk, hogy a Magyar Királyság viszonylatában reprezentatív lenne a magánlevelekben megjelenő események száma.

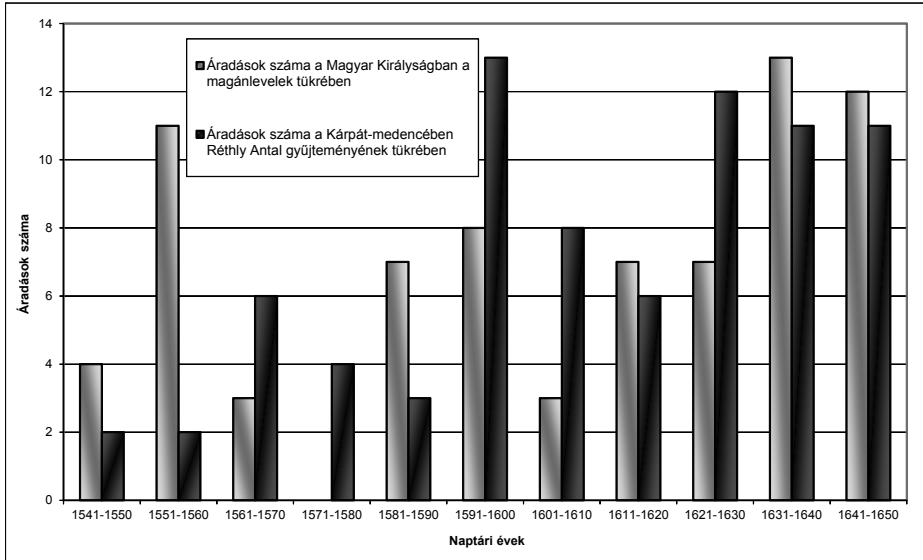
Az Erdélyi Fejedelemség levéltárának csak kisebb része került kiadásra, illetve a kiadott levelek meghatározó része a fejedelmi diplomáciai levelek közé tartozik, csak kis része a nem politikai témájú írás. Az áttekintett és az erre a területre vonatkozó

²⁸ Komáromy András: Magyar levelek a 16. századból. Tizedik közlemény. Sombory Gergely levelei Nádasdy Tamáshoz. *Történelmi Tár* 12, No. 3 (1911): 444–445.

²⁹ Ezen gyűjtemények is természetesen erősen válogatottak, előbbi kizárólag nők által írott leveleket, utóbbi pedig elsősorban politika-, kormányzat- és egyháztörténettel kapcsolatos anyagokat tartalmaz.

levelezésanyag vizsgálatunk során eddig nem vezetett jelentősebb eredményre, éppen ezért a jelen tanulmány csak a Magyar Királyságra fókuszál.

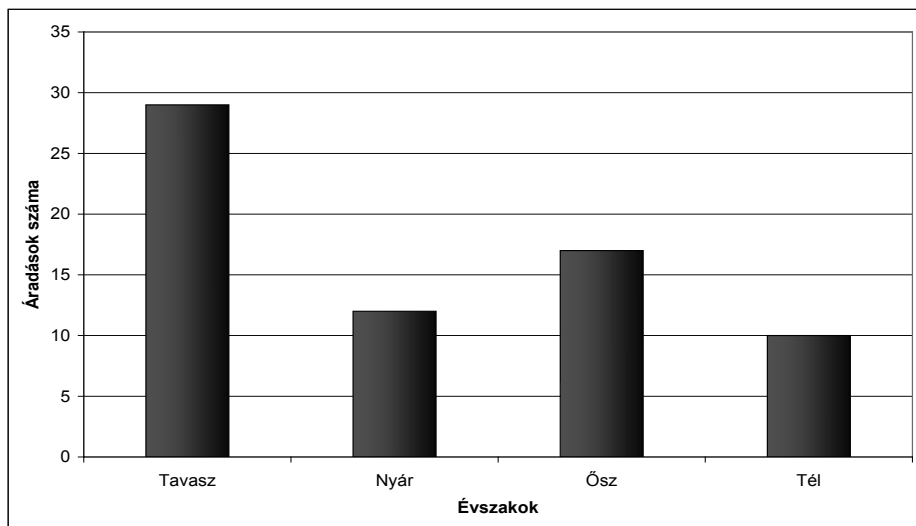
A magánlevelek (és részben Réthly gyűjtésének) áradásadatai alapján két korszakot különíthetünk el: a viszonylag alacsonyabb áradásszámú 1540–1590-es periódust – egy viszonylag áradásosabb évtizeddel, az 1551–1560-assal –, amelyet az 1590-es években az áradások számának jelentős növekedése követett. Ez a tendencia, ha valamivel kisebb mértékben, de folytatódott az 17. század első felében is (1. ábra).

1. ábra: Áradások száma a Magyar Királyságban, illetve a Kárpát-medencében a kiadott magánlevelek és a Réthly-gyűjtemény tükrében (1541–1650)

Habár a vizsgált levelek száma évenként igen változó, az egyes években belül a levelek havi-évszakos eloszlása már jóval egyenletesebb. Ennek megfelelően, ha az áradások évtizedes vagy hosszabb tendenciáinak meghatározására nem is feltétlenül alkalmas e forráscsoport, azok évszakos eloszlásának kutatására mindenképpen az.

Az áradások, akárcsak Közép-Európa más területein, erős szezonalitást mutatnak (2. ábra). A régió más területeinél a Magyar Királyságban még szembetűnőbb a tavaszi áradások jelentős száma. Emellett mindenképpen ki kell emelni a közép-európai területekkel való összehasonlításban a nyári áradások kisebb számát és az őszi áradások viszonylagosan nagy számát. A relatíve magas számú őszi eset közül több is a nyugati–délnyugati területeken jelentkezett, amely feltétlenül összefüggésben áll a szubmediterrán területek őszi csapadékmaximumával.

2. ábra: Az áradások évszakos megoszlása a Magyar Királyságban a magánlevelek tükrében (1541–1650)

A következőkben, kronologikus sorrendben a jelentős áradásokat áttekintve megvizsgáljuk, hogy az évszakokon belül milyen időszakban jelentkeztek ezek az áradások. Továbbá arra keressük a választ (amennyiben ez a forrásból kiderül), hogy mi volt kialakulásuk oka, valamint, hogy a vízszint megemelkedésének milyen hatásai voltak.³⁰

Az 1540-es évtized négy ismert áradásából hárommal érdemes részletesebben foglalkozni. Az első eset egy 1546. június 21-én Dombay Pál és Bakony Jakab által Nádasdy Tamásnak küldött levélben maradt fenn. A levélben értesítik Nádasdyt, hogy a Rába (Kis-Rába) magas vízállása előntötte a Nádasdy család kapuvári uradalmához tartozó kerteket. A levél két szerzője uruk, Sennyey Ferenc kapuvári kapitány nevében küldi el a kertből még az árvíz előtt összeszedett termést. A Kis-Rába magas vízállása a teljes régió vízrendszerét megváltoztatta, és ez alól a kapuvári vár védműveinek vizes árcai sem voltak kivételek.³¹

Két további, az 1540-es évtizedből fennmaradt esetre térünk még ki, melyek nem feltétlenül csak önmagukban érdekesek, de az áradások okozta problémák két típusára

³⁰ Az alábbiakban nem közlöm külön a levelek lelőhelyét. Az áradásokról szóló adatok teljes listáját l. a függelékben.

³¹ „Az mi érëkke való hýwfeges Szolgalatunknak vtanna lm Az mi vrunknak Senneý ferencznek ithon nem letebe ký mást az Rabakewzbe Az Rába vagafon vágon, latok hoý Az nagsagtok kertébe az elewe eré kertuél éret volna es hoý A madar miat vefzendew volna Annak okaért im nagfagtoknak mint kégelmes vrunknak es Aszoñunknak Amelleket erteket találtunk Bennek ket kofarba keultek oda” – *Levéltári Közlemények* 4, No. 1–4 (1926): 113–114. 109. sz.

is rávilágítanak. Az egyik 1543-ból arról számol be, hogy nem lehet örölni a Rába egyik malmán az áradás miatt. Ez nem unikális eset a kora újkor időszakában. A kenyérelátást is több esetben akadályozta, hogy a malmokat megrongálta a víz, vagy a túlzott sodrás miatt nem működhetett az őrlés.³² A másik egy 1549. május 28-án kelt levél, amely a Rába áradását említi. Nem tér ki az emberkéz alkotta építmények pusztulására. Annyi viszont megállapítható belőle, hogy komoly problémát okoz a lovak őszi árpával való etetése, mivel a takarmányt elvitte a víz. Ennélfogva kénytelenek őket a fűre kihajtva rosszabb táplálékon tartani.³³

Az 1551-es esztendő tavaszán a Felső-Magyarországot sújtó árvizekről két forrásunk is van. Az elsőt az év márciusában Pernstein Jánosné Székely Magdolna küldte Nádasdy Tamásnak. E levél nem magáról az áradásról számol be, hanem a várható eseményekre utal. A levélíró arról értesíti a címzettet, hogy miután árvíz várható, a Szencről való hazatérés (ez férje miatt valamely morva települést jelenti) mellett döntött. A következő, április 1-jén kelt levél ugyanakkor már a Kis-Nyitra árvízéről számol be, amely alighanem ugyanahhoz az olvadáshoz vagy tavaszi esőzéshez köthető.

Az igen áradásos 1550-es évtizedben több forrás is beszámol az áradások közlekedést akadályozó hatásáról. Elsősorban a hidakon való átkelést gátolták meg gyakran az áradások, de több esetben találkozunk azzal is, hogy a különböző gázlok nem voltak használhatóak a magas vízállás miatt.³⁴

Az 1560-as években kevesebb áradásról van tudomásunk. 1568. november 1-jén Frangepán Dorottya arról számol be Kanizsay Dorottyanak, hogy a víz elvitte a búzatermést Letonavicsban. A Kulpa-parti település búzatermésében nem csak a folyó tehetett kárt, lehetséges, hogy belvizek okozták a termés pusztulását. Rácz Lajos munkája nem említ semmilyen nyári időjárási vagy csapadékanomáliát,³⁵ és mivel a korabeli időjárási viszonyokról csak nagyon elszórt adataink vannak, nehéz ez alapján a lehetséges okokra következtetni.

A következő árvizet, mellyel részletesebben foglalkozunk, egy Telegdy János és Pál közti 1591 februárjában vagy márciusában kelt levél említi. Pál arról számol be, hogy Szentmiklós falut hatalmas árvíz öntötte el. A Latorcán érkező áradat igen hirtelen érkezhett. A forrás alapján felvázolható eseményekből a felvidéki folyókon lezúduló, fent említett, gyors lefolyású árvizek egyik tipikus példája bontakozik ki.

Bethlenfalvi Thurzó György egy 1595-ös levelében üzen feleségének, melyben arra kéri, hogy siessenek a zab szállításával, amíg a „Kraszna tartja magát”. Ugyanezen esztendőben Réthly is említ egy áradást a Dunán a Szamosközi István történeti maradványai alapján. Ugyanakkor sem az említett levél, sem pedig a krónika nem tartalmaz

³² További eseteket l. 1634. július 1., 1641. szeptember 1., ill. 16.

³³ 1549. május 28. Igen hasonló esetet említ egy 1614. május 11-én kelt levél.

³⁴ További eseteket l. 1609. május 6., 1634. március 20.

³⁵ Rácz Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged: JGYF Kiadó, 2001.

az évnél pontosabb adatot. Tehát nem tudjuk, van-e valamilyen időjárási kapcsolat a két esemény között.

Az említett, Thurzó által írt levél mellett többször fordul elő a forrásanyagban, hogy az esőzések vagy a hirtelen jött tavaszi felmelegedés miatt kifejezetten áradásra számítanak. Hasonló esetről számol be Czobor Erzsébet a Szentpéteri Dávid Jánosnak címzett, biccsei keltezésű levelében (1620. december 19.). Arról értesíti a trencsényi alispánt, hogy a nagy esőzések miatt (a Vágon) várható áradás miatt Zsolnalitván fog tartózkodni az elkövetkező napokban.

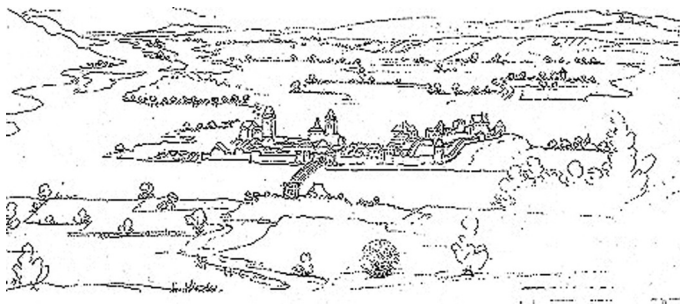
Viszonylag kevés adat van olyan áradásról a 16–17. századból, ahol házak pusztulásáról lenne információnk, hidak, gátak és folyókhoz kapcsolódó egyéb létesítmények megsemmisülése, sérülése ugyanakkor időről időre előfordul a magánlevelekben. Az 1609. május 6-án, Csejten, a helyi patak megduzzadása révén előállt árvíz a levél szerint súlyos pusztítást okozott nemcsak a patak hídjában és a réteken, de a falu házainak egy részét is elsöpörte. Ez az adat megjelenik Réthly munkájában is, aki ugyan nem tisztázott okokból ezt június 29-ére datálja.³⁶ Réthly ezen év kapcsán hivatkozik Segesvári Bálint krónikájára. A krónika Nagyenyeden említ igen súlyos áradást, amely házakat és embereket vitt el, ugyanakkor a két esemény között bizonyosan nincs időjárási kapcsolat.³⁷

Egy 1614. április 9-én kelt levél ugyan nem a Kárpát-medencei helyzet megvilágítására alkalmas, de fontos adalékokat szolgáltat a Duna 1614-es áradásával kapcsolatban. A levél szerzője Lépes Bálint nyitrai püspök. Linzben tartózkodva arról értesíti Thurzó Szaniszlót, hogy a hosszú tél után csak most kezdtek el bimbózni a fák, és a melegedő időjárás megindította az olvadást. Ez olyan árvízet okozott, amely a város falait kezdte fenyegetni.³⁸ Ugyan nem tudjuk, hogy mennyire pontos a püspök leírása, de egy igen jelentős 16. századi Duna-áradást ábrázoló rajz analógiája alapján feltételezhetjük, hogy 1614-ben is komoly árvíz vonult le a folyón. (1. kép).

³⁶ Réthly Antal: *Időjárási események és elemi csapások i. m.* 219.

³⁷ „...Enyeden is vér-forrás volt és oly nagy árvíz, hogy házakat és embereket vitt el...” – Jakab Elek (szerk.): Segesvári Bálint krónikája 1606–1654. In: Szabó Károly (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok IV.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1862. 173.

³⁸ „Regen nem emleltik hoga illien erossen fogot uolna az idő es ennire halladot uolna az tell. Itt immar az mezo szoldolni, az fak bimbozni kesztek (...) az hauak keztek az hegiekben oluadni, oly nagi arja uagion az dunanak, hoga maid az Linczi uarasnak az falait kezdi erni az uiz...” – Jankovics József (szerk.): *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből.* Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1981. 230–231. 141. sz.

1. kép: A linzi városfal a Duna áradása idején (1500. vagy 1510. évi állapot)³⁹

Nem ismert, hogy ez az áradás elérte-e a Kárpát-medencét; sem a történeti árvi-zek első jelentős magyarországi kutatója, Zawadowski Alfréd, sem pedig Réthly Antal nem említ hasonló eseményt, ami ugyanakkor nem zárja ki az áradás megjelenését ezen a területen.⁴⁰

Ha a Duna áradásáról nincs is információnk, több, ez évben történt magyarországi áradásról viszont rendelkezünk adattal. Az első ezek közül egy, a linzihez időben igen közeli forrásban maradt fenn. Forgách Zsigmond Dóczy Andrásához 1614. április 10-én írott levelében olvassuk, hogy mind a Hernád, mind pedig a Tarca árad, ezért Forgách nem tud Kassára menni. Nem tudhatjuk biztosan, hogy ugyanazon okból árad-e e két folyó és a Duna, de könnyen lehet, hogy mindhárom a hosszú tél utáni hirtelen olva-dás miatt nőtt meg. Rácz Bruckner Gottliebra támaszkodva havazásokat említ az 1614. év márciusának második felében, ami feltétlenül a várhatónál későbbi olvadást felté-telez. Bruckner adatait fenntartással kell kezelnünk, ugyanakkor ez esetben ismerjük a 19. századi krónikás forrását – Payr György és Mihály krónikája –, amely megbíz-ható forrása a kora újkori Sopronnak.⁴¹ A munka szerint húsvét előtt (virágvasárnap előtti héten) nagy hó volt a városban.⁴² Ez mindenképpen azt valószínűsíti, hogy a közép-európai hideg tavaszkezdet jelen volt a Kárpát-medence bizonyos területein is. Az utolsó, az 1614-es áradásról szóló adat már nem kapcsolható az előző két forráshoz. Egy 1614. május 11-én kelt levél a Rába áradását említi, ami ellehetetleníti a marhák legelését a megszokott legelőkön.

³⁹ München Staatliche Graphische Sammlung. Inv. Nr. 11 913. Vö. Christian Rohr: The Danube Floods i. m. 76, ill. Fritz Mayrhofer – Willibald Katzinger: *Geschichte der Stadt Linz. Bd. 1. Von den Anfängen zum Barock*. Linz: Verlag J. Wimmer, 1990. 110. (Az utóbbi az 1550-es évekbe datálja az itt megörökített eseményt.)

⁴⁰ Zawadowski Alfréd: *Magyarország vizeinek statisztikája* i. m.

⁴¹ Említi Payrt Réthly Antal is: *Időjárási események és elemi csapások* i. m. 2., ill. az ő nyomán: Rácz Lajos: *Magyarország éghajlattörténete* i. m. 223.

⁴² „...hat auch in disem jahr in der palmwochen wor ostern zwohn wnerhörte große schneh gehabt, dazue in awrill viel regen daß man wegen deß großen wntgewiter nit hat arbeiten khenen...” – Heimler Károly (szerk.): *Soproni krónikák II.: Payr György es Payr Mihály krónikája 1584–1700. Soproni Szem-le* 6, No. 1 (1942): 12–13.

Az 1620. január 26-án Péchy Simon Thurzó Szaniszlóhoz írott levelében a Dunán való átkelés problémájáról ír. A Pozsonyban kelt levél szerint a „Duna kelési is veszedelmes”, s ami különösen fenyegető a levél szerzője szerint az az, „hogy a folyó el akarja a Duna jegét hányni”. Ezen forrás nyomán nem tudhatjuk biztosan, milyen körülmények uralkodtak, de nem kizárt, hogy Péchy a folyón keletkezett valamilyen jégdugóról és annak veszélyeiről ír.

Egy 1625. június 29-én kelt misszilisében Thurzó Borbála anyjának, Czobor Erzsébetnek a Vág áradásáról tudósít. A Szomolyán kelt levél a Vág emberemlékezet óta legnagyobb árvízéről számol be. Az áradás elzárta az átkelési lehetőségeket. Sőt, a serédi sokadalomra igyekvő kalmárok a folyó két ága közé szorultak. Ez a levél azon kevesek egyike, amikor a forrás kifejezetten az eset leírása céljából keletkezett, nem pedig magyarázatként szolgál valamire.⁴³ Egy, a következő esztendő szeptember 10-én kelt levél az áradások egy másik problémás hatására hívja fel a figyelmet. Bosnyák Tamás Rimay Jánosnak azzal indokolja a kevés és kicsi halat, hogy az áradás miatt nem tudtak nagyobb halakat fogni.⁴⁴

Egy Úsz István és társai által Rákóczi Györgyhez írt, 1627. szeptember 24-én kelt levélben – hasonlóan az említett 1615-ös esethez – a Duna áradásának leírása a központi kérdés. Ez nem csak annyiban merül ki, hogy a folyó akadályozta a császár Prágába utazását. Megemlíti, hogy nem csak a magyarországi szakaszon okozott problémát a folyó, hanem az osztrák területeken is az elmúlt időszak legjelentősebb áradása vonult le, számos emberi áldozatot követelve. Lehetséges, hogy hasonló okokból áradt meg az Ikva ugyanezen ősszel Sopronban, melyet a már említett Payr krónika adata alapján idéz Réthly is.⁴⁵

Az 1620–30-as évtizedekből számos, igen jelentős áradásról van adatunk, de ezek típusai, az okozott problémák csak kevésbé különböznek a megelőző évtizedek már elemzett áradásadataitól. Az 1640-es évtized néhány adata még mindenképpen fontos tanúsággal szolgál. Az első ezek közül nem is elsősorban az esemény miatt érdekes. 1641-ben Gerdákovics Mátyás és Hidasy Ákos Batthyány Ádámhoz leveleikben nem egyszer említik a Rába hatalmas árvizét.⁴⁶ Az esemény váratlan méretű áradásra utal, és ami még érdekesebbé teszi a levelek tartalmát, az egy, szintén a Rába térségéből származó adat. A Payr-krónika említi, hogy szeptember közepén (13–15. között) há-

⁴³ „...Még az asszonyok szolgálai föl nem mentek, mert oly nagy árvíz volt, hogy soha nem említettek az emberek ilyen nagy áradását a Vágnak. A [nagy]szombati kalmárok es áras emberek, kik Serédi sokadalomra mentek volt, az két víz közében oda szorultak sem vissza nem jöhetnek sem hátra nem mehetnek...” – OSzK Kt. Fol. Hung. 2638. III. cs. 114. f.

⁴⁴ Igen hasonló esetet rögzít egy 1629. július 22-én kelt levél.

⁴⁵ „...In disem jahr im herbst sint balt zwai grose waßer nacheinander khumben wnt ist groser schaden daraus entstanden auff unsern mieln, daran wiel werterbt, daß man lange zeit nit hat maln khönen...” – Payr György és Payr Mihály krónikája i. m. 20.

⁴⁶ A Rába számos, az évtizedben említett áradása miatt, külön vizsgálat tárgyát fogja képezni a későbbiekben.

rom napos eső után áradás vonult le, amely Szemenyén házakat sodort el. Külön kiemeli a krónika, hogy a Rába és a Rábca is áradt.⁴⁷ A két esemény között, annak ellenére, hogy kronológiailag nem esnek tökéletesen egybe, alighanem szoros kapcsolat van.

Az évtized két utolsó elemzendő levele a korszak egy jellemző problémáját világítja meg: az árvizek és az esőzések az infrastrukturális adottságokra alapvető hatással voltak.⁴⁸ A hadjáratok megindulásában kulcskérdés volt, hogy milyen időjárási viszonyok uralkodtak. Mind az 1648. július 14-én Pálffy Pál nádor, mind pedig Zrínyi Miklós 1650. október 8-án kelt levele egy-egy tervezett hadjárat meghíúsulásának okaként az áradásokat és ehhez kapcsolódóan a járhatatlan utakat említi.

Jelen kutatás több mint hatvan, eddig ismeretlen áradásra utaló adatot tárt fel, melyek közül a fenti elemzés csupán olyan levelekre tért ki, amelyek bizonyos általánosabb problémákra világítanak rá. Az olyan árvizeket részletesebben nem említettük, amelyekben mindössze az áradás vagy a magas vízállás tényét állapítják meg a levelek. Több olyan levél is helyet kapott a lenti adatbázisban, amelyek esetében nem biztos, hogy áradásról van szó, hanem csak az évszakban szokásosnál valamivel magasabb vízállásról.⁴⁹

Áradások a Kora újkori Kárpát-medencében

Lehetőségek, korlátok

A fentiekben az 1541 és 1650 közötti időszak kiadott magánlevelezésének vizsgálatán keresztül igyekeztük árnyalni a kora újkor első szakaszának magyar királyságbeli áradásairól kialakított képet. A Réthly által említett áradásra vonatkozó adatok legtöbb esetben 19. századi kompilációkból, és a korai időjárási gyűjteményekből származnak. Csak igen kevés olyan áradás található munkájában, amelyről megbízható, korabeli forrásból tudunk. Jelen tanulmány azt kívánta igazolni, hogy a Réthly által feldolgozott források mellett alternatíva lehet az olyan korabeli források vizsgálata is, mint a magánleveleké.

A tanulmány az 1541–1650 közötti 110 évben több mint 60 ismeretlen áradásra vagy magas vízállásra utaló adatot gyűjtött egybe. Ez bizonyosan csak egy kis része a korszak áradásainak, de nem jelentősen kevesebb annál a többségében bizonytalan

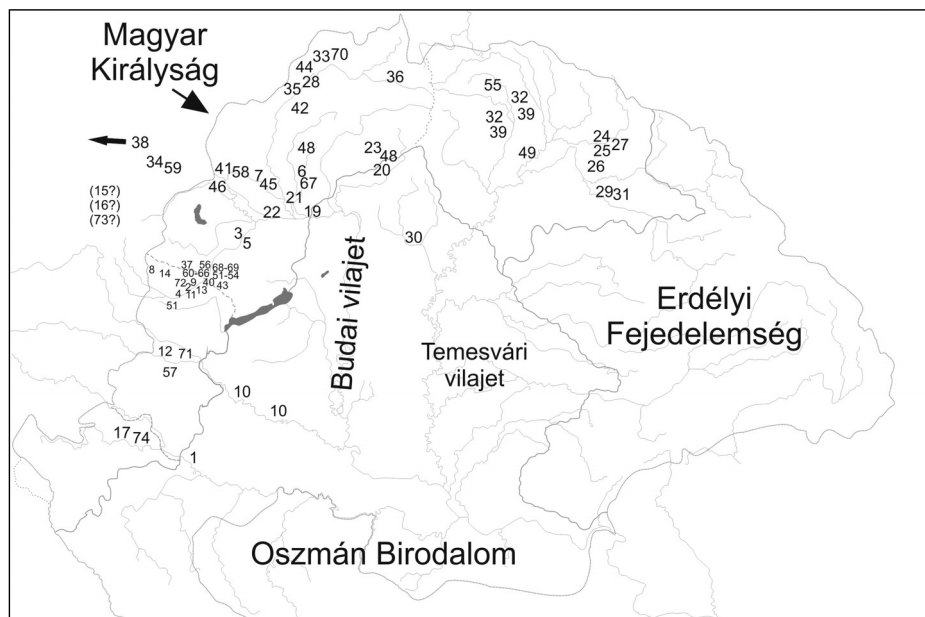
⁴⁷ „...den 13., 14. wnt 15. september hat es angefangen starkh zu regen, auch etliche dage nacheinander gewert, es sint auch grose gusení darauß entstanden. Wie es dan gar geschwint dreÿ gisen nach einander hat gehabt wnd grosen schat darauß ist entstanden, wnt in etlich derfferen hat heiser wekh getragen. Zu Zenigdorff nach dem selbigen bach herumb auch die graimeter in Wismaten alle verschlemmt wnt lauter waser in dem wisen ist gestanten, daß man gar wenig von dem graimeten diß jahr khomen khenen, eß ist auch auff dem anger in dem traiten groser schat wegen deß wielweltigen regenweter geschehen, wie den die Rab wnt die Rabtze ist wbergangen wnd die traith schöber in dem waser sint gestanten...” – Payr György és Payr Mihály krónikája i. m. 28–29.

⁴⁸ Vö. Horváth Hajnalka: „... postán izentem vala Nagyságodnak” – az információáramlás tényezői a XVII. század közepén. *Fons* 17, No. 1 (2010): 3–58.

⁴⁹ Ezeket szürke háttérrel jelöltük az adattárban.

adatból származó árvíznél, amelyre a szakirodalom általában hivatkozott. Az áradások további kutatásában elengedhetetlen a levéltári források fokozott használata, melynek révén részletesen megismerhetők a Magyar Királyság mellett az Erdélyi Fejedelemség áradásviszonyai is. Ugyanakkor az oszmánok által birtokolt területek áradásainak feltérképezésére ez sem alkalmas forráscsoport. Az áradások hatásainak mélyebb megismerésében a gazdasági iratok bevonása is fontos lehet. Az egyes birtokok gazdálkodási adatai, az azokat ért károk sok helyütt pontosíthatnak az áradások jellegének, azok erősségének megbecslésében.

A kis jégkorszak egyik legfőbb jellemzőjeként Rác Lajos a csapadékmennyiség növekedését említi.⁵⁰ A hidegebb telek és ehhez kapcsolódóan a nagyobb téli csapadék az olvadások idején természetes módon magasabb vízállásokat eredményezhetett, de a csapadékmennyiség növekedése a belvízhelyzetet is gyakran súlyosbíthatta. Az itt összegyűjtött áradások alapján egyértelműen nem állíthatjuk, hogy több súlyos árvizet találunk ebben a korszakban, mint a megelőző vagy az ezt követő időszakban. Azonban tanulmányunkkal talán hozzájárulhatunk ahhoz, hogy további források bevonásával és az időhatárok kibővítésével teljesebb képet kapjunk a kora újkori áradásokról és azok hatásairól.

1. térkép: Az 1541 és 1650 közötti magánlevelekben megjelenő áradások térbeli vetülete⁵¹

⁵⁰ Rác Lajos: *Magyarország éghajlattörténete i. m. passim.*

⁵¹ A térkép az 1568-as drinápolyi béke utáni állapotot mutatja.

	<i>Levélen szereplő kelekezés⁵²</i>	<i>Esemény</i>
1.	1529. július 25.	A Száva árad, ezért a török nem tud támadni.
2.	1543	Az ikervári malom az áradás miatt nem jár, ezért nem lehet kenyeret küldeni.
3.	1546. június 21.	Áradás van a Rábán (Kis-R.) és a magas víz miatt a Nádasdyak kertjének értékeit ki kellett menteni.
4.	1549. március 1.	Nagy árvíz van, és így nem lehet Nádasdy Tamáshoz jutni Németiből.
5.	1549. május 28.	Nem lehet őszi árpán tartani a lovakat, mert azt teljesen elvitte a víz, ezért füre kellett hajtani őket.
6.	1551. március (böjtmás) vasárnap	Pernstein Jánosné Székely Magdolna ír Nádasdy Tamásnak, hogy holnap hazatér Szencről (Senec), mert fél a vizek áradásától.
7.	1551. április 1.	Árvíz van Komjátnál (Komjatice), és nem lehet felmenni Gyimesbe, csak ha apadás van.
8.	1555. november 27.	Gátszakadás volt a Gyöngyösön a nagy eső után.
9.	1556. május 1.	Árvíz a Rábán, amely ellen védekezni kell valahogy, különben elviszi az embereket.
10.	1556. május 29.	A Rinya és Dráva vízállása egyaránt segíti az ostromot (magas vízszint).
11.	1556. augusztus 4.	Az áradások miatt a hídvégi hídon nem lehet átkelni.
12.	1557. április 2.	A Muraközbe az árvizek miatt nem lehet bejutni.
13.	1557. április 7.	A Rábán sem Sárvárnál sem Körmendnél nem lehetett átkelni az árvíz miatt.
14.	1558. október 13.	Harka felől áradás jött az esők miatt, ami megtöltötte a tavat.
15.	1559. május 11.	Árvíz volt Szigetről Pozsonyba menet.
16.	1561. augusztus 13.	Áradás miatt várni kellett az ostrommal (egy korábbi eset leírása).
17.	1568. november 1.	A víz elvitte a búzát, és a szőlőszüret is rossz.
18.	1569. április 21.	Sem Hídvégnél, sem Körmendnél nem lehet átkelni a Rábán.
19.	1584. november 4.	A katonákat nem lehet a komáromi várban kifizetni az áradások miatt.

⁵² A juliánusz naptár és a csillagászati dátum korabeli, 10 napos eltérése miatt az 1–22. számmal jelölt levelek 10 nappal későbbi környezeti viszonyokra vonatkoznak. Vö. Hoffman Viktor: Adatok a Gergely-féle naptár behozatalához Magyarországon. *Történelmi Tár* 17, No. 4 (1894): 745–747.; Nagy Balázs: A gregorián naptár-reform sorsa Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* 103, No. 1 (1986): 60–67.

Érintett folyó (település)

Lelőhely

Száva (Galgóc)	Erdélyi Gabriella (szerk.): <i>Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése, 1526–1532.</i> (Lymbus kötetek 1.) Budapest: Lymbus, 2005. 49.
Rába (Ikervár)	Levéltári Közlemények 3, No. 1 (1925): 76. 69. sz.
Kis-Rába (Kapunvár)	Levéltári Közlemények 4, No. 1 (1926): 113. 109. sz.
Németi	Levéltári Közlemények 7, No. 2 (1929): 235. 175. sz.
Kis-Rába (Kapunvár)	Levéltári Közlemények 7, No. 2 (1929): 254. 188. sz.
Kis-Duna (?) (Szenc)	OSzK Kt. Fol. Hung. 2638. 1. cs. 81–82. f.
Kis-Nyitra (Komját)	Deák Farkas (szerk.): <i>Magyar hölgyek levelei.</i> Budapest: MTA, 1879. 6.
Gyöngyös-p. (Léka)	Történelmi Tár ÚF 12, No. 3 (1911): 444. 3. sz.
Rába (Csány)	Őze Sándor (szerk.): <i>500 magyar levél a XVI. századból.</i> Budapest: MNM, 1996. 124.
Rinya, Dráva	Őze Sándor (szerk.): <i>500 magyar i. m.</i> 130.
Rába (Kanizsa)	Őze Sándor (szerk.): <i>500 magyar i. m.</i> 144.
Mura (Csáktornya)	Történelmi Tár ÚF 7, No. 3 (1906): 394.
Rába	Szalay Ágoston (szerk.): <i>Négyszáz magyar levél a XVI. századból, 1504–1560.</i> Pest: [Landerer és Heckenast], 1861. 247.
Gyöngyös-p. (Léka)	Történelmi Tár ÚF 12, No. 3 (1911): 455. 14. sz.
Csány	Őze Sándor (szerk.): <i>500 magyar i. m.</i> 344.
–	Őze Sándor (szerk.): <i>500 magyar i. m.</i> 447.
Kulpa (Letovanics)	Károlyi Árpád – Szalay József (szerk.): <i>Nádasdy Tamás családi levelezése.</i> Budapest: MTA, 1882. 239.
Rába	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 101–102.
Duna (Komárom)	Jedlicska Pál: <i>Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600.</i> Eger: Érseki Lyceumi Ny., 1897. 74. 117. sz.

1. táblázat: A feldolgozott magánlevelekben megjelenő árvizek 1541–1650 (a szürkével kiemelt esetek esetében nem zárható ki más időjárási és kapcsolódó esemény hatása)⁵³

⁵³ A szürke háttérrel ellátott esetek bizonytalanok. A folyóiratban megjelent forrásközlések esetében – az adattár áttekinthetőségének érdekében – csak a folyóirat bibliográfiai adatait közöljük, az egyes írások szerzőinek nevét és a publikációk címét nem.

<i>Levélén szereplő keltezés</i>		<i>Esemény</i>
20.	1587. április 13.	Balassi Bálint arról ír, hogy Pereszlényről nem utazik Zomborra, csak ha muszáj, részben mert még teendői vannak Pereszlényen, részben pedig a rút utak, s az áradások miatt.
21.	1587. június 15.	A Zsitva és a Nyitra feltételezhető áradása miatt félő, hogy nem lehet lovakkal átkelni a folyókon.
22.	1587. szeptember 30.	Győrből nem lehet Lengyelország felé menni az áradás miatt, ezért Komárom felé kell kerülni.
23.	1588. október 30.	A kedvezőtlen időjárás és az áradások miatt nehézséget okozott Kékkő várának megközelítése és ostroma.
24.	1589. november 1.	Nem lehetett szállítani a zsinelyt az árvíz és az eső miatt.
25.	1591. (február/ március?) vasárnap	Hatalmas árvíz öntötte el Szentmiklóst, mely betört a csűrbe is.
26.	1591. március	Nem lehet gabonát küldeni Munkácsról, mert a nagy árvíz miatt lehetetlen átkelni a folyón (Latorca-Tisza?).
27.	1591. április 1.	Az árvíz miatt továbbra is (l. 26. levél) lehetetlen gabonát szállítani; az erre irányuló kísérletek kudarcot vallottak, s e mellett nem lehet sem vetni, sem szántani az idő miatt.
28.	1593. december 31.	A vizek miatt nem lehet közlekedni Ilava térségében.
29.	1594. április 6.	Pelejről (ma Szödemeter-Săuca) Muhiba menve az árvíz miatt nem tudnak átjutni a túlpartra.
30.	1594. május 5.	A Zagyva mély volt, de sikerült átkelni rajta.
31.	1595 (?)	Sietni kell a zab szállításával, mert jelentős esők voltak, és a Kraszna gyaníthatóan az igen közeli jövőben kiárad.
32.	1600. március 7.	A Tarcán és a Hernádon egyaránt áradások vannak, s az utak járhatatlanok.
33.	1605. április 30.	Thurzó Orsolya Thurzó Györgyhöz arról ír, hogy férje Teschenbe akart menni, de nem tudott, mert kapott Zsolnáról egy levelet arról, hogy a nagy áradások miatt most nem tud odamenni.
34.	1606. szeptember 29.	Thurzó György szerint nem lehetett átkelni a Csallóközbe a „nagy partok miatt”, ezért Semptére került.
35.	1609. május 6.	A csejteji patak annyira megáradt, hogy elvitte a hidat, házakat és a mezőkre is kiöntött és elvitte az összehalmozott rakást (haszonnövény).
36.	1611. február 19.	Thurzó Györgynek vacsora meghívása van Bajchy Péterhez, de nem tudja, hogy vissza tud-e menni a folyón a vendégséget követően.

Érintett folyó (település)

Lelőhely

Ipoly (Pereszlény)	Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése. Budapest: M. Helikon, 1974. 377–378. 78. sz.
Zsitva, Nyitra (Újvár)	Jedlicska Pál: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós i. m. 304. 461. sz.
Duna (Holics)	Deák Farkas (szerk.): Magyar hölgyek i. m. 51.
Kürtös (?) Korpona	Jedlicska Pál: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós i. m. 344. 546. sz.
Latorca (Szentmiklós)	Eckhardt Sándor (szerk.): Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Budapest: Kir. Magy. Pázmány Péter Tud. Egyetem Magyarstud. Int., 1944. 49.
Latorca (Szentmiklós)	Eckhardt Sándor (szerk.): Két vitéz nemesúr i. m. 61.
Munkács	Eckhardt Sándor (szerk.): Két vitéz nemesúr i. m. 62.
Latorca (Szentmiklós)	Eckhardt Sándor (szerk.): Két vitéz nemesúr i. m. 63.
Vág (Ilava)	Zichy Edmund (szerk.): Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez I–II. Budapest: Athenaeum, 1876. I. 45. LV. sz.
Tisza (Pelej)	Eckhardt Sándor (szerk.): Két vitéz nemesúr i. m. 32.
Hatvan	Eckhardt Sándor (szerk.): Két vitéz nemesúr i. m. 35.
Kraszna	Zichy Edmund (szerk.): Bethlenfalvi gróf Thurzó György i. m. I. 160–161. CLXXII. sz.
Tarca, Hernád	Benda Kálmán (szerk.): Nyáry Pál és Várday Kata levelezése, 1600–1607. Kisvárdai Városi Tanács, 1975. 2.
Hricsó	OSzK Kt. Fol. Hung. 2638. II. cs. 34. f.
Duna (Bécs)	Zichy Edmund (szerk.): Bethlenfalvi gróf Thurzó György i. m. II. 153–154. CCCCLXIX. Sz.
Csejtej-patak (Csejte)	Történelmi Tár 22, No. 4 (1899): 722.
Árva (Árva)	Zichy Edmund (szerk.): Bethlenfalvi gróf Thurzó György i. m. II. 285. DLXXI. sz.

<i>Levélen szereplő kelekezés</i>		<i>Esemény</i>
37.	1611. július 20.	Somogyi András levele Batthyány Ferencnek, melyben értesíti, hogy az árvíz miatt nem lehetett szántani.
38.	1614. április 9.	A hosszú tél után, csak nemrégiben kezdődött meg az olvadás. A fák bimbóznak, és nagy áradás van a Dunán, Linz falait kezdi elérni.
39.	1614. április 10.	Mind a Hernád mind pedig a Tarca árad, így lehetetlen Kassát megközelíteni.
40.	1614. május 11.	A marhákat parlagokon kellett legeltetni, mert a legelőket elöntötte a Rába.
41.	1620. január 26.	A Duna vízszintje („kelése”) veszélyesen megemelkedett Pozsonynál, és várhatóan jegesár fog kialakulni („el akarja a jeget hányni” a folyó), de talán még valahogyan át lehet kelni rajta.
42.	1620. december 19.	Czobor Erzsébet Szentpéteri Dávid János trencsényi alispánhoz arról ír, hogy Zsolnaitván fog tartózkodni, mert olyan esők vannak, hogy félő, hogy a víz hidakat fog elvinni.
43.	1624. március 20.	A Rába folyón az áradások miatt valószínűleg nem lehet átkelni.
44.	1625. június 29.	Thurzó Borbála levele anyjához, Czobor Erzsébethez, melyben arról ír, hogy a szolgák nem mehetek fel, mert a Vágnak soha nem látott áradása van. A serédi sokadalomra tartó kalmárok a megemelkedett vízszint következtében a folyó két ága közé szorultak.
45.	1626. szeptember 10.	Bosnyák Tamás Rimay Jánosnak arról ír, hogy a bőjti napokra halat akartak fogni, de a vizek hirtelen áradása miatt csak kisebb és kevés halat tudtak fogni.
46.	1627. szeptember 24.	A Dunán soha nem látott áradás vonul le, már Ausztriában is hatalmas ár volt, ami keletre áttevődött, melynek okozója a folytonos csapadék.
47.	1627. szeptember 29.	Az epiruszi helytartó nem tudott részt venni Zrínyi György temetésén, mert nem ért oda az esőzések és a folyók áradása miatt.
48.	1628. augusztus 4.	A Partiumból csak igen nehezen lehetett Fülekre jutni az esők és az [ár?]vizek miatt.
49.	1629. július 22.	A Bodrog erősen árad, ezért nem lehet rajta halászni.
48.	1631. december 8.	A Cétény folyó vize erősen megáradt ezért kerülni kell a seregekkel.
51.	1634. március 20.	Hagymásy Kristóf levele Batthyány Ádámnak, melyben arról ír, hogy az árvíz miatt nem lehet átkelni sehol a Rábán, pedig megpróbálta a hidaknál (Hollós, Körmend, Csákány).
52.	1634. június 1.	A Rába rombolása partra vetette a malmot, amikor betört a híd fölött a városba.
53.	1634. szeptember 3.	A körmendiek kérelemmel fordulnak Batthyány Ádámmal, mert gondot okoz nekik a katonák beszállásolása miután a gabonában komoly kárt tett az árvíz.
54.	1635. január 10.	A jég elvitte a Rába hídját.

ÁRVIZEK A KORA ÚJKORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

<i>Érintett folyó (település)</i>	<i>Lelőhely</i>
Körmend	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 101.
Duna (Linz)	Jankovics József (szerk.): <i>Literátor-politikusok i. m.</i> 230–231. 141. sz.
Hernád, Tarca	Történelmi Tár 2, No. 2 (1879): 223–224. 3. sz.
Rába	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 101.
Duna (Pozsony)	Történelmi Tár 8, No. 3 (1885): 472–473. 65. sz.
Vág (Biccse)	OSzK Kt. Fol. Hung. 2638. II. cs. 361. f.
Rába (Szentgrót)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 101–102.
Vág (Szomolya)	OSzK Kt. Fol. Hung. 2638. III. cs. 114. f.
Nagyzelő	Ipolyi Arnold (szerk.): <i>Alsó Sztregovai és Rimai János államiratai és levelezése.</i> Budapest: MTA, 1887. 299. CXLVII. sz.
Duna (Sempte)	Történelmi Tár 18, No. 1 (1895): 115–117. 138. sz.
Csáktornya	Irodalomtörténeti Közlemények 66, No. 5–6 (1962): 641. 1. sz.
Fülek	Ipolyi Arnold (szerk.): <i>Alsó Sztregovai és Rimai János i. m.</i> CLIX. sz.
Bodrog (Sárospatak)	Történelmi Tár 18, No. 3 (1895): 308. 169. sz.
Cétény (Nagykér)	Jedlicska Pál (szerk.): <i>Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai.</i> Budapest: Stephaneum, 1910. 93. 175. sz.
Rába	Gellén Zsolt: A Rába védelmében i. m. 249.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 102.
Rába	Gellén Zsolt: A Rába védelmében i. m. 243.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 102.

<i>Levélén szereplő keltezés</i>		<i>Esemény</i>
55.	1635. (?) január 22.	Erős András kérelmező levele anyjához Abaújtúráról, melyben arról ír, hogy az utakat rendbe kell hozni a Tarca folyó kiáradása után, és ehhez pénzre lenne szükség.
56.	1636. január 25.	A körmendi híd lábánál álló házat alámosta a Rába áradása és bármikor összedőlhet. Az áradás a malmot is fenyegeti.
57.	1637. június 28.	Közel van az árvízszint a torniscsai (Torjanc–Turjanci) kastélyhoz, árad a Mura.
58.	1637. november 14.	Nagyon rossz az időjárás, nagy hó van és árvizek várhatóak.
59.	1637. december 17.	A Duna nagy áradása elsodorta a fákat, amelyek Nußdorfnál vártak, hogy Pozsonyba szállítsák őket, majd a folyó ligeteibe, partjára sodorta.
60.	1638.	A Rába vize fenyegeti a körmendi malmot.
61.	1639. március 4.	A Rába jege és az áradás megrongálta a malmot.
62.	1639. július 7.	A Rába áradása fenyegeti Körmentet.
63.	1641. szeptember 1., 16., 19.	Hidasy Ákos levele a korszak legnagyobb Rába-árvizét említi, mely során a malomnak a közelébe sem mehettek a víz sodrása miatt, és a hidat mindenestül elvitte az ár. Gerdákovics Mátyás szerint a malmot részben el is pusztította a víz, és a malomgátat is jelentős károk érték.
64.	1642. április 12.	A malom feletti szakaszt a Rába áradása kimélyítette.
65.	1643. május 28.	A Rába megrongálta a malom gátját.
66.	1644. március	Az árvíz teljesen elmosta a malomgátat, több ezer szekérnyi faanyag kell a helyrehozatalához.
67.	1644. április 8.	Nagy árvíz volt.
68.	1645. június 14.	Az árvizek a Rábán komoly károkat okoztak. Erősen alámosták a körmendi a vár palánkjait, és ha ez még kétszer megismétlődik, az biztosan bedől.
69.	1645. október 17.	Az áradások miatt nem lehet Körmentről élelmet küldeni Németújtúrára.
70.	1647. március 27.	Árvizek miatt nem lehet(ett) eddig Zborováról (Felsőzboró) Erdélybe jutni.
71.	1647. szeptember 1.	Zrínyi Miklós Batthyány Ádám két levelét is késve kapta meg a nagy árvizek miatt.
72.	1647. december 21.	Az ismétlődő árvizek tönkretették a körmendi malom kerekét.
73.	1648. július 14.	A folyamatos esőzések miatt áradások alakultak ki és járhatatlanok az utak, ezért nem lehet a török ellen hadjáratot indítani.
74.	1650. október 8.	Zrínyinek el kell halasztania a kulpai végek felé indítani kívánt hadjáratot a vizek jelentős áradása miatt.

Tarca	BEK Kt. Coll. Kapr. B. Tom. XLVI. 210.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 102.
Mura	Balogh József – Tóth László (szerk.): <i>Magyar leveleskönyv.</i> Budapest: Corvina, 2001. 184.
Pozsony	Történelmi Tár Új 1, No. 2 (1900): 289. 133. sz.
Nussdorf (Duna)	Jedlicska Pál (szerk.): <i>Eredeti részletek i. m.</i> 190. 365. sz.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 102–103.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 103.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 103.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 103–104.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 104.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 104.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 104–105.
Garam (Léva)	Történelmi Tár ÚF 5, No. 2 (1904): 205. 14. sz.
Körmend (Rába)	Gellén Zsolt: A Rába védelmében i. m. 246, 250.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 102.
(Zborova)	Történelmi Tár 10, No. 2 (1887): 227–228. c.
Csáktornya	Iványi Béla (szerk.): <i>A két Zrínyi Miklós körmendi levelei.</i> Budapest: Magyarságtud. Intézet, 1943. 37.
Körmend (Rába)	Iványi Béla: <i>Képek Körmend i. m.</i> 103.
Linz	S. Lauter Éva (szerk.): <i>Pálffy Pál nádor levelei, 1644–1653; Pálffy Pál levelei Batthyány Ádámmal és Borbálához.</i> Budapest: ELTE, 1989. 39.
Kulpa (Csáktornya)	Irodalomtörténeti Közlemények 66, No. 5 (1962): 651–652. 13. sz.

<i>A földrajzi név magyar neve</i>	<i>A földrajzi név mai neve (ország)</i>	<i>A földrajzi név magyar neve</i>	<i>A földrajzi név mai neve (ország)</i>
Árva	Orava (Szlovákia)	Léva	Levice (Szlovákia)
Biccse	Bytča (Szlovákia)	Munkács	Мукачеве (Ukrajna)
Cétény	Cetín (Szlovákia)	Nagykér	Veľký Kýr (Szlovákia)
Csákány	Csákánydoroszló (Magyarország)	Nagyzelő	Dolné Zelenice (Szlovákia)
Csáktornya	Čakovec (Horvátország)	Németi	Sopronnémeti (Magyarország)
Csány	Zalacsány (Magyarország)	Pelej	Săuca (Románia)
Csejte	Čachtice (Szlovákia)	Pereszlény	Preseľany nad Ipľom (Szlovákia)
Fülek	Filakovo (Szlovákia)	Poprád	Poprad (Magyarország)
Galgóc	Hlohovec (Szlovákia)	Pozsony	Bratislava (Szlovákia)
Garam	Hron (Szlovákia)	Sempte	Šintava (Szlovákia)
Hídvég	Rábahídvég (Magyarország)	Seréd	Sereď (Szlovákia)
Holics	Holíč (Szlovákia)	Szenc	Senec (Szlovákia)
Hollós	Egyházashollós (Magyarország)	Szentgrót	Zalaszentgrót (Magyarország)
Hricsó	Hričov (Szlovákia)	Szentmiklós	Чинадійово (Ukrajna)
Ilava	Ilava (Szlovákia)	Tarca	Torysa (Szlovákia)
Kanizsa	Nagykanizsa (Magyarország)	Teschen	Český Těšín (Csehország), Cieszyn (Lengyelország)
Kékkő	Modrý Kameň (Szlovákia)	Torjanc	Turjanci (Szlovénia)
Komjáti	Komjatice (Szlovákia)	[Érsek]Újvár	Nové Zámky (Szlovákia)
Korpona	Krupina (Szlovákia)	[Német]Új- vár	Güssing (Ausztria)
Kraszna	Crasna (Románia)	Vág	Váh (Szlovákia)
Kulpa	Kupa (Horvátország), Kolpa (Szlovénia)	Zborova	Zborov nad Bystricou (Szlovákia)
Kürtös	Krtíš (Szlovákia)	Zsolna	Žilina (Szlovákia)
Latorca	Латориця (Ukrajna), Latorica (Szlovákia)	Zsolnaltitva	Lietava (Szlovákia)
Léka	Lockenhaus (Ausztria)		
Letovanics	Letovanič (Horvátország)		

2. táblázat: A levelezésekben előforduló földrajzi nevek a magyar (levelekben megjelenő) és jelenlegi neve

FLOODS IN THE HUNGARIAN KINGDOM IN EARLY MODERN TIMES SOURCES AND POSSIBILITIES

Research on flooding in early modern Hungarian Kingdom has shown limited results, despite the fact that in Hungary scholarship showed particular interest in the environmental history of the 16th–17th centuries (the initial period of the Little Ice Age). The article discusses the floods of waterways in the first half of the early modern period (1541–1650) as reflected in private letters which is a highly underrepresented group of evidence in environmental historical research. The aim of the study is twofold: on the one hand to show the potential of using missals in investigating weather and related events (floods, famines, plagues), on the other hand, to provide considerable amount of new data to the flooding in the mentioned period.

The article is based on the study of published letters and of two major manuscript collections from the National Széchényi Library and the University Library of Budapest. The research showed more than 70 previously unknown (or never analyzed) flood events mentioned in letters. Although the distribution of sources is highly uneven both temporally and geographically, it is still likely that there were periods with higher flood frequencies and regions that were more flood-endangered. The watersheds with higher flood frequencies concerned the Upper Hungarian (Slovakia) territories – Garam (Hron), Hernád, Tarca (Toryca) and Latorca (Латориця or Latorica) – and some of the rivers in the Transdanubian region – Rába, Mura. Higher flood numbers could have been in the 1550s, from 1620 to 1650 and especially in the 1590s.

Keywords Environmental history, Little Ice Age, floods, letters, private correspondences, climate history, ice floods

Köszönetnyilvánítás

MINDEN HASONLÓ KÖTET közreadásakor sokak együttműködésére van szükség, és ez alól a *Micae mediaevales* sem kivétel. A tanulmányok túlnyomó többsége az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2011. június 3-án tartott doktori konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata. Mind e konferencia létrejöttében, mind pedig jelen tanulmánykötet elkészítésében biztosan számíthattunk a *Történettudományok Doktori Iskola* vezetésére, illetve a *Középkori magyar történelem*, a *Középkori és kora újkori egyetemes történelem*, valamint *A történelem segédtudományai* doktori programok oktatóira. E helyütt szeretnénk ismét köszönetet mondani a szervezés és kötet-szerkesztés során nyújtott rengeteg segítségért, tanácsért Draskóczy István professzor úrnak és Nagy Balázs tanár úrnak.

Köszönet illeti Solymosi László akademikust (DE–ELTE) és Klaniczay Gábor professzor urat (CEU–ELTE), akik a konferencia nyitó- és záróelőadásának megtartása mellett egy-egy szekció vezetését is vállalták. Hálával tartozunk a többi szekcióelnöknek, Madas Edit professzor asszonynak (OSzK–PPKE), Pálóczi Horváth András (KRE) és Bertényi Iván professzor uraknak, akik számos megszívlelendő, tanulságos kérdést vetettek fel az előadásokkal kapcsolatban.

A kötet olvasószerkesztői feladataiban az Eötvös Loránd Tudományegyetem középkortudományi mesterszakának számos hallgatója volt segítségünkre. Név szerint Belucz Mónika, Gál Judit, Kádas István és Kálmán Dániel, akik több pontatlanságra hívták fel figyelmünket. A tanulmányok angol nyelvű összefoglalóiban előfordult nyelvi hibák kijavítását Péterfi Lucának és Zentai Évának, a görög idézetek ellenőrzését pedig Verebics Petrának köszönhetjük.

Azokért az – alighanem elkerülhetetlen – hibákért, amelyek erőfeszítéseink ellenére a kötetben maradtak, kizárólag a szerkesztőket terheli a felelősség.

Budapest, 2011. november

A kötet szerkesztői

A szerzőkről

Csákó Judit – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, A történelem segédtudományai Doktori Program

Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: csakojudit85@gmail.com

Jakab Péter – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Novák Veronika, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: jakpet84@gmail.com

Kelényi Borbála – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: kelenyi.borbala@gmail.com

Mikó Gábor – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Solymosi László, akadémikus, egyetemi tanár (DE–ELTE)

Elérhetőség: miko.gabor@gmail.com

Péterfi Bence – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: pebence@gmail.com

Rózsa Márton – történelem diszciplináris mesterszak (középkor), ELTE BTK Történeti Intézet, Középkori és Kora Újkori Egyetemes, ill. Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

Témavezető: Dr. Ságghy Marianne, egyetemi docens (CEU–ELTE),

Dr. Magyar István Lénárd, nyugalmazott egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: jurgen.rm@gmail.com

Somogyi Szilvia – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
A történelem segédtudományai Doktori Program
Témavezető: Dr. Szovák Kornél, egyetemi docens (PPKE), ill. Dr. Solymosi
László, akadémikus, egyetemi tanár (DE–ELTE)
Elérhetőség: szilvia.somogyi@gmail.com

Szabó Noémi Gyöngyvér – doktorandusz, DE BTK Történelem és Néprajz Doktori
Iskola, Történelem Program
Témavezető: Dr. Romhányi Beatrix, egyetemi docens (KRE),
ill. Dr. Solymosi László, akadémikus, egyetemi tanár (DE–ELTE)
Elérhetőség: szabo.noemi.gy@gmail.com

Urbán Máté – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Sz. Jónás Ilona, professor emerita (ELTE)
Elérhetőség: urbanmate80@gmail.com

Vadas András – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program.
Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE), ill. Dr. Rác Lajos,
egyetemi tanár (SZTE)
Elérhetőség: vadasandras.elte@gmail.com

A *Micae mediaevales* című tanulmánykötet tíz, középkori stúdiumokat folytató hallgató és doktorandusz (ELTE BTK, DE BTK) reményeink szerint gondosan rendezett „morzsácskáit” (*micae*) tárja az olvasó elé. A szerzők a középkori (és kora újkori) társadalom-, egyház- és művelődéstörténet témaköréből merítették.

A tanulmányok túlnyomó többsége az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2011. június 3-án tartott, az ELTE BTK *Történelemtudományok Doktori Iskola Középkori magyar történelem, a Középkori és kora újkori egyetemes történelem, valamint A történelem segédtudományai Doktori Programok* által támogatott konferencián elhangzott előadások frott változata. Reméljük, munkánk méltó folytatása lesz jelen kötet előzményének, a 2010-ben megjelent *Középkori mozaik*nak.